

902(574)(075.8)
Б20

*К. М. Байназов, Ж. Қ. Маймағамбетов,
М. Қармағамбетов*

Қазақстан археологтары

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

К. М. Байпақов, Ж. Қ. Таймағамбетов,
Т. Жұмағанбетов

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

*Қазақстан Республикасының
Білім және ғылым министрлігі жоғары оқу
орындарының студенттеріне арналған оқу құралы
ретінде бекіткен*

Алматы
«Қазақ университеті»
2006

802(574)(075.8)
Б 20

ББК 63. 5(5каз)
Б 18

*Оқу құралы ҚР Білім және ғылым министрлігінің
оқу әдебиеттерін дайындау, шығару және сатып алу жөніндегі
ашық конкурстың қорытындылары бойынша шығарылды*

Пікір жазған

тарих ғылымдарының кандидаты **Ж.К.Құрманқұлов**

Жалпы редакциясын басқарған
тарих ғылымдарының кандидаты **Д.С.Байғунаков**

Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ., Жұмағанбетов Т.
Б 18 Қазақстан археологиясы: Оқу құралы/Жалпы ред. басқ.
Д.С.Байғунаков. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. - 294 б.
ISBN 9965-29-027-X

Жоғары оқу орындарының студенттеріне арналған бұл оқу құралында археология пәнінің бір саласы ретінде Қазақстан археологиялық ескерткіштері жан-жақты сипатталады. Мұндай бай қазынаны білу әрбір саналы азаматтың, болашақ тарихшы-мамандардың міндеті болғандықтан, ҚР Білім және ғылым министрлігінің шешімімен 1993 ж. орыс тілінде басылып шыққан "Археология Казахстана" осы оқу құралы авторларының еңбегі қазақ тіліне аударылды. Ықшамдалынып аударылған бұл оқу құралының басты мақсаты – студенттерді отандық археология тарихынан хабарлар ету, оларға әрбір тарихи-мәдени кезеңдер ескерткіштерінің жай-күйінен мәлімет беру, жекелеген археологиялық нысандардың өзіндік ерекшеліктерімен таныстыру.

Б 050400000-022
460(05)-06

ББК 63. 5(5каз)

ISBN 9965-29-027-X

© Байпақов К. М., Таймағамбетов Ж. Қ., Жұмағанбетов Т., 2006.
© Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2006

602 481

АЛҒЫ СӨЗ

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін өзінің мыңжылдықтар қойнауына кететін тарихын тереңдетіп, жан-жақты талдау жасауға мүдделі. Әсіресе аталмыш өңірді ежелгі және ортағасырларда мекендеген халықтардың өлемдік өркениетке қосқан үлесін анықтау, сондай-ақ қазақ ұлты мәдениетінің бастауын, мемлекеттіліктің қалыптасуын, қазақ этносының құралуын анықтаудың маңызы зор болып қала бермек.

Осы жерде көптеген зерттеушілердің еңбектері мен Қазақстан Республикасының барлық аудандарына жол тартқан археологиялық экспедициялар арқасында деректанулық қор құрылғандығын айтқан жөн.

Мұндай оқу құралы Қазақстан тарихнамасында бұрын да болған: 1979 жылы “Мектеп” баспасынан К.А.Ақышев пен К.М.Байпақовтың “Вопросы археологии Казахстана” атты еңбегі, 1993 ж. осы еңбек авторларының “Археология Казахстана” атты жұмысы жарық көрді. Соңғы оқу құралы алғашқы еңбектегі ғылыми дәстүрді жалғастырды. Алайда пайдаланылған материалдар шеңбері мен қарастырылған проблемалар аясы оған қарағанда кеңірек еді. Бұл түсінікті де. Себебі арада өткен он бес жылдай уақыт ішінде археологиялық ізденістер өз жалғасын тауып, ауқымы кеңейе түскен болатын. Сан алуан палеолиттік ескерткіштерде, қола мен ерте темір дәуірлері қорымдары мен қоныстарында, ортағасырлық қалаларда стационарлық қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл уақыт аралығында жекелеген ескерткіштерге, бүгін бір өңірлерге арналған көптеген мақалалар мен монографиялар жарық көрді.

Тағы да бір жайтты айта кеткен жөн. Егер бұрынғы оқу құралы КСРО археологиясына қатысты оқулықтар мен оқу бағдарламаларына қосымша ретінде пайдаланылса, бұл басылым Қазақстан археологиясы бойынша негізгі құрал болып табылады. Оның негізінде оқулық шығару да жоспарда бар.

Қазақстан археологиясының барлық маңызды проблемалары түбегейлі де түпкілікті шешіле қойған жоқ. Археологиялық мәліметтерге негізделген көптеген сауалдар, шешімдер мен пікірлер әлі де пікірталастар тудырып келеді.

Ол басылым қазіргі таңда сирек кездесетін еңбектердің біріне айналды. Оның жарыққа шыққанына біршама уақыт өткенімен кезіндегі материалдары әлі де өз құндылығын жоғалта қойған жоқ. Сол себепті де бұл оқу құралы қазақ тіліне аударылып отыр. Тек еңбектің соңғы жағында карталар ғана орыс тілінде берілді. 1993 жылы жарық көрген “Қазақстан тарихы”, 1996 жылы баспадан шыққан “Қазақстан тарихының” 1-томының мәтіндері пайдаланылды. Мәтіні аздап қысқартылып әрі ықшамдалып берілгенімен, ұсынылып отырған осы оқу құралының өткенді қастерлеуде маңызы зор екендігі анық.

ҚАЗАҚСТАНДА АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ

XIX-XX ғасырларда ғана қалыптасқан археология ғылымы біршама жас саналады. Соңғы кездерге дейін оның негізгі принциптері мен бағыттары толық айқын болмай, ол түрлі білім саласына, әдетте биология ғылымдарына, өнертануға жатқызылып келді. Бірақ археологияның шапшаң да жылдам түрде қол жеткізген табыстары оның қоғамдық ғылымдар арасындағы орнын айқындап берді. Тарихи уақиғалардың бүтіндей бөліктері, тараулары археологиялық мағлұматтар негізінде өрбітілді. Айталық, осыдан екі ғасыр бұрын ғана адамзат тарихы шамамен 3000 жылды қамтыды. Тіпті бұл кезеңнің алғашқы жартысы Альп, Иудея таулары және Сахарамен ғана байланысты болған еді. Археологияның арқасында адамзаттың жас мөлшері бірнеше ғасырлар қойнауына жылжыды, қазіргі уақытта біз оның 1-2 млн жылдық дамуын сөз етудеміз. Бүгінгі таңда бүкіл әлем бірегей Грекия мен Римнің көне өркениетінен, Мысырдағы перғауындар дәуірінің мәдениетінен, Тигр мен Ефрат сынды қос өзен аңғарындағы Бабыл мен Ассирия секілді мемлекеттер тарихынан, скифтер мен сақтардың өнерінен кеңінен хабардар.

Археология тарих ғылымында зор төңкеріс жасады, оның таным көкжиегін кеңейтіп, өткен заман көрінісін жүз есе айқындап көрсетті.

Қазақстандық археологияның қайнар бастауында орыстың В.В.Бартольд, В.В.Радлов, П.И.Лерх секілді шығыстанушылары мен тарихшылары, сондай-ақ алдыңғы қатарлы орыс зиялы қауымының өкілдері тұрды. Орыс халқынан шыққан көрнекті өкілдер арасында кейбір азаматтардың қазақ халқының тарихы мен

мәдени мұрасына деген ықыласы, ынтасы өте жоғары болды. Мысалы, XIX ғасырдағы белгілі мәдениет тарихшысы В.В.Стасов қазақстандық археологиялық ескерткіштер көне Рим құландыларынан кем еместігін атап кеткен болатын. Ол еңбектерінің бірінде: «Неліктен Жанкент маңындағы көне қала жұртына (Сырдариядағы Қазалы төңірегіндегі қала қирандылары) біздің Помпей болмасқа» деп жазған еді. Мезгілінен, уақытынан бұрын айтылған бұл сәуегейлік сөздер қазіргі таңда растала түскен. Бүгінгі күні әлем қазақстандық археологтардың Отырар мен Тараздағы қазба жұмыстары жайлы, Есік обасынан табылған бірегей олжалар туралы біледі.

Республикада археология ғылымының қалыптасуында академик М.Е.Массон, профессорлар С.П.Толстов, А.Н.Бернштам, М.П.Грязнов, С.С.Черников, Л.М.Левина сынды ғалымдардың рөлі орасан зор. Бірақ Қазақстан қоғамтану ғылымдары арасындағы дербес ғылыми бағыт ретінде археология Қазақ КСР ҒА құрамында Тарих, археология және этнография институты құрылғаннан кейін ғана қалыптаса бастады.

Республикалық археология ғылымының дамуын бірнеше кезеңдерге бөлуге болады, олардың әрқайсысы оның қалыптасуы мен дамуына өзіндік үлесі мен күш-жігерін қосқан ғалымдар есімімен тығыз байланысты.

Соғысқа дейінгі уақыт пен 60-жылдар соңындағы (XX ғ. – *ред.*) кезең ірі экспедициялардың жасақталуымен, тың және тыңайған жерлер аймағында жұмыс жүргізумен, Бесшатырды қазумен, Орталық Қазақстанда қола дәуірінің қорымдарын зерттеумен сипатталады. Бұл кездері өз ізденістерін Ә.Х.Марғұлан, А.Г.Максимова, Е.И.Агеева, Г.И.Пацевич, Т.Н. Сенигова, К.А.Ақышев, М.Қ. Қадырбаев, Х.А.Алпысбаев бастаған болатын.

70-жылдардан бастап археология ғылымы ұйымдастырушылық жағынан өрледі, соның ішінде жаңа бөлімдер – археологиялық технология лабораториясы, орта ғасырлық археология бөлімі, Археология музейі ашылды. 1989 жылы олар ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институты құрамындағы Археологиялық орталыққа бірікті, ал 1991 жылы Қазақстан Республикасы Ғылым академиясында дербес Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты ұйымдастырылады. Бұл уақыт ішінде ғылымға Б.Н.Нұрмұханбетов, К.М.Байпақов, Л.Б.Ерзакович, Р.З.Бурнашева, М.С.Мерциев, Ә.К.Ақышев, Ж.Қ.Таймағамбетов, З.С.Самашев, Е.А.Смағұлов, Т.В.Савельева, А.Н.Марьяшев, Ж.Қ.Құрманқұлов келген болатын. Осы жылдары Отырар, Құйрықтөбе, Көкмардан

қалашықтарында қазба жұмыстарын атқарған және Сырдария аңғары мен Қаратау беткейлерінде зерттеу жүргізген Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы ұйымдастырылған еді. Аталмыш уақытта Шығыс Қазақстан мен Жетісуда сақ және усунь ескерткіштері, байырғы жартас сурет өнері зерттелді. Орталық Қазақстанда қола және ерте темір дәуірлерінің түрлі кезеңдерін қамтитын ескерткіштерде қазба жұмыстары жүргізілді. Бұл кезеңдегі маңызды құбылыстардың бірі Ғылым академиясындағы Археологиялық орталықтан басқа университеттерде, педагогикалық жоғары оқу орындарында, музейлерде жана орталықтар ашылған болатын. Іскер зерттеушілер ұжымы Қазақ мемлекеттік университетінің (қазіргі ҚазҰУ – *ред.*) археология және этнология кафедрасында, Қарағанды мемлекеттік университетінің тарих факультетінде, Шымкент, Петропавл және Қостанай педагогикалық институттарында, Қарағанды және Петропавл облыстық музейлерінде қалыптасты. Зерттеушілер отряды В.Ф.Зайберт, Н.П.Подушкин, М.Е.Елеуов, В.В.Евдокимов, Г.Б.Зданович секілді жана есімдермен толықты.

Жарты ғасырдай уақыт ішінде Тарих, археология және этнография институты құрамында болған қазақстандық археология әлемдік ғылымды сан алуан табыстарымен байытып қана қойған жоқ, ол сонымен қатар ежелгі және орта ғасырлардағы Қазақстандағы қоғам дамуының негізгі кезеңдерін айқындауға мүмкіндік берді.

Оның ең маңызды жетістіктерінің арасында Қазақстан аумағын бұдан бір миллион жылдай уақыт бұрын алғашқы адамдар қоныстанғандығын дәлелдейтін ежелгі палеолиттік тұрақтардың ашылуын айтуға болады. Қазақстан мен Еуразия төменгі палеолитіндегі ортақ нышандар, Қазақстан төменгі палеолит мәдениеті біртұтас жалпы адамзат мәдениетінің жалпы тізбегіндегі буындардың бірі екендігіне куә бола алады. Еуразия қола дәуіріндегі тайпалардың палеоэкономикасының дамуындағы қазақстандық металлургиялық орталықтың рөлі анықталды.

Бүгінгі күні Қазақстанның малшы-егінші тайпаларының ертедегі көшпелілерге айналу үрдістерін өткерген өңірлердің бірі ретінде танылғандығын анықтау мүмкін болып отыр. Жаңа археологиялық мәліметтер, әсіресе Іле жағалаулары мен Сырдарияның төменгі ағысындағы сақ обаларында жүргізілген қазба жұмыстары Қазақстанды сақ тайпаларының маңызды орталығы болған деуге мүмкіндік береді.

Қазақстандық археологтардың ірі табыстарының бірі – урбанизациялық үрдістердің серпінділігін (қозғалысын), отырық-

шылық және қалалық мәдениеттің дамуын анықтау болды. Қазақстан аумағы арқылы, дүниежүзілік өркениеттің жарқын жетістіктерінің бірі – Ұлы жібек жолы өткендігі анықталған.

Археологиялық материалдар Қазақстан мәдениеттерінің сан қырлылығын анықтап отыр. Оның қалыптасуына Қытаймен, Таяу және Орта Шығыспен, Орта Азиямен, Еділ бойымен, Орал маңымен, Сібірмен орнатылған саяси, экономикалық және мәдени байланыстар орасан зор ықпалын тигізді. Түрлі мәдениеттердің, әрқилы мәдени аймақтардың өзара әрекеттестігі мен сан қырлы ықпалы этногенездік үрдістердің дамуында маңызды факторлардың бірі болды. Орталықтары Қазақстан аумағын алып жатқан Батыс Түрік қағанаты, одан кейін Түргеш, Қарлұқ қағанаттары және кейініректегі Қарахан мемлекеті өз мәдениетінде түрлі этникалық дәстүрлерді жасампаздықпен түйістірген ортағасырлық мемлекеттік құрылымдар болғандығы анықталды.

Қазақ мемлекеттілігі, Қазақ хандығының мәдениеті Отырар, Кедер, Тараз, Түркістан, Сарайшық, Тальхир қала жұрттарындағы археологиялық ізденістер көрсеткендей, көне түріктердің, қарахандықтардың, қыпшақтардың мемлекеттілігі мен мәдениетінен бастау алады. Көшпелі және отырықшы өркениеттерді зерттеу ісі түрлі халықтар мәдениетінің өзара әрекеттестігі мен өзара байытылуы әлемдік дамудың күре жолы болғандығын көрсетіп берді. Мұндай әрекеттестік қойнауында Қазақстан мен Орта Азия қазіргі халықтарына тән этногенез бастаулары жатыр.

Алматыда бірқатар халықаралық ғылыми конференциялардың өткізілуі Қазақстандық археологиялық мектептің табыстары халықаралық деңгейде танылғанын айғақтайды. Өз кезегінде республика археологтары баяндама және хабарлама жасауға, дәріс оқуға Вашингтонға, Парижге, Токиоға, Сеулге шақырылды.

Қазіргі таңда қазақстандық археологтар ЮНЕСКО-ның «Ұлы жібек жолы – мәдениеттер диалогының жолы» атты халықаралық жобасын әзірлеуге белсене араласуда. 1991 ж. ЮНЕСКО-ның халықаралық экспедициясы Орта Азия мен Қазақстанның ежелгі керуен жолдары арқылы жүріп өтті. Оның құрамында 20-дан астам елдердің, соның ішінде КСРО, АҚШ, Жапония, Канада, Корея, Түркия, Моңғолия, Қытай, Иран, Филиппин, Франция, Англия мемлекеттерінің өкілдері болды. Экспедиция жұмысы кезінде ЮНЕСКО мен ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының ұйымдастыруымен Алматыда ғылыми семинар өткізілді. Ол Жібек жолы бойындағы көшпелі және отырықшы мәдениеттердің өзара әрекеттестігін, байланысын зерттеуге арналды.

ҚР ҒА-ның Археология музейі – археологиялық ілім-білім мен Қазақстан ғылымының жеткен жетістіктерін насихаттауда, халықтың тарихи жадын жандандыруда негізгі құралдардың біріне айналды. 1973 ж. құрылған бұл музейге 1946-1990 жж. ғалымдар жинастырған жәдігерлер қойылды. Олардың арасында бүкіл әлемдік және ғылыми маңызы жоғары болып саналатын қазба кезінде қола дәуірінің қорымдарынан алынған материалдар, сақ-усун дәуірлеріне жататын алтыннан жасалған әшекейлер, Отырар, Тараз, Түркістан секілді орта ғасырлық қалалардан табылған өте сирек ұшырасатын заттар бар. Есік обасынан табылған алтын бұйымдар кешені де осы музейде. Алтыннан жасалған бұл бұйымдар теңдесі жоқ көркем және ғылыми құндылық, сонымен қатар ол ғалымдар тарапынан үнемі зерттеу нысанына айналып отыр. Есік обасындағы туынды аршып алынғаннан бері ежелгі Қазақстанның өнері, идеологиясы мен мәдениеті жайлы үш ғылыми монография мен отыз шақты мақалалардың жарияланғандығын айтсақ та жеткілікті.

Қазіргі кездегі ғылыми зерттеулердің объективті ерекшеліктерінің бірі теориялық мәселелер мәнінің көтерілуі болып табылады. Бұл жағдайларда зерттеушілердің өздерінің философиялық дайындығы, бұрынғы философиялық ұстанымға түйықталмаған және де дүниежүзілік мәдениетті ұғынған методологиялық ойлау мәдениеті басты орынға көтеріледі. Басты ізденістер аясына адам мен адамзат қоғамының шығу тегі, малшылық пен егіншілік секілді өнім өндіру шаруашылықтарының дамуы, ертедегі көшпелі мемлекеттердегі көшпенділік пен заттай және рухани мәдениеттің тарихы, отырықшылық және қала мәдениеті, Қазақстан мен Орталық Азия шеңберіндегі көшпелі мәдениеттер мен отырықшылық өркениеттердің өзара ықпалы, қазақтар этногенезінің сауалдары қойылуы қажет. Археологиялық материалдар негізінде халықтың рухани мәдениетінің сауалдары, музыкалық шығармашылықтың, ойын-сауық көріністерінің, ұлттық киімдердің қайнар көздері мен бастаулары қарастырылуы керек.

Қазақстан археологтарының алдында тұрған маңызды міндеттердің бірі көп томдық Тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағын басып шығару болып табылады. Бұл ғылыми-энциклопедиялық сипаттағы басылым ескерткіштерді жүйелеу мен қорғауда, сонымен қатар халықты патриоттық және интернационалдық рухта тәрбиелеуде маңызды рөл атқаруы тиіс, өйткені Жинақтың маңызды міндеттерінің бірі барлық халықтардың дүниежүзілік мәдениет қазынасына қосқан үлесін анықтап береді. Жинақ, сондай-ақ,

археология мен мәдениет тарихының стратегиялық міндеттерін шешетін негізгі ірге іспеттес.

Тәжірибелер шексіз жасалатын лабораториялық ізденістерге қарағанда, кез келген қазба жұмыстары ескерткіштің толық немесе ішінара бұзылуына алып келеді. Сол себепті де далалық құжаттарды толыққанды толтыру, фотолық бекіту, ескерткіш көлемін өлшеу мен архитектуралық жұмыстар жүргізу соңғы ғылыми жетістіктерге негізделіп отыруы тиіс. Археологиялық қазба жұмыстарынан кейін ескерткішті бұзылудан сақтау, қалпына келтіру мен музейлерге айналдыру әрекеттері іске асуы керек.

Споралы-тозаңды талдау, флотация, радиокарбонды мерзімдеу әдісі секілді қазіргі күнгі жаратылыстану ғылымдарының әдістерін кеңінен қолдану керек. ЭЕМ көмегімен барлық ақпараттарды өңдеп, мағлұматтар банкіні құрастыру қажет.

Ғылыми ізденістерді қарқынды дамыту үшін ірі проблемалар төңірегіне зерттеулерді шоғырландыра түскен абзал. Қазақстан Республикасы Ғылым академиясының Археология институты археологияның басты бағыттарындағы жұмыстарға басшылық жасап, бұл жұмыстарға университеттерді, педагогикалық жоғары оқу орындарын, музейлерді, Тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау қоғамдарын тартуы қажет. Қазақстан мен Орта Азия халықтарының этногенезін барлық ортаазиялық республикалар ғалымдарымен бірлесіп шешу қажеттілігі белгілі жайт.

Қазақстан археология ғылымының алдында тұрған ірі мәселелер мен міндеттер туралы айта отырып, соңғы онжылдықта осы ғылым саласын ұйымдастырудағы кездескен қиыншылықтарға тоқталмаса болмайды. Қазақстан – аумағы жағынан түрлі табиғи аймақтарды қамтыған өте үлкен республика. Оның территориясында мыңдаған ескерткіштер бар. Алдын ала есептеулер бойынша 19 облыста (қазіргі 14 облыста - *ред.*) олардың саны 25 мыңнан кем емес. Жазба дерек көздерінің аздығынан немесе тіптен жоқтығынан, олар ежелгі және орта ғасырлық тарих беттерін қайта қалпына келтіруде жалғыз ғана дерек көзі болып табылады.

Археологиялық зерттеулерді тиісті дәрежеге көтеру мамандардың жетіспеушілігінен кемшін қалып келеді. Көптеген педагогикалық жоғары оқу орындарында, музейлерде археологтар тіптен жоқ. Мұның өзі республиканың батыс, шығыс және солтүстік облыстарында археологиялық зерттеулердің жүргізілмеуіне себепкер болып отыр. Ежелгі мәдениеттер қорығы саналатын Мадғыстау жері әлі күнге дейін белгілі бір дәрежеде ақтаңдақ болып келеді. Сондай-ақ, қарқынды шаруашылық құрылыстарының салы-

нуы нәтижесінде электростанциялық қондырғылар, магистралды каналдар, суландыру жүйелері, игеріліп жатқан жерлер аймақтарында жүздеген ескерткіштер қирап, ұлттың мәдени қоры талан-таражға түсіп жатыр.

Бүгінгі күні археология ғылымы өзгерістер кезеңін бастан кешіріп отыр. Археология институтының ұйымдастырылуы – отандық тарих пен мәдениеттің іргелі мәселелерін, ұлттық мәдени мұраны сақтау мен зерттеуде үлкен көмек көрсете алады деген үміттеміз.

ҚАЗАҚСТАНДА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Қазақстанның археологиялық ескерткіштері туралы алғашқы мәліметтер орта ғасырлардағы ғалымдар мен тарихшылар, географтар мен саяхатшылардың еңбектерінде кездеседі. Олар өз еңбектерінде өздері тікелей көзімен көрген немесе өздеріне айту бойынша мәлім болған әдеттен тыс заттар, бейнелер, өз замандарынан көп бұрын болған қалалар мен қоныстардың жұрттарын, оқиғаларды айтып кеткен.

Қазақстанның өткендегісін ғылыми зерттеуде І Петрдің көне мұраларға ұқыпты қарауға, оларды суреттеу мен жинауға әмір берген жарлықтары, сондай-ақ оның бастамасы бойынша Сібірді және Ресейге іргелес жатқан Қазақстан жерін зерттеу мақсатымен қолданылған шаралар маңызды рөл атқарды. Осы әрекеттер нәтижесінде 1707 жылы Тобыл боярының ұлы С.Ремезов жазған “Чертежная книга Сибири” (“Сібірдің сызба кітабы”) жарық көрді. Онда географиялық деректермен қатар, қазақ сахарасының археологиялық ескерткіштері туралы мәліметтер жинақталған. “Ремезов атласында” Торғайдың оң сағасы мен Қараталдың оң жағалауында “қаңырап қалған қала”, Есілдің сол жағалауындағы “тас қала”, Сарысу өзенінде атсыз “мешіт”, т.б. ежелгі қалалар мен құрылыс орындары аталады.

Келесі археологиялық қызықты мәліметтер 1733 жылы Сібірге академик Г.Ф.Миллердің басқаруымен жасалған бірінші академиялық экспедицияның есептерінде келтіріледі. Экспедиция құрамында белгілі ғалымдар Л.Делаклоер, И.Фишер, геодезистер И.А.Красильников, А.Иванов, М.Ушаков жұмыс істеді.

1768-1774 жылдары Еділ бойы, Орал, Сібір мен Қазақстан

халықтарының тарихын, географиясы мен этнографиясын зерттеу мақсатымен ұйымдастырылған екінші академиялық экспедиция Қазақстанда археологиялық зерттеу ісін жалғастырды. Экспедиция жұмыстарына өз заманының аса көрнекті ғалымдары П.С.Паллас, И.П.Фальк, И.Г.Георги, П.И.Рычков, Х.Барданес қатысты. Бұл ғалымдардың есептері мен еңбектерінде қазақ халқының ілкі замандардағы ескерткіштері туралы мол мәліметтер сақталған. Мысалы, П.И.Рычков өзінің «Топография Оренбургская» атты іргелі шығармасында өзіне ұшырасқан көне кен өндіретін жерлерді, мыс, қорғасын және қалайы қорытатын орындарды сипаттап кетті.

1771 жылы Н.П. Рычковтың Торғай мен Есіл далаларына жасаған сапарында жазған күнделігінде қызықты материалдар ұшырасады. Ол Қараторғай өзені аңғарындағы алып обалардың кескініне таң-тамаша болып: «ежелгі халықтардың бейіті жай топырақпен үйіліп, 15 саженьнен асатындай биіктікке көтерілген, қоршауы 135-тей саженьге жетеді» деп жазған. Н.П.Рычков: «обалар скиф патшасы немесе батырының құрметіне тұрғызылған» деп жорамал жасады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресейде Орталық және Шығыс Қазақстанның табиғи байлықтарына қызығушылық күшейе бастады. Геологтар, кен инженерлері жол-жөнекей көненің көздеріне де назар аударып, оларды сипаттап, жазып отырды, сөйтіп бұл аудандардың ескерткіштері туралы мәліметтер қорын молайта берді. Кен инженерлері Г.Генс, Б.Ф.Герман, И.П.Шангин табылған көненің көздерін тек көңіл қойып қана қоймай, олардың тарихи сипаттамасын жасауға тырысты. 1822 жылдан 1841 жылдары далада сол кездегі аса көрнекті ғалымдар А.Гумбольд, Г.Розе, Г.С.Карелин, А.И.Шренк болып қайтты.

Сөйтіп, XIX ғасырдың орта шеніне қарай негізінен Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстан бойынша едәуір материал жинақталды.

Әлбетте, сол кезеңге қарап, археологиялық ескерткіштердің шын мәніндегі ғылыми зерттелуі жөнінде айтуға болмайды. Мақсатты зерттеулер нәтижесінде емес, көбіне кездейсоқ, жол-жөнекей алынған мәліметтердің бастапқы жинақталу фактісін ғана атап кетуге болады. Қазба жұмыстары жайлы да байсалды сөз айтуға болмайды. Кейбір ғалымдар обаны қазып көруге әрекет жасап көргенімен, қазба жұмыстарының әдістемесін меңгермегендіктен, алдарына нақты мақсат-міндеттер қоймай, тек заттарды жинаумен шектелді. Дегенмен, ескерткіштерді тіркеу, олардың

картасын жасау, белгілеу фактілерінің атқарылғандығы белгілі, олар істеген жұмыстың құндылығы да міне осында. Бұл салада сол кезде атқарылған жұмыстардың көпшілігі әлі маңызын жоғалтқан жоқ.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ даласындағы көненің көздеріне Археологиялық комиссияның, Тарих музейінің, Мәскеу археологиялық қоғамы мен орталықтағы басқа да ғылыми мекемелердің назары ауа бастады. Құрамына Сырдария (Түркістан) және Жетісу облыстары кірген Түркістан генерал-губернаторлығының құрылуына байланысты жаңа өлкеге, соның ішінде оның өткенінен ден қою күшейе түсті.

Ш.Ш.Уәлиханов Талғар қаласының орнын, Шеңгелдінің қираған үйіндісін сипаттап, Жетісу археологиялық ескерткіштері мен тарихы туралы маңызды жазбалар қалдырды.

1862 жылы Қазақстанда В.В.Радлов археологиялық жұмыстар жүргізе бастады, Семей төңірегінде қола ғасыры көмбелерін алғаш рет ғылыми негізде қазу жұмыстарын жүргізу ісі соның есімімен байланысты. 1866 жылы ол Павлодар маңында, 1869 жылы Жетісудағы Түрген ауылы ауданында қазба жұмыстарын жүргізді. В.В.Радлов солтүстік-шығыс Қазақстан мен Сібірдегі ертедегі ескерткіштерді топтау және кезеңге бөлуді ұсынды. Бұл аудандар мәдениетінің тарихын ол мыс және қола ғасыры, көне темір ғасыры, жаңа темір ғасыры мен ертедегі орта ғасырлар кезеңдеріне бөлді. Ғалымның еңбектері Қазақстан археологиясының дамуындағы ілгері басқан үлкен қадам болды.

1867 жылы Археологиялық комиссияның тапсыруымен орыстың белгілі шығыстанушысы П.И.Лерх Түркістан өлкесін зерттеді. Ол Сырдария бойындағы Сауран, Сығанақ қалаларының қирандыларын қарап шықты, Талас алқабының бірқатар қалаларының орындарында болды, Жанкент қалашығында қазба жүргізді. Өзі кездестірген ескерткіштерді тіркеумен, мүкият сипаттаумен қатар, ол жазбаша хабарларды іріктеп, олар туралы үзінділерді талдады және түсініктеме беріп кетті. Жазбаша дерек көздерін өзі тапқан археологиялық олжалармен салыстырып, қираған орындарды нақты тарихи қалалармен баламалады.

Археологиялық комиссияның рұқсатымен 1884 жылы Ф.Д.Нефедов Торғай даласында, 1889 жылы Э.Ю.Петри мен С.Н.Назаров Солтүстік Қазақстанда, А.Н.Харузин Батыс Қазақстанда, Н.Н.Пантусов Жетісуда, Е.Ф.Каль Талас аңғарында қазба жұмыстарын жүргізеді.

1893-1894 жылдары В.В.Бартольдтың осы аймаққа іссапармен келуі археология мен шығыстану ісін дамытуда зор рөл атқарған

оқиға болды. Ол Шу мен Талас алқабының, Ыстықкөл қазан-шұңқыры мен Іле өзені алқабының ескерткіштерін көріп шығады. Оның «Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью» («Ғылыми мақсатпен Орта Азияға сапар туралы есеп») еңбегі осы кезге дейін тарихи ақпараттың ғаламат үлгісі болып қалып отыр. Көптеген жазба дерек көздеріне сүйеніп В.В.Бартольд осы ауданның тарихи-топографиясын суреттеді, археологиялық жағынан болашақтағы мәні зор ескерткіштерді анықтады және оларды ортағасырлық белгілі қалалармен сәйкестендірді. Соның ішінде, ол Таразды Әулиеата (Жамбыл) орнымен сәйкестендірді. В.В.Бартольдтың материалдары Қазақстанның оңтүстігі мен Қырғызстан халықтарының өткен тарихының бет-пердесін ашып берді. 1895 жылы Ташкентте құрылып, жергілікті зиялылардың өлкенің өткеніне, оның тарихына, сәулет және өнер ескерткіштеріне ден қоятын өкілдерін, әскери адамдарды, шенеуніктерді, өткенге қызығушылық танытатындарды біріктірген Археология әуесқойларының Түркістан үйірмесінің ұйымдастырылуы соның есімімен байланысты. 1904 жылы Түркістан үйірмесінің мүшелері К.А.Кларе мен А.А.Черкасов Отырар қалашығында қазба жұмыстарын жүргізді, мұны олар сол замандағы озық әдістемелік деңгейде атқарды: жұмыс ең алдымен шағын қазбаға және көне бұйымдарды сипаттауға негізделді.

Орыс географиялық қоғамының XX ғасырдың басында құрылған Батыс Сібір, Семей және Орынбор бөлімдері, Орынбор ғылыми архив комиссиясы Орталық, Солтүстік-шығыс Қазақстанды археологиялық тұрғыдан зерттеуде орасан зор рөл атқарды.

Нәтижесінде XIX-XX ғасыр бас кезінде нақтылы, мол материал жинақталды, бірсыпыра дәрежеде олар жүйеге келтірілді. Көненің көздерін қорғау жөнінде де іс-шаралар жүргізілді. Сол кездегі көбісі қазір жойылып, қиратылып жіберілген, тек алғашқы зерттеушілердің ынта-жігерінің арқасында ғана бүгінгі таңда ғылымда олар туралы мәліметтер бар.

Төңкерістен кейін археологиялық зерттеулер жалғастырылды, бірақ олар мемлекеттік негізде жүргізілді. 1919 жылы Материалдық мәдениет тарихы академиясы, ал 1920 жылы Музей ісі мен көне ескерткіштерді, өнер мен табиғатты қорғаумен шұғылданатын Түркістан комитеті құрылды. В.В.Бартольдтың ұсынысы бойынша, комитеттің ең таяудағы міндеті археологиялық карта жасау болды. Сөйтіп, ежелгі ескерткіштерді есепке алудың, зерттеудің, сақтаудың негізі қаланды.

Төңкерістен кейінгі алғашқы жылдардағы еңбектер ішінен

археологтар П.П.Ивановтың Сайрамда және В.Д.Городецкийдің Жетісуда, Қазақстанның оңтүстігінде жүргізген ізденістерін, Орта Азияның ертедегі тарихының ең ірі зерттеушісі М.Е.Массонның Сайрам қалашығы мен Түркістандағы Ахмет Яссауи кесенесі туралы мақалаларын атауға болады. Батыс Қазақстанда 1926 жылы М.П.Грязновтың Киргильд-1 және Киргильд-2 қабірлерін, Оралсай мен Құнанбай-сайды ашып, қазба жұмыстарын жүргізуі бай материалдар берді және андронов мәдениеті тек Батыс Сібірге тән деп орнығып келген тұжырымдаманы түбірімен өзгертті.

30-жылдары бірқатар ірі экспедициялардың зерттеулері республиканың көптеген аудандарын қамтыды. Археология біржолата тарих ғылымының дербес бір бөліміне айналды.

1933 жылы Орталық Қазақстанның қола дәуірі мәдениетін зерттеу үшін Материалдық мәдениет тарихы академиясы жасақталған, П.С.Рыков жетекшілік еткен Нұра экспедициясы (құрамында болғандар – М.П.Грязнов, М.И.Артамонов, И.В.Синицын, М.Н.Комарова, Н.К.Арзютов, А.Н.Рогачев) Нұра, Шерубай-Нұра, Жақсы және Жаман Сарысу өзендері алқабында барлау және қазба жұмыстарын жүргізді. Энеолит заманына жататын тұрақтар, қола дәуірінің қорымдары, ерте темір дәуірінің обалары, қазақтардың молалары үстіне қойылған белгілер зерттелінді. Экспедиция жұмыстарының маңызды қорытындыларының бірі Дәндібай ауылы маңындағы №11 обадағы қазба жұмыстары болды. Обадағы тас плиталармен тұрғызылған жерлеу камерасынан бай қабір аршылды. Одан тұрқы шар тәрізді және ернеуі тік, қарасүк мәдениетінің ыдыстарына ұқсас бұйымдар табылды.

1930-1939 жылдары археолог О.А.Кривцова-Гракова Қостанай маңындағы Алексеев қонысы мен қорымында қазба жұмыстарын жүргізді. Андронов мәдениетінің баспанасы мен қорымын тұңғыш рет кешенді түрде зерттеу қола дәуірі тайпаларының шаруашылығы, тұрмысы мен діни наным-сенімдері туралы мағлұматтарды толықтырды.

1935-1937 жылдары археолог С.С.Черников Қалба және Нарым сілемдерінен қалайы, мыс пен алтын өндірген 16 ежелгі кен игерген орындарды зерттеді. Ол металл өндірудің әр қилы түрлерін бөліп көрсетті, кен алу техникасы мен ежелгі кеншілердің құралдарын суреттеп жазды. Ежелгі кен өндірген орындардың көпшілігін ол қола дәуіріне жатқызды.

Қазақстан ғылыми мекемелерінің осы жылдарда қызметі жандана түсті. Қазақстанның Орталық музейі ескерткіштерді тіркеу, кездейсоқ табылған олжалардың есебін алу ісін және шағын

қазба жұмыстарын жүргізеді. Баспасөзде Көксу өзеніндегі қалашық орны туралы және Жетісудағы ескерткіштер жайлы мақалалар шығады. 30-жылдардағы археологиялық жұмыстарда Материалдық мәдениет тарихы институты (КСРО ФА ММТИ) мен Ғылым академиясының Қазақ филиалы ұйымдастырған А.Н.Бернштам басшылық еткен Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігіндегі экспедициялық зерттеулер жетекші орынға шықты. Соғыс алдында далада өткізілген төрт жылдық зерттеу маусымы аралығында (1936-1940 жж.) Жетісу археологиялық экспедициясы бірқатар қалалардың орнына кең көлемде барлау және тұрақты қазба жұмыстарын жүргізді. Ортағасырлық Тараз қаласы орнында жүргізілген кең ауқымды қазба жұмыстарының және оның округіндегі ескерткіштерді зерттеудің нәтижелері бойынша осы ауданның археологиялық материалдарын кезеңдерге бөлу ұсынылып, қала дамуының негізгі сатылары белгіленді, оның округінің қалыптасу жолдары анықталды. Қазақстан археологиясы үшін бұл ортағасырлық қаланы кешенді түрде тарихи-археологиялық тұрғыдан зерттеудің алғашқы тәжірибесі еді.

Экспедиция Тараздан басқа ортағасырлық Луговое, Аспара, Меркі, сондай-ақ Жетісудың қиыр солтүстік-шығыс бөлігіндегі қалалар мен қоныстардан Талғар және Дүнгенені зерттеді. Сонымен қатар ол Берікқара атты ғаламат қорымда зерттеу жұмыстарын бастады, оған бейіт үстіндегі түрлі құрылыстар (топырақпен үйілген обалар, жалпақ та дөңгелек қоршаулар, төрт бұрышты қоршаулар) тән еді. Іле алқабындағы Жуантөбе бейітіндегі қазба жұмыстарының негізі қаланды.

А.Н.Бернштамның мақалаларында жаңа материалдар жарияланып қана қоймай, сонымен бірге ортағасырлық қала тарихының, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың отырықшы және көшпелі халықтарының өзара әрекетінің аса маңызды проблемалары, қаланың қалыптасу мәселелері мен оның мәдени-тарихи байланыстары, сондай-ақ тарихи топографиясы белгіленіп, ішінара шешілді.

Тараздың мәдениеті мен Жетісудың оңтүстік-батыс бөлігіндегі қалаларды зерттеуде 1938 жылы құрылған Жамбыл археологиялық пункті және Жамбыл облыстық музейі айрықша рөл атқарды.

Ұлы Отан соғысы жылдары археологиялық жұмыстар уақытша тоқтатылды.

1946 жылы Қазақстанда Ғылым академиясының құрылуына байланысты археологиялық жұмыстардың көпшілігін Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археология бөлімі жүргізді. Бұл уақыттағы археологиялық зерттеулердің

ауыртпалығының орталығы Алматыға ауысады, қазақстандық археологиялық мектеп қалыптасады. Жалпы алғанда, 1946 жыл Қазақстан археологиясының дамуындағы жаңа кезеңнің басы болды. Құрылған бөлімнің алғаш ұйымдастырған археологиялық экспедициясы Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (ОҚАЭ) болды, оны сол кезде академик Ә.Х.Марғұлан басқарған еді. Күні бүгінге дейін бұл экспедиция Сарыарқадағы көнеңіз көздерін үнемі іздестіріп, зерттеп келеді.

Ә.Х.Марғұлан экспедициясының жұмысы жер аумағымен ғана емес, сонымен қатар зерттелетін ескерткіштердің хронологиялық диапазонының кеңдігімен де ерекшеленеді. Экспедиция неолит және энеолит дәуірлерінің тұрақтарын, андронов және дөңдібай-бегазы мәдениеттерінің қоныстары мен зираттарын, б.з.б. VII-І ғасырлардағы жерлеу ғимараттарын, түрік заманы обаларын, ортағасырлық қалалар мен қоныстарды тауып, зерттеді және қазу жұмыстарын жүргізді. Ә.Х.Марғұлан орта ғасырларда Орталық Қазақстанның көшпелілер елі ғана емес, сонымен қатар отырықшы және қала мәдениеті орталықтарының бірі болғанын дәлелдеп берді. Мұнда Нұра және Сарысу алқаптарында, Ұлытау етегінен қолөнердің, сауда мен егіншіліктің орталықтары болған ортағасырлық қоныстар мен қалалардың қалдықтары табылды. Олар түрлі-түсті металдар – мыс, қалайы, күміс өндіріп, балқыту орындары ретінде ерекше маңызға ие болды. Бүкіл Шығысқа күміс жеткізген Гарбиан кендерінің даңқы шықты. Қасынан ортағасырлық қоныстар табылып, зерттелген Жезқазған кендері мыс өндірудің ірі орталықтарына айналды.

1946-1950 жылдардағы зерттеулерде көшпелілік дәстүр кең қанат жайған аудандардағы отырықшы қоныстар мен қалалардың қалыптасуы мен дамуына басты назар аударылды.

Соғыстан кейінгі А.Н.Бернштам мен Е.И.Агеева басқарған Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы екінші ірі экспедиция болды. Оның жұмысының қорытындысы Отырар шұраттарындағы, Шу-Талас өзендері аралығындағы, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі, Сырдария алқабындағы қалалар мен қоныстар орындарының үлкен тобын зерттеу, картаға түсіру болған еді. Қала топографиясын зерттеу мен қиыр ыдыстарды топтау мәдени-тарихи кезеңдерді түйіндеуге, қолөнер мен сауданың даму деңгейін анықтауға, яғни Оңтүстік Қазақстан қала мәдениетінің деңгейін саралауға мүмкіндік берді.

Бұл экспедицияның қызықты бастамаларының бірі деп Жуантөбе қалашығы мен Арыстың орта ағысындағы Бөріжар қорымындағы кешенді зерттеулерді айтуға болады, себебі нақты археоло-

гиялық материалдар негізінде қала мен даланың қарым-қатынасы туралы сауалдарды қойған еді.

1953-1959 жылдары Е.И.Агеева басқарған ОҚАЭ Қаратаудың солтүстік беткейлеріндегі археологиялық ескерткіштерді зерттеді. Тұрақты қазба жұмыстарының негізгі нысаны болып Бабаата қалашығы таңдап алынды. Онда жүргізілген қазба жұмыстары бекіністі қоныс-жай түріндегі отырықшы қоныстың бірте-бірте ортағасырлық қалаға айналу үрдісін анықтап берді.

Орталық (ОҚАЭ) және Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедицияларымен (ОҚАЭ) қатар 1945 жылдан бастап КСРО ҒА-ның С.П.Толстов жетекшілік еткен Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы Қызылорда облысында археологиялық зерттеулер жүргізді. Бәбіш-молда мен Шірік-рабат қалашықтарындағы қазба жұмыстарынан басқа экспедиция археологиялық ескерткіштерге барлау және қазба жұмыстарын жүргізді, оларды тіркеумен айналысты. 1948 жылы Алтынасар қалашығында және Жетіасар қонысында қазба жұмыстары басталып, екі түрлі құрылыс кезеңін анықтады, көлемді керамикалық материалдар, металл мен сүйек бұйымдары, сан алуан өшекейлер жинастырылды.

1947 жылдан бастап Мәскеу мен Алматының ғылыми мекемелері бірлесіп ұйымдастырған, С.С.Черников басшылық жасаған Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жұмыс істеді. Экспедицияның негізгі міндетіне Өскемен мен Бұқтырма ГЭС-терінің салынуына байланысты су астында қалатын аймақта орналасқан ескерткіштерді анықтау және зерттеу кірді. Бұл жерден неолит дәуірінен орта ғасырларға дейінгі көптеген ескерткіштер тіркеліп, Шығыс Қазақстанның өткен тарихын сипаттайтын материал алынды.

Келесі жылы Садчиков ауылы маңындағы андронов қонысында О.А.Кривцова-Гракова жетекшілік еткен Мемлекеттік тарихи музей экспедициясы жұмыстарын бастайды. Бұл жерден алынған қола дәуірі материалы кейінірек талданып, түсіндірілді.

1948 жылдан бастап Қазақстанның батыс аудандарында И.В.Синицын жетекшілік еткен Саратов мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясы жұмыстарын қайтадан бастайды. Зерттелінген ескерткіштер диапазоны кең еді - неолит дәуірінен алтынордалық кезеңге дейінгі аралықты қамтыды.

1954-1956 жылдары республиканың 10 облысын қамтыған тың және тыңайған жерлер игерілген аудандарда зерттеулер жүргізілді. Республика ескерткіштерінің тізіміне көне тарихтың түрлі кезеңдеріне жататын жүздеген жаңа нысандар енгізілді. Қазылған

600 обалар қомақты археологиялық және антропологиялық материалдар берді.

1954 жылы Тарих, археология және этнография институты болашақта Қатпағай ГЭС-нің суы астында қалатын аймақты зерттеу мақсатында К.А.Ақышев басқарған Іле археологиялық экспедициясын ұйымдастырды. Алғашқы бір маусымның өзінде-ақ экспедиция сақтар мен усундер (үйсіндер) дәуірі обаларының үлкен тобын тапты.

1955 жылдан бастап Ақтөбе облысында В.С.Сорокин басқарған КСРО ҒА Материалдық мәдениет тарихы институтының Батыс Қазақстан отряды жұмыстарын бастады. Тасты-Бұтақ қорымындағы және осы аттас қоныста жүргізілген қазба жұмыстары көп ретте қола дәуірі ескерткіштерін кешенді түрде зерттеудің өлшеуіш үлгісі іспеттес болып келеді.

Сол жылы мәскеулік археолог А.В.Виноградов Арал маңындағы энеолит пен неолитті зерттеуін бастады. 1956 жылы Жетісу археологиялық экспедициясының А.Г.Максимова басқарған отрядтарының бірі Шу-Іле тауларындағы Қарақұдық қонысынан қола дәуірінің қорымын қазды және Тамғалы-Тас қойнауынан жартас суреттерінің үлкен шоғырын тапты. Суреттер бірден әлемдік петроглифтік ғаламат ескерткіштердің қатарына кірді.

Қазақстан археологиясының 50-жылдардың орта шеніндегі аса жарқын жаңалықтарының бірі Оңтүстік Қазақстандағы Қаратауда ежелгі палеолиттік тұрғын-жайлардың табылуы болды. Оларды геолог Г.Я.Ярмак пен Қаратау палеолиттік отрядын басқарған археолог Х.А.Алпысбаев тапқан еді. Бұл жаңалық қазақстандық археологияның жаңа бағытын – палеолитті зерттеудің негізін қалады.

1957 жылы Жетісу археологиялық экспедициясы зерттеулерін бастайды. Сақ-усун ескерткіштерін, ортағасырлық қала мәдениетін зерттеу оның негізгі міндеттеріне айналған еді.

1959 жылдан бастап Сырдариядағы Шардара ГЭС-і құрылысы аймағында Шардара археологиялық экспедициясы өз зерттеулерін жүргізеді. Ол Ақтөбе және Шәушікүм қоныстарында, кангой заманы қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізеді.

Жалпы алғанда, 40-жылдардың аяғы мен 50-жылдар археологиялық зерттеулердің кең өрістетілуімен ерекшеленді. Олар Қазақстанның барлық өңірлерін қамтыды да, жұмыс аясына әр түрлі хронологиялық ауқымдағы ескерткіштерді енгізді. Бұл жылдардағы маңызды жаңалықтар арасында Қазақстанның оңтүстігіндегі палеолит ескерткіштері, Іле өзені аңғарындағы сақтар мен

үйсіндердің обалары, Таңбалыгас шатқалындағы суреттер бар еді. Іле өзеніндегі Бесшатыр қорымын, Сырдарияда, Шардара шатқалындағы үңгіме жерлеу (катакомба) орындарын қазу сол кезде басталып, Баба-Ата ішкі қамалындағы (цитадельдегі) қазба жұмыстары аяқталды.

Археологтарға жергілікті өлкетанушылар Л.Ф.Семенов, М.Д.Бирюков, геологтар Г.Я.Яншин, В.Ф.Петрунь, Г.Я.Ярмак, зоологтар Н.И.Суворов, П.И.Мариковский көп көмек көрсетті.

Қазақстандық ғалымдармен бірге ескерткіштерді зерттеумен Мәскеу мен Ленинградтың (Санкт-Петербург - *авт.*) белгілі археологтары С.П.Толстов, А.Н.Бернштам, С.С.Черников, В.С.Сорокин айналысты. 1946 жылы басталған Қазақстан археологиясының дамуындағы бұл кезеңді 1960 жылы жарық көрген «Археологическая карта Казахстана» жинағы өзінше бір қорытындылап өтті, ол көп жылдарға созылған кең ауқымды археологиялық жұмыстардың қорытындысын жасады және оның ең перспективалы бағыттарын белгілеуге мүмкіндік берді.

Қазақстан археологиясының келесі даму кезеңі 60-70 жылдарды қамтиды. Оған археология ғылымын ұйымдастыру үшін жасалған елеулі құрылымдық өзгерістер тән. Тарих, археология және этнография институтында археологиялық технология лабораториясы, орта ғасырлар археология бөлімі мен музей секілді археологиялық құрылымдар құрылып, жұмыс істей бастады.

1971 жылы Қазақ мемлекеттік университеті (қазіргі ҚазҰУ) тарих факультетінде археология және этнография кафедрасы ұйымдастырылды; кәсіпқой археологтар Алматы, Петропавловск, Шымкент, Өскемен, Орал, Қостанай педагогикалық институттарындағы, Қарағанды мемлекеттік университетіндегі жұмыстарға кірісіл кетті. Жаңа ескерткіштерді анықтап, оларды алғаш суреттеуге байланысты зерттеулерді кеңейтіп қана қоймай, ұзақ жылдар бойы стационарлық қазба жұмыстарын ұйымдастыру арқылы тереңдете түсу үрдісі жүріп жатты. Ө.Х.Марғұлан, ал одан соң М.Қ.Қадырбаев, С.М.Ақынжанов бастаған Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы бұрынғысынша қола және ерте темір дәуірлері ескерткіштерін зерттеуді өзінің басты міндеті деп білді.

70-жылдары Ертіс-Қарағанды каналы трассасының бойында орналасқан ескерткіштерде кең ауқымды қазба жұмыстары жүргізілді. Тасмола мәдениетінің қорымдары, Тасмола және Нұрманбай шатқалдарындағы андронов ескерткіштері зерттелді. Осы жылдары қола дәуірінің 30 қонысы зерттелген болатын.

Олардың арасында Атасу, Ортау, Бұғылы, Ақсу-Аюлы, Байбала, Жамантас, Тағыбай-Бұлақ, т.б. бар.

Батпақдаланың солтүстігінен Ақсай, Сартабан қорымдары, Атасу аңғарынан Қараөзек қорымы, сондай-ақ кен орындары зерттелінді. Қарқаралы және Баянауыл тауларының аудандарынан көптеген андрон ескерткіштері табылып, зерттелді. Шағалалы қонысындағы ұзақ жылдар бойғы зерттеулер нәтижесі Ә.Х.Марғұлан, М.Қ.Қадырбаев, К.А.Ақышев, Ә.М.Оразбаев дайындаған екі монография болды (1966 ж.). Ә.Х.Марғұланның беғазы-дөңдібай мәдениетіне арналған жұмысы іргелілігімен ерекшелінеді, оны ғалым андронов мәдениетінің жалғасы деп санады.

Қазақстанның орталық және солтүстік аудандарын Қарағанды мемлекеттік университеті мен Петропавловск педагогикалық институтының археологтары қола дәуірі ескерткіштеріне табысты зерттеулер жүргізді. Айталық, Солтүстік Қазақстандағы кең көлемді қазба жұмыстары, сондай-ақ алынған материалдарға мұқият талдау жүргізу Г.Б.Здановичке жаңа кезеңдестіру мен хронологияны ұсынуға мүмкіндік берді. Мол мағлұмат жинастырған В.В.Евдокимов қола дәуіріндегі Орталық Қазақстан тұрғындарының экономикасы мен демографиясын зерттеумен шұғылданды.

Осы уақыттарда Қазақстанмен көршілес аумақтарда – Сібірде, Арал маңында да андрон мәдени қауымдастығы белсенді түрде зерттелініп жатты (Т.М.Потемкина, Н.А.Аванесова, Е.Е.Кузьмина, В.С.Стоколос).

Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдария алабында тас ғасыры ескерткіштерін қарқынды түрде зерттеу ісін Х.А.Алпысбаев жүргізді. 1979 жылы жарық көрген монография осы жұмыстардың қорытындысы еді, онда Бөріқазған, Кемер, Қызылрысбек, Тоқалы, Дарбаза және т.б. палеолиттік тұрақтардың материалдары жарияланды. Солтүстік Балқаш маңының орталық бөлігіндегі палеолиттік тұрақтарды А.Г.Медоев жетекшілік еткен отряд зерттеді. Нәтижесінде Балқаш-Ертіс су айрығының шығыс телімдерінен палеолиттік және неолиттік дәуірлердің ашық жатқан 73 тұрағы табылды.

Сарыарқадағы палеолиттік мәдениеттер кеңістігі Қарағанды облысында зерттеу жүргізген М.Н.Клапчук ізденістері арқасында кеңейе түсті. Ол Қосмола, Қызылжар, Батпақ сынды мустье ескерткіштерін тауып, зерттеген болатын.

Бұл жылдары тас дәуірінің тұрақтары Батыс Қазақстанда, Маңғыстауда ашылып, зерттелінді. Ертіс төңірегінде, Павлодар

облысында неолит ескерткіштеріне жүйелі түрде қазба жүргізу мен зерттеу ісі басталған-ды. Бұлар көл маңына орналасқан Пеньки тұрақтары еді.

60-жылдары Жетісудағы сақтар мен усундердің ескерткіштерін зерттеу жөніндегі жұмыстар (Жетісу археологиялық экспедициясы) одан әрі жалғастырылды. Іле алқабы сақтары мен усундерінің мәдениетіне арналған монографияда К.А.Ақышев сақтар мен сақтар мәдениетінің шығу сауалдарын қарастырып, жебе ұштарын хронологиялық жағынан топтастырса, Г.А.Кушаев Жетісудағы усун мәдениетінің кезеңдестірілу сатыларын белгіледі. Қазақстан археологиясында дүниежүзілік маңызы бар даңқты оқиға “Есік” обасының ашылуы болды, одан табылған олжалар сақтар мәдениетін, олардың мифологиясын, өнерін, жазуын, әлеуметтік құрылысын зерттеуге тың серпін берді.

Орталық Қазақстандағы “тасмола мәдениеті” деп аталып кеткен сақ мәдениетінің ескерткіштерін М.Қ.Қадырбаев зерттеді. Ғалым бұл мәдениеттің ерекшеліктерін ашып көрсетті, кезеңдестірілу сауалдарын шешті, оны қалдырған ежелгі тайпалар шаруашылығына талдау жасады. Сармат заманының аса құнды олжалары Батыс Қазақстандағы Лебедев қорымынан табылды (Г.И.Багриков, Т.Н.Сенигова зерттеген).

Өткен кезеңдерде Шардара ГЭС-і аймағында басталған зерттеулер табысты түрде жалғасын тапты, тарихи тұрғыдан кангойлермен байланыстырылатын қауыншы мәдениетінің мол материалы жинастырылды. Сырдария алабын, оның орта ағысын мекендеген ежелгі тайпалардың архитектурасы, құрылыс өнері, қолөнері, жерлеу ғұрпы мен діні туралы мәліметтер алынды. Бұл мәліметтер негізінде қазақстандық археологтар Е.И.Агеева, А.Г.Максимова, М.С.Мерциев және мәскеулік зерттеушілер Б.И.Вайнберг пен Л.М.Левина монография дайындады.

Сырдарияның төменгі ағысында, Жосалы ауданында жетіасар мәдениетінің ескерткіштерін Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының отрядтарының бірі зерттеді. Қоныстар мен қорымдар ашылған Жетіасар шатқалында жұмыстар жалғасын тапты. Жаңа мәліметтер мен бұрынғы жылдар материалдары негізінде б.з. І-мыңжылдығындағы Сырдария керамикасына арналған кітап дайындалды.

60-70 жылдары Н.П.Подушкин Арыс алабында, ал М.С.Мерциев Талас алқабында ерте жер өңдеушілер қоныстарын зерттеді. Олардың арасында Қарауылтөбе, Шөлтөбе, Қызыл-Қайнартөбе, т.б. бар.

70-жылдары Қазақстан археологиясының тағы бір бағыты –

петроглифтерді зерттеу айқындалды. Егер бұрын осы археологиялық дерек көздерін зерттеу ретсіз және жүйесіз түрде жүргізіліп келсе, енді олар М.Қ.Қадырбаевтың, А.Н.Марьяшевтің, А.Г.Медоевтың арнайы зерттеу нысанына айналды. Қаратау, Маңғыстау және басқа аймақтардағы жартас суреттеріне арналған қорытындылаушы еңбектер солардың есімдерімен байланысты.

Қазақстан археологиясының дәстүрлі бағыттарының бірі ортағасырлық қалаларды, қала мәдениетін және қоғамдағы урбанизацияны зерттеумен байланысты болды. 60-жылдары көлемі жағынан аса ірі қазба жұмыстары Қазақстанның көне қалаларының бірі Тараз қалашығы аумағында жүргізілді. Қалашықтың хронологиясы нақтыланды, қыш ыдыстар, шынылар, металл бұйымдар кешені жинастырылды, тұрғын-үйлер жөнінде мәлімет алынды. Бұл материалдарды талдау негізінде Т.Н.Сенигованың ортағасырлық Тараз туралы монографиясы (1971 ж.) және бірқатар мақалалары жарияланды.

Жетісу археологиялық экспедициясы құрамында ортағасырлық қалаларды зерттеумен шұғылданатын отряд жасақталды. Ол Жоңғар Алатауынан, Балқаш маңынан ортағасырлық қалашықтардың үлкен тобын ашып, зерттеу мүмкіндігіне ие болды. Стационарлық қазба жұмыстары ортағасырлық Антоновское (Қойлық – *авт.*), Сүмбе, Талғар, Жақсылық, Құлан қалашықтарында жүргізілді. Алғаш рет моңғол және моңғолдардан кейінгі кезеңдер қалалары – Аспара, Созақта зерттеулер басталды.

1969 жылы – Отырар, ал 1971 жылы Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы ұйымдастырылды. Олар Отырар шұраттарындағы Отырар, Қостөбе, Көк-Мардан, Мардан-Күйік, Құйрықтөбені, Түркістанды, Қаратаудың солтүстік беткейіндегі Раң және Күлтөбе қалашықтарын көп жылдық тұрақты қазба жұмыстарына негізгі нысан етіп алды. Қалалар мен қоныстардың орындарына қоса, экспедиция мүшелері түрлі дәуірдің обаларын, соның ішінде белгілі және бұрын зерттелген Бөріжар обасын, Шағаны, Көк-Марданды зерттеді. Отырар төбе қаласының орнында кен көлемді қазу жұмысы ұйымдастырылды, ХҮІ-ХҮІІІ ғасырлар қабаттарының деңгейінде көптеген тұрғын махаллалары, қыш және кірпіш күйдіру шеберханалары, қоғамдық құрылыстар – мешіттер, кесенелер, моншалар қазылып аршылды. Ауқымды қазба жұмыстары б.з. 1-мыңжылдықтың бірінші жартысындағы Көк-Мардан қонысында да жүргізілді, одан да тұрғын махаллалар, үйлер мен ғибадатханалар аршылған.

Құйрықтөбе қалашығының ішкі қамалында VI-IX ғасырлар деңгейінен сарай құрылысы аршылды, оның салтанатты залынан

құдайлардың бейнелері мен ақсүйектер көрінісі қашап жасалған бірегей тақталар табылды. Қалашық шахристанынан VI-VIII ғғ., IX-XI ғғ., XII ғ. құрылыстар кешені, XIII-XIV ғ. темір соғатын шеберханалар және X-XI ғ. алқалы мешіт аршып алынды.

Бөріжар қорымын қазған кезде жерлеу гүрпына және ертедегі, орта ғасырлардағы тұрғындардың діни көзқарастарын көрсететін қызықты материалдар алынды. Экспедиция тобы Отырар шұраттарында, Қаратаудың оңтүстік және солтүстік беткейлерінде, Сауран маңында ирригациялық зерттеу жүргізді (жетекшісі - В.А.Грошев), кейінгі орта ғасырлардағы көріздер жүйесін тапты.

Солармен қатар палеоэтнографиялық зерттеулер, атап айтқанда, қазақтардың отырықшылану үрдістерін анықтау мақсатында қазақ қыстауларын қазу жұмыстары жүргізілді (С.Жолдасбаев).

60-жылдардың орта шенінде қазақстандық нумизматика дами бастайды. Отырарды, Құйрықтөбені қазу барысында ауқымды мәнәттік (монеталық) материалдар жинақталды. Бұл бірен-саран олжалар ғана емес, көмбе қоймалар да болатын. Мәнәттер тарихи мерзімді анықтайтын материал ретінде, сондай-ақ орта ғасырлардағы Қазақстанның саяси және экономикалық тарихын, оның сауда және мәдени байланыстарын зерттеуге арналған дерек көзі ретінде де зерделенді. Нәтижесінде, Қазақстандағы Отырар, Испиджаб, Түркістан, Жезді, Сығанақ, Тараз қалаларында мәнәт сарайларының жұмыс істегендігі анықталды (Р.З.Бурнашева, В.Н.Настич).

Сөйтіп, Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы республикалық археологияны сапа жағынан жаңа ақпараттық деңгейге көтерді, соның нәтижесінде бірқатар жаңа ғылыми бағыттар белгіленді. Экспедиция жұмыстарының қорытындысы бойынша бес монография жарық көрді.

Бұл жылдары Ақтөбе қалашығында У.Х.Шәлекенов басқарған Қазақ мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясы жұмыс істеді. Оның жұмыстарында тек ортағасырлық қала мәдениетіне ғана емес, ортағасырлық көшпелілер ескерткіштеріне дең қойылды. Бұл саладағы археологиялық ауқымды материалдарды Ертіс маңынан Ф.Х.Арсланова басқарған Өскемен педагогикалық институтының экспедициясы жинастырды. Археологиялық бағыттың бірі петроглифтерді зерттеу ісі зор табыстарға қол жеткізді (А.Н.Марьяшев, З.С. Самашев).

Екінші кезеңдегі археологиялық жұмыстардың қорытындысы бес томдық "Қазақ ССР тарихының" екі томының шығарылуы болды (1977, 1979 жж.), онда археологиялық дерек көздеріне талдау жасалынып, ертедегі және орта ғасырлардағы Қазақстанның тарихи үрдісі көрсетілді.

Қазақстан археологиясының жаңа (соғыстан кейінгі үшінші) кезеңі 80-жылдары басталды. Бұл – археологиядағы ұйымдық өзгерістермен, облыстарда археологиялық мектептердің қалыптасуымен, археологиялық жұмыстардың кеңеюімен, және де ең бастысы, ірі теориялық талдамалы зерттеулердің пайда болуымен сипатталады.

Республиканың Ғылым академиясындағы Тарих, археология және этнография институтында қазақтар этногенезін, археологиялық мәліметтер бойынша Қазақстан палеоэкономикасын, атап айтқанда, мал шаруашылығының, металл өндірудің қалыптасуы сауалдарын зерттеуге байланысты ірі проблемалар талдап шешіле бастады. Республика аумағындағы барлық ескерткіштердің ғылыми тізімдемесін – Қазақстан тарихы мен мәдениеті ескерткіштерінің Жинағын жасау оның негізгі міндеттеріне айналды. Олардың арасындағы археологиялық ескерткіштер 70-80%-тен кем емес. Мұндай энциклопедиялық басылым археология саласындағы стратегиялық зерттеулерге негіз болуға, сондай-ақ мәдени мұраны сақтау ісін жақсартуға қызмет етуі тиіс еді.

Көшпелілік тақырыбы, егіншілік және көшпелілік мәдениеттердің өзара әрекеттестігі негізгі зерттеу тақырыптарының біріне айналды. 1988 ж. Қазақстан ЮНЕСКО-ның «Ұлы жібек жолы – мәдениеттер диалогының жолы» атты халықаралық бағдарламасына кірді.

Жұмысты ұйымдастыру жағынан да өзгерістер болды. Тарих, археология және этнография институтында жаңа құрылыстарда жұмыс істейтін бөлім құрылды. 1989 ж. барлық археологиялық бөлімдер Археология орталығына бірікті, ал 1991 ж. Қазақстан Республикасы Министрлер Кабинеті мен республика Ғылым академиясы Алқасының шешімімен Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты құрылады.

Петропавловск, Қарағанды, Шымкент, Қостанай қалаларындағы археологиялық орталықтар табысты жұмыстар жүргізіп жатты.

80-жылдары Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы Атасу қонысын қазуды жалғастырып, металл балқытатын орындарды, ертедегі металлургиялық пештердің орындарын тапты. Жаңа деректерге сәйкес, соның ішінде Орталық Қазақстанның қола және темір дәуіріндегі палеоэкономикасы бойынша мал шаруашылығы, кен ісі және ертедегі металлургия, қыш өндірісі жөніндегі материалдарға талдау жасалды. Бұл жылдары Қазақстанның далалық өңірінде жарқын жаңалықтар ашылды. Мәселен, В.Ф.Зайберттің бастауымен петропавлдық археологтар Ботай қонысын ашып, энеолит дәуіріне жататын ертедегі Ботай жылқы шаруашылығын бөліп көрсетті. Қазақстан мен Орал сыртында ертедегі байырғы қала түріндегі

кешендер – Арқайым, Кент қоныстары ашылып, қола дәуіріндегі мал шаруашылық және малшы-егіншілік өркениетінің негіздемесін кеңейтуге және тереңдетуге мүмкіндік алынды.

Қазақстанның түрлі аудандарында, атап айтқанда Шығыс Қазақстандағы Шұлбі ГЭС-і аймағында тас дәуірі ескерткіштерін зерттеу жалғастырылды. Ж.Қ.Таймағамбетов басқарған палеолит отряды Семей облысындағы Шұлбі (Шульбинка) палеолиттік тұрағында стационарлық зерттеулер жүргізді. Қазба барысында алынған материалдар негізінде ол б.з.б. 30-25 мыңжылдықтарға жатқызылды. Ертістің оң жағалауындағы су басқан аймақта неолит дәуірінің тұрақтары табылып, зерттелді. Жезқазған облысынан (қазіргі Қарағанды – *авт.*) Ж.Қ.Таймағамбетов мустье дәуіріне жататын тұрақтарды зерттеді. А.Г.Медоев пен М.Н.Клапчук бастаған Сарыарқа аумағындағы кең көлемді ізденістерді В.С.Волошин жалғастырды. Атап айтқанда ол кейінгі палеолиттік Вишневка тұрағында қазба жұмыстарын жүргізді. Маңғыстаудағы А.Г.Медоевтың ғылыми ізденістерін Ж.Қ.Таймағамбетов қайтадан жаңғыртты. Ол палеолиттік ескерткіштердің үлгілі өлшеуіші болып табылатын көп қабатты Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тұрақ материалдарын талдап қорытып, жариялады. Ғалым тұрақтағы қазба жұмыстары мен оны одан ары жалғастыру палеолитті, төрттік кезеңдегі антропоген қабаттарын зерттеу үшін де зор ғылыми мәні бар екендігін жан-жақты дәлелдеп берді.

80-жылдары Жетісу археологиялық экспедициясы жұмыстарын қайта жалғастырды және Б.Н.Нұрмұханбетов басқарған Алматы археологиялық экспедициясы өз жұмысын бастады. Біріншісінің жұмыс ауқымы кең болды, ол Балқаш төңірегіндегі неолит, Қапал ауданындағы қола дәуірі ескерткіштерін, Жоңғар Алатауындағы петроглифтерді зерттеді. Екіншісі өз жұмыстарын жаңадан салынатын құрылыс орындары мен қираған ескерткіштерде, сондай-ақ Есік қорымы мен Талғар қалашығында жүргізді.

1983-1987 жылдары К.М.Байпақов басқарған Тараз археологиялық экспедициясы мен Археологиялық ескерткіштер Жинағының экспедициясы ғылыми жұмыстарын жүргізді. Соңғысының міндетіне Жамбыл облысының ескерткіштері Жинағын құрастыру және Жетітөбе сақ қорымы, Талас алқабындағы Төрткүлтөбе мен Қостөбе қалашықтары, Шу алқабындағы Өрнек қалашығы секілді түрлі кезеңдерді қамтыған ескерткіштерде ішінара қазба жұмыстарын жүргізу кірді.

Қазақстанның оңтүстігінде Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясы (ОҚКАЭ) өз зерттеулерін жалғастырды. Оның отрядтары Отырарда, Құйрықтөбе мен Алтынтөбе қала-

шықтарында, Қаратаудағы ерте темір және кейінгі орта ғасырлар дәуірлеріндегі көшпелілер қорымдарында қазба жұмыстарын жүргізді. Арыс алқабында А.Н.Подушкин жетекшілік еткен Шымкент педагогикалық институтының археологиялық экспедициясы белсене жұмыстар жүргізді. Алтынтөбе, Төлебайтөбе қоныстарындағы, осы қалашықтар маңындағы қорымдарда жүргізілген қазба жұмыстары мол материал берді, олар Көк-Марданнан алынған мәліметтермен бірге *Оңтүстік Қазақстанның мал шаруашылық – егіншілік мәдениеттері* туралы монографияға негіз болды (К.М.Байпақов, А.Н.Подушкин).

Шүлбі ГЭС-і құрылысы аймағында 1980-1983 жж. А.Г.Максимова, ал 1981 жылдан бастап С.М.Ақынжанов жетекшілік еткен Шүлбі археологиялық экспедициясы жұмыс істеді. Кең ауқымды археологиялық ізденістер тас, қола, ерте темір, ортағасырлық көшпелілер ескерткіштеріндегі қазба жұмыстарын, петроглифтерді зерттеу ісін қамтыды.

Арал маңында, Жетіасар шатқалында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы ізденістерін жалғастырды (Л.М.Левина). 1989 жылдан бастап Батыс Қазақстанда З.С.Самашев басқаратын Батыс Қазақстан археологиялық экспедициясы жұмыс істеп келеді. Оның зерттеу нысандарының қатарында сармат қорымдары мен гибадатханалары, ортағасырлық Ақтөбе мен Сарайшық қалашықтары, Маңғыстаудың петроглифтері бар.

Қазіргі таңда Қазақстан аумағында Орталық Қазақстан, Оңтүстік Қазақстан кешенді, Батыс Қазақстан, Жетісу, Новостроечная, Археологиялық ескерткіштер жинағы секілді ірі археологиялық экспедициялар, Қазақ мемлекеттік университеті, Қарағанды мемлекеттік университеті, Петропавл, Қостанай, Шымкент педагогикалық институттарының экспедициялары жұмыс істеуде (1992 жылғы ақпарат – авт.) олар ескерткіштерді тауып, онда қазба жүргізумен айналысады, бірінші кезекте қирай бастаған және жаңадан салынатын құрылыс аймағында орналасқан нысандарға назар аударады.

Жаңа материалдардың шоғырлану үрдісі жүріп жатыр. Оларды жүйелеу, талдау жаңа еңбектердің шығуымен қатар жүруде, бұлардың авторлары К.А.Ақышев, Ә.К.Ақышев, К.М.Байпақов, С.М.Ақынжанов, Л.Б.Ерзакович, В.А.Грошев, З.С.Самашев, Ж.Құрманкүлов, Э.Ф.Кузнецова, В.Ф.Зайберт, т.б. археологтар.

ТАС ДӘУІРІ

Алғашқы қауым адамы өмір сүрген төрттік (антропоген) кезеңі 2 млн. жылдан астам уақыт бұрын басталды. Антропоген дәуірін оған дейінгі неогенмен бөлген өзіндік табиғи шекаралар ірі палеографиялық өзгерістер болған еді. Бұл уақытта Қазақстан аумағында тау түзілу үрдістері зор қарқынмен жүріп, Тянь-Шань, Алтай, Тарбағатай, Сауыр және Жоңғар Алатауы қалыптасады. Жер қыртысының тіке қозғалысы Қазақстан ұсақ шоқысының қазіргі рельефін қалыптастырды. Оның жекелеген телімдері жазықтық пен үстірттер қалыптастырып біршама көтерілсе, басқалары төмен түсіп, ойпаттар мен қазаншұңқырларға айналды. Әлбетте, олардың қуаң аймақта (аридная зона) орналасуы ежелгі гоминидтер тіршілік жағдайының өркенділігіне және де сонымен қатар ұқсастығына себепкер болды. Қуаңшылық аймақтарға аумақты алғашқы игерудің ұзаққа созылуы, сондай-ақ гоминидтердің қалыптасуы мен дамуының өзгешеліктері тән болып келеді. Бірақ барлық рельеф түрлеріне ашық (жер бетінде) үлгідегі тұрақтардың абсолютті басымдылығы тән. Олардың көпшілігі кешенді түрде болып табылады, сонымен қатар ежелгі гоминидтердің бір және сол геоморфологиялық ауданда өте ұзақ уақыт (кейде бірнеше жүз мыңжылдықтар бойына) орналасқандығының іздерін сақтаған.

Өзінің қуаң өңірдегі жағдайына, жер аумағының кеңдігіне және табиғи-ландшафттық өңірінің алуан түрлі, жер бедері үлгілерінің көп мөлшерде болуына қарай Қазақстан Еуразияның қуаң өңірінің палеолитін зерттеуге үлгі-өрнек (модель) бола алады. Мұнда мынадай ірі өңірлер бар: Тұран және Каспий маңы шөлдері; Сарыарқа, Шығыс Қазақстан жазықтары мен ұсақ шоқысы (Н.Г.Кассин, Г.Ц.Медоев, т.б. пайымдауынша Торғайдың бүгілген жерінен шығысқа қарай жатқан барлық аумақ); Солтүстік және Солтүстік-Шығыс Қазақстан ойпатты жазықтығы – Батыс Сібір ойпатының қазақстандық бөлігі.

Бұл өңірлердегі палеолиттің даму тарихы, тұрақтар саны және олардың шоғырлануы біркелкі емес, мұндағы геологиялық-геоморфологиялық өмір сүру жағдайлары, палеогеографиялық жағдайлардың тұрақтылығы немесе өзгерістерге ұшырауы және де климаттағы өзгерістер не болмаса ландшафттың ауысуына байланысты қоныс аудару (маусымдық және миграцияның өзге түрлері) мүмкіндігі де әр қилы.

Ылғалды мұхит ауасының өтуіне кедергі келтірген таулардың өсуі және су алаптарының азаюы Қазақстан аумағындағы климатты құрғақ ете түсті. Бірақ оны төрттік кезеңде бірнеше рет ылғалды климат алмастырды, кейде тауларды мұздық басты.

Жер шарының кейбір аудандарында антропоген дәуірін бөліп көрсету мұздықтар кезеңі мен мұздықаралық сатылардың ауысуына байланысты палеоклиматтық принципке негізделген. Әсіресе Еуропадағы мұздықтардың альпілік сызбасы жан-жақты зерттеліп, кеңінен қолданылып келеді. Қазақстан мен Орта Азия аумағы мұз жамылғысы баспаған аудандар қатарына кіргенімен, мұнда мұздықтардың суық лебі сезіліп тұрды. Төрттік мұздықтар негізінен таулы аймақтарды қамтыды. Олардың саны мен ұзақтығы ғаламдық жайттар туғызған тек климаттағы құбылуларға ғана емес, қалыптасқан тау жүйесінің биіктігіне де тікелей байланысты болды. Бірқатар зерттеушілердің пікірінше, Қазақстандағы мұздықтардың саны, уақыты мен ұзақтығы әрбір тау сілемдері үшін әр қилы болуы ықтимал.

Плиоценнің аяғындағы апат пен төрттік кезең хал-ахуалды өзгертті. Гиндукуш пен Гималай, Қаракорым, Тянь-Шань мен Алтай муссондарды өткізбейтін бөгет (кедергі) қана емес, олар тіпті күллі ландшафтты да толық өзгертіп жіберді де, бірте-бірте қазіргі кескін-кейпіне өкеле берді. Мұзарт құрсауында өсіп келе жатқан тау қыраттары, уақыт өткен сайын бұрынғыдан бетер көтеріле түсетін кең көлемдегі жаңа жерлер, тегі, палеолит ареалындағы аумақтар өрнегін күн ілгері анықтап қойғанға ұқсайды. Муссондар мен циклондар қозғалысының өзгеруі, қуаң аймақтағы климаттың қытымырланып қатая түсуі едәуір мол аумақтың құлазып, шөлге айналуына себепкер болды.

Қазақстанның әр өңіріне болып жатқан өзгерістер бірдей әсер ете қойған жоқ. Тұран мен Каспий маңы шөлдері аймағының жағдайы тұрақты болған. Каспий теңізі жағалаулары мен Үстірт қыратында палеолиттің ерте кездерінен бастап неолитке дейінгі тұрақты палеогеографиялық жағдайлардың болғандығы (қолайлы климат, аңшылық нысандары мен тұратын жерлердің көптігі),

шикізаттың молдығы, ауыз судың шығып жатуы көптеген палеолит пен неолит тұрақтарының сақталғандығынан да аңғарылады. Сақталған тұрақтар топографиясы геологтардың жағалаулық сызбаның бірнеше рет өзгерістерге ұшырағандығын көрсеткен мәліметтерін нақтылай түседі.

Ұсақ шоқылар мен жазықтардың ұштасуы тән, түбі жайпақ кең аңғарлы Сарыарқа геоморфологиялық жағдайлары жағынан мейлінше тұрақты аймақ болған және болып та отыр. Мұнда палеолиттің эволюциясы ашельдің едәуір соңғы кезеңінен басталып, кейінгі палеолитке дейін созылады. Неолитке дейінгі ұзаққа созылған хиатус гидрожелілердің (гидросеть) өзгерістерге ұшырауына байланысты қалыптасқан еді.

Тас ғасыры тұрақтары топографиясының өзіндік ерекшеліктері ежелгі адамдардың Сарыарқаның негізгі су айырығының бойымен өтіп, одан соң Солтүстік Балқаш өңіріне қоныстануы мүмкін екенін көрсетеді. Палеогеографиялық жағдайлардың тұрақтылығы, көші-қон жолдарының қалыпқа келуі және тегінде, олардың өзгермеуі, сол сияқты жануарлардың (аңшылық нысандары) тіршілік ететін жерлері мен құстар жолының да бір қалпында қалуы, жақсы шикізат қорының жер бетіне шығып жатуы және тиянақты су көзінің болуы палеолиттің әртүрлі мәдениетін бойына дарытқан алғашқы ұжымдардың бір тұрақтарда, шығарылған шлейф конусында, терең шүнейтті өзен жағасында немесе суы тұщы бұлақтар жанында ұзақ уақыт тіршілік етуіне мүмкіндік берген. Тек жоғарғы плейстоценнің аяғында өте суық әрі құрғақ болған кезде су жүйелері біржолата бұзылды. Ұзақ жылдарға созылған тоңданудың өрістеуі жағдайында Сарыарқаның көптеген аудандарында сол аймақты мекендейтін жануарлар мен бір кезде осы өлкеде дәстүрлі тіршілік етіп, кейін біржолата кетіп қалған гоминидтердің қалыптасқан байланысы үзіледі. Тек өтпелі аймақтарда, Сарыарқаның шетіндегі Ертіс өңірінде ғана эволюция неолитке дейін толастамады.

Өтпелі аймақтардың бірі Қаратау сілемдері (Сырдария маңы) болды. Оның географиялық жағдайының өзіндік ерекшелігі мынада: ол, бір жағынан, Солтүстік Тянь-Шань жоталарының сілемі болып табылады және соларға тән биіктік белдеуі бар, ал ең суық дәуірлерде, сірә, мұнда мұздық (мұзарт) орналасса керек. Екінші жағынан, ол екі ірі аймақты – Орта Азияның құмды даласы мен Бетпақдаланың саздақты даласын шектеп, бөліп тұр. Климаты жағынан Қаратау жотасының жағдайы ерекше қолайлы. Мұндай жағдай ұзақ уақыт бойы, кем дегенде жоғарғы плиоценнен бастап сақталып келген.

Шөлді аймақта орналасу сол арадан қалың құм қатпарлары (шеттерінде) мен борпылдақ (немесе сары) топырақты (лесс) қабаттардың құрылуына себепші болған еді. Қаратау жотасындағы көпшілік аудандардың геологиялық құрылымы, мұнда көптеген жануарлар үйірлерінің үнемі тіршілік етуіне қолайлы жағдай жасады.

Сол себепті де осының бәрі ежелгі гоминидтің осы араны мекендеуіне жол ашқандығына таң қалуға болмайды, олар бұл маңнан қоректі де, су көздерін де, сондай-ақ өзендер жағалауы мен үңгірлерден, бортопырақты аудандардан тұраққа қажет жақсы орындар тапты. Алайда, шамасы, өтпелі (шекаралық) аудандардың бір ерекшелігі – уақиғалар мен құбылыстардың үзік-үзік және әртүрлі болып келетіні. Мысалы, Қаратау жотасының палеолиті кем дегенде екі эволюция сызығымен сипатталады. Оның біріншісіне Кіші Қаратаудың куэст аудандары тән және ол зілмен қара шақпақтастарға (Бөріқазған, Төңірқазған) негізделген. Ең ежелгі тұрақтар пенепленнің бір кездегі үстіндегі мүйісті-қыратты биіктеріне байланысты. Неғұрлым кейінгі – ашельдік, мустьелік және кейінгі палеолиттік тұрақтар куэсттердің баурайында орналасқан және де ерте палеолиттік орындармен үлкен хронологиялық айырмашылықта.

Екінші бағыт жақсы физикалық қасиеттері бар ашық-сұрғылт түсті шақпақтас негізінде дамыды және дайындамадан (заготовка) неғұрлым сапалы жарықшақ алуға негізделді. Мұның негізгі ескерткіші Ш.Уәлиханов атындағы тұрақ болып табылады. Оның бірегейлігі мынада: бұл тұрақтың күллі тіршілігі өзен арналары тоздырған, өзі борпылдақ сары топырақпен астасып, шеткі аймақтары кайназой шөгінділерімен ұласып жатқан үстірт тарихымен тығыз байланысты. Бәлкім, бұл палеолиттік тұрақтың эволюциясы Буденный (қазіргі Арыстанды – авт.) кенті маңындағы конгломераттарынан шыққан, А.Г.Медоев «арыстанды мәдениеті» деп көрсеткен палеолиттен бастау алатын шығар.

Дамудың үшіншісі, шөгінді жыныстар бағыты да байқалады. Геолог Б.Ж. Әубекеров мәліметі бойынша, Ш.Уәлиханов тұрағы ауданынан және өзге орындардан кейінгі палеолиттің бірнеше үлгілері табылған, олар өзінің типологиялық ерекшелігі жағынан Сарыарқадағы саяқ мәдениетін еске түсіреді.

Әзірге Қазақстанның таулы аудандары жеткілікті зерттелмей келеді. Мұнда палеолит тұрақтарын іздестірудің қиыншылықтары жауын-шашынның мол жиналу ерекшеліктерімен және жер бедерінің тез өзгеруімен анықталады. Егер төрттік кезеңдегі шөгінділердің жиналуы күңгірт айтқанда Сарыарқада шамамен 10-

20 м болса (Н.Н.Костенко, Б.Ж.Әубекеров, т.б. мәліметтері), онда тауларда төрттік шөгінділер қалыңдығы километрмен өлшенеді. Осындай жылдамдықпен рельефтің дұрыс формалары (терраса, т.б.) да бұзылады. Дегенмен ашель (?) мен мустье артефактілерінің Шарын өзені каньондарынан, Жоңғар Алатауының оңтүстік беткейлерінен табылуы болашақта Қазақстан таулы аймақтарын зерттеу перспективасының бар екендігіне үміт арттырады.

Қазақстан төрттік шөгінділері стратиграфиясын дайындаған геолог Н.Н.Костенко антропоген дәуірін төменгі, ортаңғы, жоғарғы және қазіргі антропоген деген төрт ірі бөлімдерге жіктейді. Антропогеннің алғашқы екі бөлімі өз кезегінде төменгі және жоғарғы қабаттарға, ал жоғарғы және қазіргі антропоген – тиісінше үшке бөлінді. Палеогеографиялық жағынан төменгі антропогеннің ерте кезеңі жылы, бірақ неогенге қарағанда онша ылғалды емес климатпен, тау жүйелерінің белсенді түрде көтерілуімен, ландшафтты аймақтардың қалыптасуы, біртіндеп саванналық өсімдіктерді далалық және жартылай шөлейттегі түрлердің ығыстыруымен сипатталады.

Төменгі антропогенге сай келетін хайуанаттар негізінен іле фауналық кешеніне кірді, олар - оверн мастодонты, оңтүстік орман пілі, Стенон жылқысы, т.б.

Төменгі антропогеннің екінші кезеңінің бас кезінде климаттық жағдайлар алдыңғы уақыттардағыдан айтарлықтай өзгере қоймады. Бірақ оның соңында күн суытты, оған Қазақстан аумағының шығыс және оңтүстік аудандарындағы жартылай мұзарттардың дамуы әсерін тигізді. Төменгі антропогеннің жоғарғы қабаты Шығыс Еуропа тирасполь фаунасы мен Пекин маңындағы Чжоукоудянь үңгіріндегі синантроп фаунасына жақын қошқорған фауналық кешенімен тығыз байланысты.

Шымкент облысындағы (ОҚО – ауд.) шартты түрде негізгі олжалар табылған жер атауымен аталған бұл уақыттағы қазынды фауна құрамына орман мен қалың тал-шілік өскен өзендердің кең алқаптарын мекендеген орман пілі кірді. Өзендер бойындағы тоғайлар мен биік бұталы дала - ежелгі бизон мен ебедейсіз дала мүйізтұмсығы-эласмотерийдің, кең маңдайлы бұлан мен бұғы-маралдың ең ұнамды жерлері болды. Далада жабайы жылқылардың екі түрі: зебр тәрізді белгілері бар зюссенборней және кейіннен қолға үйретілген мосбах жылқылары өмір сүрген. Шөлді аудандарда мұнда іле фауналық кешенінен белгілі ежелгі түйелер әлі де тіршілік етіп жатты.

Орта антропогеннің бас кезімен климаттың жылу және ылғал-

дану фазасы тығыз байланысты, оны кейіннен екі рет таулы аймақтағы мұздықтар ауыстырды және күн суытты. Бұл кезеңге хазар фауналық кешені сәйкес келеді.

Ортаантропогендік уақытта Қазақстан тауларында белсенді тектоникалық қозғалыстар да жүріп жатты. Тау түзілу үрдістері де жүрді. Таулы аймақтардағы бірінен кейін бірі болған екі мұздық басуынан соң өзендер мен көлдердегі су режимі бұзылды, гидрографиялық желі (сеть) өзгерді. Қазақстан аумағында қазіргі үлкенді-кішілі өзен арналары қалыптаса бастады. Сырдария Қызылқұм ойпатындағы қақтар арқылы өзіне жол салды, Нарым-Бұқтырма өзендері аралығының жарылуынан және Ертіс алабы ішінара су жүргеннен соң Зайсаннан ағынды су ақты, ал Қапшағай үстіртінің тектоникалық көтерілуі нәтижесінде байырғы Іле өзінің орта ағысында көл қалыптастырды. Мұздықтардың еруі нәтижесінде Солтүстік Каспий маңы ойпатын Каспий теңізінің сулары басып қалды, ал ортаантропогендік дәуір соңында теңіздің көлемі кішірейді.

Қазақстанның жазықты аймақтарында (Ертіс маңы, Балқаш төңірегі) негізінен орманды-далалы және далалы, ал оңтүстігінде жусанды шөлейт басым болды. Тянь-Шань және басқа да тау сілемдерінде қарағай, шырша, қайың, жөке, қызыл қайың (граб), ольха өсті.

Ортаантропоген дәуірінде хазар фауналық кешені аталатын жануарлар кеңінен тарады. Бұталы далалар мен шалғындарда трогонтериев пілдері, ірі және олармен бірге қысқа аяқты жануарлар, тықыр жүнді мамонттар өріп жүрді. Мол қорек беретін шалғындарда және далаларда ұзын мүйізді бизондар мен үлкен мүйізді бұғылар жайылды.

Жоғарғы антропогенде суықтық сақталып тұрды, климат қазіргі уақытқа қарағанда әлдеқайда суық болды. Бұл кезеңнен бізге мамонттық фаунаның немесе жоғарғы палеолиттік фауна қалдықтары жетті. Соңында, голоценде (қазіргі антропоген) осы күнгі климат және қазіргі уақыттағы фауналық кешен қалыптасты.

Антропоген дәуірінің геологиялық стратиграфиясымен палеолиттің археологиялық жіктелуі де жасалады. Төменгі антропогеннің ерте кезеңіне төменгі палеолиттік дошель (олдувэй) және шель, екінші немесе төменгі антропогеннің жоғарғы қабатына кейінгі шель мен ерте ашель сай келеді деп жорамалданады. Орта антропоген кейінгі ашельге сәйкес келеді. Жоғарғы антропогеннің кейінгі (жоғарғы) палеолитпен арақатыстылығы бар, ал қазіргі антропоген жаңа тас ғасырынан бастап барлық кейінгі дәуірлерді қамтыды.

Қазақстан аумағында ежелгі гоминидтер пайда болуының алғышарттарын адамзат тарихындағы өтпелі және ең маңызды кезеңдегі геологиялық-географиялық жағдайларды негізге ала отырып іздестіру қажет, ал ондай кезең плиоценнің екінші жартысы болып табылады. Ең ертедегі гоминидтердің Африка құрылығынан бастап қазіргі қуаң өңір мен Сібір аумағына дейінгі кең-байтақ жерде анықталған іздері алғашқы адамдардың өте ауқымды кеңістікте қолданғанын дәлелдейді. Қазір бір нәрсе айқын: 1,6 – 1 млн. жылдар аралығында-ақ Каспий маңы ойпатының ашық кеңістіктерінде, Тұран далаларында, Моңғолия мен Солтүстік Қытайда гоминидтердің тұрақтары болған. Плиоценнің палеогеографиялық жағдайлары таулары біршама аласа және климаты қолайлы Азия жазықтарын ежелгі адамдардың алыс солтүстікке қоныс аударуына жәрдемдесе алды деп санауға мүмкіндік береді. Әсілі, ол кезде Қазақстан, Моңғолия мен Солтүстік Қытай Еуразияны қоныстанудың алғашқы кезеңдері үшін ең солтүстік аудандар болса керек.

Ежелгі палеолит

Палеолит дәуірі (ежелгі тас) адамзат тарихындағы ең маңызды кезеңдердің бірі болып табылады. Біздің ілкідегі ата-бабаларымыздың тік жүруге көшуі және қолдарының еңбек ету үшін босауы, алғашқы дәрежі өңделген еңбек құралдарының жасалуы адамзат қоғамының қалыптасуының бастамасы еді. Кейінгі бірнеше мыңжылдықтар дәуірі адамның биологиялық түр ретінде (*Homo sapiens*) біртіндеп қалыптасу, оның еңбек құралдары мен өмір сүру салтының жетілу, қоғамдық ұйымдасуының үдейі дами түсуінің уақыты болды.

Жердің әр қилы түкпірлерінде адамның қалыптасуы мен даму тарихында, оның еңбек қызметінде ұқсастықтар өте көп және олар өзара тығыз байланысты болып келеді. Бұған қарағанда, Қазақстан аумағындағы адам эволюциясын әлемдік тарихтың құрамдас бөлігі деп қарастыруға болады.

Қазіргі кезде біздің арғы бабаларымыздың тұрмысы туралы осы заманғы түсініктер олардың тұрған жерлеріне, адам еңбектерінің қалдықтары - тас құралдарына, оларды жасағанда қалған өндіріс қалдықтарына, жан-жануарлар сүйектері түріндегі тағам қалдықтарына негізделеді. Сондай-ақ, бүгінде даму деңгейі артта қалған

деп аталатын халықтар өмірінен алынған этнографиялық мәліметтердің де маңызы аз емес. Бұлар ежелгі адамзаттың заттай және рухани мәдениетінің кейбір қырларын мейлінше нақты түсінуге мүмкіндік береді. Бірақ, ең басты ақпаратты алғашқы қоғамның негізгі материалы болып табылатын – тастан жасалған еңбек құралдары береді.

Ежелгі адам өзінің дамуында бірінен соң бірі келген бірнеше кезеңдерден өтті. Бұлардың негізінде тасты өңдеу техникасының жетілуі және осыған байланысты еңбек өнімділігінің, заттай және рухани мәдениеттің өсуі жатыр.

Ғылымдағы қазіргі классификация бойынша, ежелгі тас ғасыры ұзақ-ұзақ үш хронологиялық дәуірлерді: ежелгі, орта және кейінгі (жоғарғы) палеолитті қамтиды. Батыс Еуропа материалдарына негізделген ежелгі палеолит классикалық үлгі бойынша үш дәуірге: дошелль, шелль, ашель; орта палеолит – кейінгі ашель мен мустье; кейінгі палеолит – ориньяк, солютре мен мадлен болып бөлінеді. Соңғы жылдары бұл үлгіге бірқатар түзетулер енгізілді. Бірқатар авторлар мустье мен кейінгі палеолитті межеге алып, палеолитті ежелгі және кейінгі деп бөледі. Көбінесе Африкадан табылған жаңа мағлұматтар негізінде, дошелльді қамтитын адамзат өмірінің ерте кезі бұл күнде олдувэй дәуірі деп белгіленеді.

Төменгі палеолиттің дошелль немесе олдувэй мәдениеті деп аталатын ең ежелгі кезі шамамен 2,5 млн. жылдардан 800 мыңжылдықтарға дейін созылды. Ежелгі палеолиттің кейінгі екі дәуірі – шелль мен ашель 800 мың жылдан 140 мың жылға дейінгі кезеңді қамтиды. Көптеген зерттеушілер орта палеолитті (кейінгі ашель мен мустье) б.з.б. 140 - 40 мыңжылдықтарға жатқызады. Кейінгі палеолит 40 – 10 мыңжылдықтарға сай келеді.

Ежелгі тас дәуірі – адамның және оның шаруашылығының қалыптасу уақыты өндіргіш күштердің төмен деңгейімен сипатталады. Долбарлы шаруашылық мәні табиғаттан дайын өнім алу; жабайы дөңді-дақылдарды, жемістер мен жидектерді жинау, аңдарды аулау сынды іс-әрекеттерден тұрды. Адамдардың қарым-қатынасы ұжым мүшелерінің экономикалық теңдестігіне, еңбектің табиғи түрде жыныс-жас жағына қарай бөлінуіне қарай құрылды және өзіндік бір сипаты жағынан ұжымшылдықта болды.

Адамдардың палеолит дәуіріндегі қоғамдық ұйымы күрделі де ұзақ даму жолынан өтті. Оның бастапқы кезеңі – бірігіп қорғану мен шабуылдау, аң аулау мен терімшілікпен айналысу үшін құрылған – тобыр болды. Руға дейінгі бұл әлеуметтік құрылым – түбірсіздігімен, қоғамдық қатынастардың дамымауымен, қауым-

дық-отбасылық шаруашылықтың жоқтығымен ерекшеленді, сонымен қатар оған некелік қатынастардың кейбір қырынан реттелуі тән еді. Алғашқы қауымдық тобырдың өмір сүрген уақытына төменгі палеолиттің ең ерте сатылары – дошелль мен шелль кезеңдері жатқызылады.

Ашель заманында біртіндеп жаңа әлеуметтік құрылым – алғашқы қауымдық құрылыстың алғы шарттары пісіп жетіле бастайды. Ал мустье дәуірінде отырықшылық орнықты, жыныс пен жас мөлшеріне қарай еңбек бөлінді, қауымның алғашқы тұрпаттары байқалды. Кейінгі палеолиттегі адам ұжымы әлеуметтік жағынан алғашқы рулық қауымның кемеліне жеткен қатынастарымен сипатталады. Бұл сапалық секірім, көптеген зерттеушілердің пайымдауынша неандертальдықтардың осы замандағыдай дене бітімі бар адамға (*Homo sapiens*) айналуымен тұстас келген.

Homo түрінің нақты ежелгі өкілдері бұдан 2,5 млн. жыл бұрын пайда болды. Бұл уақытта австралопитектер өмір сүргендігі туралы пікірлер бар. Қазір 1959-1963 ж. Олдувэй шатқалынан (Шығыс Африка) дәрекі шапқы құралдарымен (чоппер) бірге сүйек қалдықтары да табылған презинжантроп Жер шарындағы ең ежелгі еңбек етуге қабілеттілер ретінде саналады. Бұл ежелгі гоминидке ғалымдар «*Homo habilis*» («шебер адам») деген атау берді. Оның калий-аргон әдісі бойынша алынған абсолюттік жасы - 1 млн. 750 мың жыл.

Homo habilis ми көлемі (652 см³) антропоид маймылдар миынан біраз асады. Басқа бірқатар мәліметтер де, мысалы, тік жүргендікті айқындайтын, айқын білінетін табан имектігі, бұл тіршілік иесінің адам тәрізді маймылдардан ежелгі адамды бөлген шектен әлдеқашан өтіп кеткендігін көрсетеді.

Адам эволюциясының келесі қадамы *Homo erectus* («түрегелген адам») сатысымен байланысты. Бұл түрдің өкілдері тас ғасырында шелль-ашель мәдениеттерін қалдырған – питекантроп пен синантроп болды. Ява аралынан табылған питекантроптың ми көлемі 950 см³, ал Пекин маңындағы Чжоукоудянь үңгірінен алғаш рет қазып алынған синантроп миы 1075 см³ еді. Есте қаларлығы, синантроп сүйектерімен бірге түрлі тұрпаттағы (формадағы) дәрекі тас құралдары, қатты отқа күйген тастар және төменгі антропоген фаунасындағы жануарлар сүйектерінің үлкен көлемде жатқанды.

Қазіргі уақытта осы заманғы адамның ең ежелгі түпкі отаны (ата мекені) мен расалық түрлердің тегі туралы бірыңғай пікір жоқ. Екі ғылыми болжам: көпорталық (полицентрлік) және бірорталық (моноцентрлік) кең тараған. Біріншісі бойынша, осы заманғы адам

планетаның Еуропа, Азия, Африка, Австралия секілді бірнеше бөліктерінде қалыптасқан; бір-бірінен біршама бөлек (оқшау) түрлі қарқынмен еуропа тектес (еурпеоид), моңғол тектес (монголоид), зәңгі тектес (негроид), австралия тектес (австралоид) үлкен расалардың қалыптасу үрдісі (процесс) жүрген. Бірорталық (моноцентрлік) ғылыми болжамын жақтаушылар, барлық расалық түрлер алғашқыда Солтүстік-Шығыс Африканың, Алдыңғы және Оңтүстік Азияның орасан зор аумағын мекендеген бір арғы ата-бабалардан тараған деп есептейді. Бұл алғашқы адамдарда осы заманғы расалардың бірде-бірінің нышандары болған жоқ, тек қана адам топтарының Жер шарының түрлі өңірлеріне мүмкіндігінше таралуымен сонда тұрақтап қалуына орай, біртіндеп сол немесе басқа расалық түрлер қалыптасқан.

Соңғы уақытта ғалымдар тарапынан адамның Солтүстік-Шығыс және Оңтүстік-Батыс Азия сияқты екі облыста қалыптасуы жөніндегі теория ұсынылды. Дәл осы, экватордан солтүстікке қарай орналасқан тропикалық аймақтан ежелгі адамдардың қазба қалдықтары көп табылған-ды.

Кейінгі ашель мен мустье уақытында тас құралдарын жасау технологиясында және ежелгі адамның өмір сүру бейнесінде түбегейлі өзгерістер болып өтті. Бұлар неандертальдық аталатын адамның жаңа, жоғарғы дәрежедегі эволюциясы салдарынан өзгерген еді.

Жалпылама түрде палеантроптар аталатын ашель-мустье дәуірінің адамдары, Жер шарының кейбір бөліктерін мұздық басқан, климаттың біршама суытқан жағдайында өмір сүрді. Төменгі палеолиттің бұл ақырғы кезеңінде қазіргі адамдар түрінің ата-бабаларының сыртқы кескін ерекшеліктері түпкілікті орнықты.

Маңдайы көлбеу, қасының үсті доға тәрізді, бас сүйегінің аласа болуы, бет сүйегінің шомбалдылығы, тістері өте ірі, иек сүйегінің болмауы немесе нашар дамуы неандертальдықтардың басты өзгешелік белгісі болып табылады. Омыртқасындағы онша байқалмайтын бүгіліс пен аяғындағы тізесінің әлсіз түзулігі неандертальдықтардың жүрісі ебедейсіз болғандығын көрсетеді. Олар аласа бойлы (150-160 см) болды, енді бірақ та ми қауашағының көлемі 1300 – 1400 см-ге жетті.

Кейінгі ашель мен мустье заманы палеолит адамы мен оның мәдениетінің дамуындағы жаңа кезең болды. Өндірістік қатынастарда ол дамыған тас өңдеу техникасына өтумен басталды. Мұның мәнісі сол, тас дайындамасының қысқа жағы бір немесе екі тегіс алаңқайша алу үшін шағылды. Бұл үшін сүйектен, ағаштан, мүйізден

жасалған цилиндр тәрізді шой балға пайдаланылды. Сонан соң тегіс алаңқайшадан ұзынша зілмен тас тілікшелері шағын алынды. Тас өңдеудің бұл жаңа тәсілі леваллуа техникасы деген атау алды.

Ашель заманында пайда болған дөңгелек өзектастардан құралдар жасау тәсілі де бұрынғыдай дами берді. Мұндай дайындамалардан тас тіліктерін дөңгелек өзектастың шетінен орта тұсына бірнеше сокқы бағыттап отырып дайындады. Мустьеде құралдардың негізгі түрі үшкір тас пен қырғыш болды. Үшкір тас - пышақ ретінде және сабы ағаш найза, сүнгі ұшына пайдаланылса керек. Қырғыштар ағаш өңдеу, аң терілерін сытыру, т.б. жұмыстарға пайдаланылды.

Бірақ, құрал-сайман жиынтығы бұл екі құрал түрлерімен шектелген жоқ. Олармен қатар алдыңғы дәуірлердегі тас құралдарының клектон және «жалған» клектон түріндегі жаңқалар, бифастар, унифастар, т.б. болды және дамытыла берді.

Мустье уақытындағы түрлі өңірлердегі ескерткіштерден өркелкі құралдар түрлері мен оларды дайындаудың техникалық тәсілдері анық байқалады. Соңғысы бөлкім ашель кезеңінде, сондай-ақ әлбетте мустье уақытында ежелгі адамдар тобы мәдениетінде жергілікті (фациальды) ерекшеліктер болғандығы жайлы ойға жетелейді. Мұндай ерекшеліктер Қазақстан аумағына да тән.

Тас құралдарын дайындаудың техникалық-типологиялық өзгешеліктері сол немесе басқа ұжымды қоршаған табиғи орта, тас өңдеуде қалыптасқан дәстүр, шикізат ресурстары секілді түрлі себептер бойынша анықталды. Мустье адамының ірі жетістігі отты тұтатудың әр қилы жолдарын: ағашты ағашқа үйкелеу (ағаш таяқшасының үшкірленген жағын жұмсақ ағаштың ойығына салып, айналдырған) мен кентас минералдарына шақпақ тасты ұрып ұшқын алу болды. Отты игеру жануарлар еті мен майын нәрлі де жеңіл қорығылатын тағамға айналдыруға мүмкіндік берді.

Ежелгі палеолиттің кейінгі кезі ескерткіштердің көп түрлілігімен ерекшеленеді. Бізге жар астында немесе үңгірге кіре беріс тұста тұрақты ошағы бар қарапайым баспаналар, тұрақ-шеберханалар, шеберхана-тасқашау орны, маусымдық аңшылық қоныстары, аңшылық уақытша лагерьлер жеткен.

Неандерталь адамы климаттың ылғалдылығы мен күннің суыту жағдайында күрке түріндегі баспананы тұрғызды, ол шағын дөңгелек жертөле қазып, бұлардың қабырғасын жерге қазылған жануарлар сүйектерімен бекітті, жануарлар сүйектерінен ірі баспаналар көтерді. Ұзақ уақытқа арналған баспаналардың тұрғызылуы

– адамдардың тұрмыс салты мен қоғамдық ұйымдасуында елеулі өзгерістер болғандығын көрсетеді. Сол заманда-ақ жартылай отырықшылық тұрмыс салты қалыптасқандығы жайлы айтуға негіз бар. Терімшілікпен айналысқан адамдар ұжымының бір бөлігі (әйелдер, балалар, қарт кісілер) тұрақты баспанада тұрды, ал келесі бір бөлігі – аңшылар тобына немесе отрядтарына біріккен ер адамдар, - олжа іздеп көшіп жүрді және аңды қаумалап ұстауға ыңғайлы орындарда уақытша лагерь тікті.

Тас қазатын жерлерден шикізат алу, аң аулау құралдарын дайындау, баспана тұрғызу, аңшылар өкелген олжаларды ұқсатып, тағам дайындау сияқты еңбек үрдістерінің сан алуандығы табиғи түрде (жынысына және жасына қарай) еңбек бөлінісіне жеткізді.

Қоғамның негізгі ұясы жергілікті топ немесе аңшылар қауымы болды. Бәлкім, бұл қауымдарда сол кезде-ақ ру құрылымының қайсыбір қарапайым белгілері туралы, рухани мәдениеттің бастамалары жайлы айтуға мүмкіндік беретін қарапайым генеалогиялық байланыстар болған шығар. Ашель-мустье дәуірі палеоантроптардың біршама кең тарап қоныстанған уақыты болды; іс жүзінде бұрынғы КСРО-ның оңтүстік аудандарының бәрі неандерталь тұрпатты адамның мекендеген аймағына енді.

Қазақстан аумағында ежелгі палеолиттің екінші жартысына жататын көптеген ескерткіштер белгілі. Олардың біршама біркелкі таралуы мынаны көрсетеді: мустье дәуіріндегі адам Қазақстан аумағының оңтүстікте Қаратау жотасынан, солтүстікте Есіл өзенінің басталар жеріне дейінгі және батыста Сарысудың орта шенінен, шығыста Ертістің басталар жеріне дейінгі аудандардың көпшілігін игерген.

Қазірдің өзінде екі ірі мәдени аймақты – оңтүстік және солтүстік аймақты атауға болады.

Ежелгі тас ғасырының қазақстандық археологиясында өзірге дәстүрлі түрде палеолит дәуірін ежелгі, орта және кейінгі кезеңдерге бөлерліктей өлшемдер жоқ. Сондықтан Қазақстанның көне тарихының ескерткіштері жөнінде сипаттама екі – ежелгі палеолит пен кейінгі палеолит жайында берілген.

Шелль-ашель уақытының ескерткіштері. Қазақстан аумағынан ежелгі адамның қазынды қалдықтары өзірге табылған жоқ. Алайда Қазақстанның оңтүстік аудандарындағы палеогеографиялық жағдай ежелгі адамның өмір сүруі үшін қолайлы болды. Мұны Оңтүстік Қазақстанда табылған, Оңтүстік-Шығыс Азия мен Африканың шелль-ашель уақытындағы тұрпайы құралдарына

үксас ежелгі тас құралдар, Чжоукоудянь үңгірінен синантроппен бірге табылған фаунаға жақын ежелгі жануарлардың түр құрамы да көрсетеді.

Қазақстан аумағында ең ежелгі адамдардың мекендеуі үшін қолайлы аудандардың бірі Қаратау жотасы болды. Бұл жотаның маңайында және оған жақын аудандарда төрттік дәуірдегі мұзданудың ешқандай ізі болған жоқ. Біршама ылғалды, жылы климат. Ылғалды жерде қаулай өскен өсімдік, әр қилы фауна мұнда көне палеолит дәуіріндегі адамның өмір сүруіне қажетті алғы шарттар жасады.

Мұндағы ең көне еңбек құралдарының қатарына жататындар – Қаратау жотасының оңтүстік-батыс беткейіндегі Арыстанды өзенінің төменгі төрттік, ең жоғарғы жайылма сөресін құрайтын жентектелген қосындылардың ішінде Кеңірдек елді мекенінен табылған ауыр, тік бұрышты шақпақ тастар. Клектон тұрпаттас деп аталатын бұл ең ежелгі құралдардың одан анағұрлым кейінгілерден айырмасы – олардың соғатын қыр алаңқайшасы тым үлкен, ол тіпті бүкіл сынық көлемінің жартысынан көбірек. Олармен бірге бұл тас жаңқалары сындырылып алынған үлкен шақпақ тас дайындамалары, ұра-өзектастар да болды.

Кіші Қаратау жотасының солтүстік-шығыс бөлігіндегі ежелгі адам, шамасы, көбінесе оқшау қыраттарда (останцаларда), аласалау төбелерде немесе мүйістерде (куэстерде), көне замандағы құрал жасалатын негізгі зат болып табылатын шақпақ тастары көп жерлерде тұрды. Мұнда, мәселен, радиусы 5-10 км жерден 12 палеолиттік тұрақтар табылған, шақпақ тастан жасалған 5 мыңнан астам құрал жиналған. Қаратауда табылған шелль-ашель дәуіріне жататын неғұрлым ден қоярлық олжалар Шабақты, Төңірказған, Бөріқазған, Ақкөл-1, Қазанған қоныстарынан алынды.

Шабақты қонысында көлбей жатқан қыраттың тегіс бетінен, клектон тұрпатты деп аталатын, арыстанды тас жаңқаларына үксас екі шапқы табылды. Біріншісі үш бұрыш пішіндес, сұрғылт-жасыл шақпақ тасты өктастан жасалынған; оның жұқартылған екі қырлы жұмыс шетінең имек жүз шығарылған. Шомбал қырғышты еске түсіретін екінші шапқының түрі сопақтау; бұл уақытқа тән тағы екі құрал табылған. Мұның бірі ірі малта тастан дайындалған жүзі жалпақ африкалық чоппингі еске түсіреді. Оның имек келген жұмысқа пайдаланылатын бөлігі екі жағынан ірі жарықшақтармен ұшталған, ал қарсы ұшы өңделмеген. Бір шеті ірі жарықшақтармен өңделгендіктен, құрал дөрекі шапқы іспеттес болып шыққан.

Бөріқазған мен Төңірказған қойнауларындағы тұрақтар шелль-

ашель дәуіріне жатады. Мұнда нақпа-нақ анықталған мәдени қалдықтар шыққан жерден төрт түрлі бұйымдар тобы табылған. Бұлар – шеті не бір жағынан, не екі жағынан жұқартылған дөрекі шапқы құралдар, жүзі мейлінше өткірленген ашельдік тұрпатты шапқылар, клектон тұрпатты зілмен тас жаңқалары, тұрпайы ірі ұра-өзектастар. Бәрі де желден жеміріліп, әбден көнерген. Мұндай тас құралдар жиынтығы Ақкөл-1 тұрағына да тән.

Шелль-ашель уақытына жататын тағы бір ескерткіш Бетпақдалада, Шу өзенінің оң жақ жағасынан табылды. Шу өзенінің ең жоғарғы көне төрттік сөресінің бетінде, Қазанғап қойнауында табылған заттардың жатқан жерінің геологиялық жағдайлары олардың жасының төменгі палеолитпен тұстас келетінін көрсетеді. Жұқа қабат тығыз құмдақтың астында көміліп қалған тұрақтан 300-дей әр қилы тас бұйымдары аршылды. Олар карбонмен шамалас қоңыр сары шақпақ тастан жасалған. Табылған заттардың негізгілері – клектон тұрпатты тас жаңқалары. Шақпақ заттардан көп кездесетіндері – екі жақты (бифас) және бір жақты (унифас) шапқы құралдар, қырғыштардың азды-кемді пайызы, қол шапқылар, өзектастар және басқа да құралдар.

Қаратау тас құралдарының тұрпаттары және оларды өңдеу тәсілдерінің Африкада, Үндістанда, Пәкістанда, Қытайда табылған ежелгі заттарға типологиялық жағынан ұқсастығы Оңтүстік Қазақстанның аумағын адам сонау шелль-ашель дәуірінде мекендеген деуге мүмкіндік береді.

Қазақстанның ежелгі тұрғындары питекантроп пен синантроптың замандастары болған, бұлар эволюциялық дамуында *Homo erectus* кезеңіне сай келеді. Қаратаудың алғашқы тұрғындары от жағып, оны сөндірмей ұстай білген, ірілі-уақты хайуандарды аулаумен, өсімдік тағамдарын жинаумен шұғылданған.

Оңтүстік Қазақстанда анықталған ашель-мустье дәуіріндегі тұрақтар жаңа тұрпаттағы құралдардың бұдан бұрынғы уақыттағы ежелгі заттармен етене ұштасуымен сипатталады. Осындай ескерткіштер қатарына Көктал өзенінің шығыс жағындағы Тоқалы қойнауынан табылған үш кешен жатады. Тоқалы (1-3) тас құралдарының орналасу жағдайлары Бөріқазған мен Төңіріқазғанда табылған заттардың орналасуына өте ұқсас. Аталған жерлерден 300-ден астам тас бұйымдары жинастырылған, олардың басым бөлігін дөрекі имек жүзді малта тас құралдары мен көне зілмен қырғыштар құрайды.

Келесі бір тұрақ – Қызылрысбек, ол Ақкөл көлінен оңтүстікке қарай 20 км жердегі куэст қыратының бетінен табылды. Құрал

жасау үшін пайдаланылған материал ұсақ түйіршікті шақпақ тастардың табиғи жыныстары мен шақпақ малта тас болды. Бірнеше рет дәлдеп жарылғаннан кейін тастар тұрпайы қол шапқыларына немесе тас балтаның ізбасары болып табылатын қолун тұрпатты құралдарға айналдырылатын болған. 20 шаршы метр жерде құралдардың бірнеше түрі – екі жақты шапқылар, өзектас тәрізді шапқылар, дөңгелек өзектастардан шағылып алынған қырғыштар мен тас жаңқалары теріліп алынды.

Ашель-мустье дәуіріндегі адамдардың бірқатар тұрақтары Боралдай өзенінің биік жайылма сөрелерінен шықты. Мұнда ежелгі тұрпаттағы ірі ауыр тас жаңқаларынан басқа дөңгелек өзектастар, үшкіл тас тіліктері, арқа тұсы кең, қырлы тас тіліктері, сопақша қырғыштар, қара сұр үшкіл үлкен тас жаңқадан жасалған үшкіртас табылды. Бұл арада пайдаланылатын тастардың жоқтығы, тас саймандардың аздығы және өзгешелігі Боралдай тұрақтарын аңшылардың шағын тобының аз уақыт болған жері деп есептеуге мүмкіндік береді.

Арыстанды өзенінің оң жағасында, Қарасу қойнауында зерттелген ескерткіштің түрі мүлде басқаша. Ш.Ш.Уәлиханов есімі берілген, бірнеше қабатты палеолиттік тұрақ Арыстанды өзенінің үшінші жайылма сөресінде болған. Бұл маңда, 10 мың шаршы метрден асатын жерде шақпақ және халцедон заттардың мол жиынтығы табылды.

Тас құралдардан басқа жабайы жануарлар сүйектерінің сынықтары мен ағаш көмірі бар материалдық мәдениеттің іздері көлбеу жатқан және алты қабатта болған; қабаттар сары топырақ арқылы бөлінген; сөйтіп, үш стратиграфиялық белдеу жасаған. Тұрақтағы заттар мустье пішінді. Олардың ішінде дөңгелек өзектастар, сынықтар, үшкір тастар, екі жағынан өңделген шапқы құралдар, қырғыштар, жонғыш-қырғыштар, кескіштер бар. Оның үстіне қырғыштар мен кескіштер сонау мустье заманында пайда болып, сол кезде көп кездесетін жұмыс аспаптарымен қатар қолданылған.

Мәдени қатпарлардың 7 метрдей қалыңдығы он мыңдаған жылдар бойы алғашқы адамдардың мекені болған тұрақтардың орналасу жағдайларының өте-мөте қолайлы болғанын көрсетеді. Екінші және үшінші стратиграфиялық белдеулердің арасынан алынған құмдақтың тегін талдау мустье заманындағы тұрақтың маңы ашық дала болғанын дәлелдейді. Ірі дән ұрығы табылғаны назар аударарлық; мұның өзі қолдан өсірілген дәндердің ұрығына ұқсас. Тау шатқалдарында, Қаратау бөктерлерінде, Арыстан-

ды өзенінің жағалары мен жайылмаларында көделі-бұталы алқаптар ойдым-ойдым ормандармен аралас болған; бұлардың ішінде қарағай, қайың, шегіршін, үйеңкі, грек жаңғағы, алма, тал, қызыл қайың, емен, жөке сияқты ағаш түрлері өскен.

Тұрақты мекендеушілердің негізгі кәсібі бизон, бұғы, киік, жылқы аулау болды. Шақпақ тас пен халцедон қорының жақындығы тұрғындарды еңбек құралдарын жасауға қажетті шикізатпен қамтамасыз етті. Тас заттарды өңдеу үшін сүйектен, мүйізден істелген құралдар – төстер, тас жарғыштар қолданылды.

Мустье мәдениетінің іздері Арыстанды өзенінің оң жағалауындағы Шақпақ қазаншұңқырынан да табылды. Бұлар – дөңгелек өзектастар, олардан алынған тас жаңқалары, тегіс қалақтар, ондаған басқаша сынықтар. Шақпақ заттардың беттерін сарғылт тат басқан және типылданған. Құралдар жасайтын материал ретінде жартылай мөлдір сұрғылт боз шақпақ тастар пайдаланылған.

Қарасу поселкесінің маңында, Арыстанды өзеніне құятын Ащысай, Шөлтоғай, Майбұлақ, Қаратас сайларының шағын мүйістері мен жайылмаларының бетінде адамның қолымен сындырылған ақ және боз сұр жартылай мөлдір шақпақ тастардың біразы табылды.

Негізінде құралдар дөңгелек өзектастардың үшкіл сынықтарынан және қос қырлы ұзынша тас тіліктерінен жасалды. Тас тіліктері дөңгелек өзектастардан емес, бітімі жағынан призмаға ұқсас қатар қырлы өзектастардан шағылып алынды. Бұл тұрақтан табылған құралдардың ішінде кішкене шапқылар, қырғыштар, шеті түзетілген үшкіртастар бар.

Оңтүстік Қазақстанның басқа жерлерінде де мустьелік аңшылардың бірқатар қызықты тұрақтары табылды. Бұлардың қатарында Алғабас, Үшбұлақ, Шабақты, Бүркітті, Шалсай тұрақтарын атауға болады.

Алғабас тұрағы Шаян өзенінің жайылмасындағы үшінші сөреде орналасқан. Тас бұйымдардың көпшілігі – қысқа жалпақ тас жаңқалары мен ауыр үшкіл тіліктер; бұлар ақ және көгілдір ақшыл тығыз шақпақ тастан жасалған.

✓ Үшбұлақ қойнауында (Қаратау қаласынан солтүстік-батысқа қарай 36 км) аңшылардың шағын топтарының қысқа мерзімді тұрақтарының ізі сақталған. Лагерь суатқа келетін аңдарды аңдуға ыңғайлы бұлақ түбіне салынған. Әсіресе, алтыншы бұлақ (Үшбұлақ-6) түбіндегі көмбелер тас бұйымдардың сипатын неғұрлым толық көрсетеді. Мұнда, бұлақтың басынан 3 м биікте, 1,6 метрдей тереңдікте, сарғылт сұр күмдақтың арасында жалпағынан

түсті шақпақ тастан жасалған шағын дөңгелек өзектас пен тас жаңқа табылған.

Ежелгі палеолиттің аяқ кезіндегі тас заттардың үлкен коллекциясы Есіл өзенінің жоғарғы бойынан, Қарағандыдан солтүстікке қарай Батпақ-8 және 12 қойнауынан жиналған. Плиоцен-төменгі плейстоцен дәуірлеріндегі күмдақ бетінен шақпақ – темір текті тастан жасалған 2000-нан аса зат табылды. Тастың сапасыздығынан тек көлемі шағын және өңделуі дөрекі өнімдер шығарылған. Табылған заттардың ішінде бір жақты шапқы, дөңгелек өзектастар сынықтары, шеттері қатарлас қысқа тас тіліктері, негізі шомбал үшкіл жарықшақтар мен тас жаңқалары бар.

Орталық Қазақстан оннан астам мустье мен кейінгі палеолит уақыттарының жұрт-орындары мен тұрақтары, соның ішінде екі мәдени қабаттан тұратын Вишневка және Өгізтау-1, 2 тұрақтары табылған. Соңғылары Жезқазған облысы (Қарағанды облысы – *ред.*) Ағадыр ауданы аумағында шоғырланған. Мұндағы палеолит пішінді тас бұйымдары Өгізтау тауының етегіндегі бұлақ маңынан анықталған. Арасында жонғыш, қырғыш, бифас, үшкірлі тас, чоппер және чоппинг тәрізді, сондай-ақ ойықты құралдар бар.

Өгізтау-1, 2 тұрақтарында дөңгелек және протопризма өзектастарының аралас жатуы, сонымен қатар үшкіл тас жаңқалары мен шеті бірдей тас тіліктерінің болуы, олардағы соққы алаңқайының тегістігі тас өңдеу техникасындағы өзгерістерді айғақтайды, мұның өзі тұрақ коллекциясын ерте мустье уақытына, бәлкім ашель дәуіріне де жатқызуға мүмкіндік береді.

Кейінгі жылдары түрлі уақыттарды қамтитын палеолит ескерткіштері көп табылған Орталық Қазақстан аумағын Қазақстанның ежелгі тас ғасырын зерттеу ісіндегі неғұрлым келешегі зор аудан ретінде санауға болады.

Балқаштың солтүстік төңірегі мен Ертістің сол жағалауындағы тас дәуірінің ең көп тараған ескерткіштері – тұрақтар, шеберханалар мен тас қашайтын орындар. Егер Сарысу аңғарында тас индустриясы сындырып жұқарту техникасына негізделсе, Балқаштың солтүстік төңірегінің және оған іргелес аудандардың ескерткіштерінде жарықшақ-дайындама өндірісі леваллуа техникасының ұзақ уақыт болуымен сипатталады, мұның өзі соңғы палеолитте де маңызын сақтады. Мұнда ол неғұрлым жетілген және кемелденген түрде мәлім.

Бұл аудандардағы заттардың негізгі үлгілері — заттың ұзына бойына қарай арнайы қисайтылған алаңы бар өзектастар. Әдетте, мұндай өзектастардан алынатын тас тіліктері радиалдық (шетінен

ортасына қарай) опыру техникасы арқылы бір жағынан ғана алынды. Жарықшақтар мен тас тіліктер тұрпаты өзектастың бұрышты және ұзынша үш бұрышты бітімдеріне сай келеді. Тас тіліктері мен жарықшақтардың кескіш жүздері әдетте қосымша түрде түзетілмейтін еді.

Тас құралдарын жасауда леваллуа техникасы дамуды аңғартады. Ол бірақ, Орталық Қазақстанның барлық аудандарында бірдей тарамаған еді, өйткені, тас индустриясының сипаты әрбір жағдайда шикізат көзіне байланысты болды. Мәселен, Балқаштың солтүстік төңірегінде негізгі іске асар материал такта сынықтар түріндегі қара, сұрғылт жасыл түсті, шакпақты девон алевролит болса, Балқаштың солтүстік-батыс төңірегіндегі Бөле тауындағы ежелгі адам порфиритті пайдаланды, ал Ертістің сол жағалауында сұр түсті, тығыз жентектелген кварцты құмтас негізгі шикізат болды. Оның үстіне, Орталық Қазақстанның ежелгі тұрғындарының леваллуа техникасы тас өңдеудің неғұрлым ертедегі дәстүрлерімен – клетондық және дөңгелек етіп жасайтын жарықшақ-дайындама өндірісінің жүйелерімен қатар жүрді.

Балқаштың солтүстік төңірегіндегі тұрақтардың көпшілігінде тас құралдар бүркелмеген және үстін топырақ баспаған күйде кездеседі және ашель дәуірінен бастап қоса есептегенде кейінгі палеолитке дейін тас дәуірінің әр түрлі кезеңдеріне қатысты болып келеді. Мұның себебі былай түсіндіріледі - орта және соңғы антропоген дәуірлерінде Балқаштың солтүстік төңірегінде климатында күрт өзгерістер болған жоқ, сондықтан бір замандары адамдардың алғашқы ұжымдары көбінесе өздерінің арғы бабаларының таңдап алған неғұрлым ыңғайлы жерлерін мекендеді. Әдетте, әр түрлі дәуірлердің ескерткіштерін мәдени қабатқа қарай айырады, ал бұл аудандарда мәдени қабаттың қалыптасуына су мен желдің күшті әрекеті кедергі болды. Кейінгі палеолиттің ақырғы кезеңінде ғана ксеротермикалық климаттың басталуына байланысты адамдар Балқаштың солтүстік төңірегіндегі бір кездегі сулы, жасыл алқаптарынан кетуге мәжбүр болды.

Алайда Орталық Қазақстанның шығыс аудандарындағы палеолиттік ескерткіштердің бәрі бірдей аралас коллекциялармен сипатталмайды. Олардың кейбіреулерінде ашель-мустье дәуіріндегі құралдар “таза” күйінде кездеседі. Бұған Орталық Қазақстанның солтүстік-шығыс жақ шетіндегі Құдайкөл көлінің жағасындағы тұрақ-шеберхана мысал бола алады.

Ежелгі адамдар көлдің жарқабағындағы палеоген тегінен құралған сөре алаңқайға орта антропогеннің басында, климат жылы және

ылғалды болған дәуірде қоныстанған. Ал бұл қоныстарынан олар Сібірдің мейлінше (самарлық) мұздануы заманында кетті; бұл кезде Батыс Сібір мен Алтайдың мұзды аймақтарының арасында тұрған Ертістің сол жағалауында құрғақ және суық климат басталды.

Құдайкөл тұрағындағы құралдар тығыз жентектелген кварцты күмтастан жасалған. Олардың арасында үшкіл және тілік секілді сынықтардан жасалған 16 қол шапқы, жоғары жағы шағып түсірілген жаңқадан дайындалған 5 ауыр жонғыш бар. Алайда коллекцияның деніа тік бұрышты және үшкіл тұрпатты бір алаңқайлы өзектастар (70 дана), сондай тұрпатты жарықшақтар мен тас тіліктері құрайды. Заттардың бүкіл кешені тас өңдеудің леваллуалық дәстүрінде жасалған.

Мустьеліктердің болған іздері Жоғарғы Ертіс өңірінен де табылды. Қанай ауылы маңында Нарым жотасына оңтүстіктен жінішке деловийлік-пролювийлік алаңқай жалғасады. Палеолиттік құралдар алаңқайды 10 метрдей тескен осы заманғы қарьерден және оның айналасынан жиналды. Мүжілуі, жасалу техникасы және бітімдері жағынан бұл құралдар үш топқа бөлінеді. Ең ежелгі топқа жататын құралдарға мейлінше таттанып, мүжілген, үшкіл де көлемді тас жаңқасынан істелінген, соғар шеті барынша түзетілген үшкіртастар, дөңгелек өзектас және долбарлап түзетілген үшкіл тас жаяқалары жатады. Осындай тас жаңқалардың бірі қарьердің қабырғасын тазартқанда 5 м тереңдіктен табылды; мұның өзі бұл топтың тым ерте кезге жататынын көрсетеді.

Құралдардың басқа екі тобы уақыты жағынан кейінірек жасалған. Бұларды жасау үшін пайдаланылған материал қара және жасыл малта тас болған.

Нарым өзенінің құйылысына жақын жерде, жағалағы малта тасты тұнбадан біраз заттар жиналды. Олардың ішінде бұрыс қырлы өзектастар, үлкен-үлкен қырғыштар, үшкіртастар, дөңгелек құралдар, көне тас жаңқалар бар.

Қанай тас құралдарының бір тобымен бірге табылған плейстоцендік жануарлардың сүйектерінің абсолюттік жасы 132-104 мың жыл деп белгіленген; мұның өзі палеолиттің археологиялық тұрғыдан дәуір-дәуірге бөлінуімен әбден үйлеседі. Алдыңғы Азия жөнінде белгіленуі бойынша мустье дәуірі бұдан шамамен 40 мың жыл бұрын аяқталған, ал оның ұзақтығы 50-60 мың жыл болуы әбден мүмкін.

Шығыс Қазақстанда өзірше ең ертедегі құралдар мустьелік тұрпаттағы құралдар болғандықтан, Ертістің жоғарғы жағын адам алғаш рет мустье дәуірінде игерген деп топшылаған жөн.

Кейінгі палеолит

Дене бітімі қазіргі кездегідей адамның (*Homo sapiens*) пайда болуы кейінгі палеолит дәуірімен байланысты. Осы уақыттан бастап гоминидтердің эволюциясында шешуші өзгеріс болады және нағыз адамзат тарихына біржолата көшу басталады.

Алғашқы *Homo sapiens* өкілдерінің пайда болуы әдетте б.з.б. 50-45 мың жыл бұрын болған делінеді. Оған тән белгілер 1868 ж. Франциядағы Кро-Маньон үңгірінде табылған бес қаңқаны зерттеу негізінде анықталды. Кроманьондық адамның сүйектері Еуропаның басқа географиялық аймақтарынан да табылды.

Кроманьондық адамның тұрпатында осы заманғы адамдарға тән ерекшеліктер айқын білінеді; маңдайы жазық, иіліңкі қас, сүйегі (көздің үстіндегі шығыңқы сүйектің орнына), бас сүйегі сопақ, иегі шығыңқы, мұрны жіңішкелеу, көз шұңқыры кішкене, т. т. Кроманьондықтарға тән нәрсе – басының сопақтығына қарай маңдайы кең, беті өте жалпақ, жағы тікше және ми қауағы кең (1500-1800 см³), бойы биік (168-194 см), сүйектердегі бұлшық ет бедері айқын көрінеді. Салыстыра зерттеу мынаны көрсетті: *Homo sapiens* ми қабығындағы адамның нақ қоғамдық өміріне тығыз байланысты бөліктері ерекше дамыған, бұлар оның жануарлық пиғылдары мен түйсіктерін тежеу ролін атқарды. Адамдар алдарындағы міндеттерді шешкенде ортаның табиғат жағдайына бейімделу жолымен ғана емес, көбінесе ұжымдық жұмыс процесіндегі өндірістік жетістіктерді жүзеге асыру жолымен де шешті.

Кейінгі палеолит дәуірі – Жер шарының барлық климаттық аймақтарына адамның кеңінен тарай коньстанған уақыты және нәсілдер мен нәсілдік топтардың қалыптасу уақыты.

Қазақстан аумағынан табылған жоғарғы палеолиттік адамның сүйек қалдықтары толық емес, кейбір сүйектер ғана бар, алайда едәуір үлесін Қазақстан алып жатқан Еуразияның ішкері бөлегін сонау арғы заманда протоеуропеоидтік нәсіл түріндегі адамдар мекендеген деп топшылауға әбден болады.

Ақыл-ойлы адамның шығуы мен кейінгі палеолит дәуіріндегі адамзат қоғамының материалдық және рухани мәдениетінің одан әрі дамуы арасында тікелей байланыс бар, рулық қауымның қалыптасу үрдісімен, адам ұжымының қоғамдық ұйымдасуының өзіне тән алғашқы тұрпаты ретіндегі рудың шығуымен тікелей байланысты. Рулық ұйым барлық жерлерде ана тектес және шеше жағынан топтасты, ал әйелдер қауымын да үстем жағдайда болды деп

топшыланады. Сонымен, аналық ру өзара қандас туыстығы арқылы біріккен және шешелері жағынан шыққан тегі бір адамдардың экзогамиялық тобы болды. Сондай-ақ әйелдердің қоғамдық өмірдегі жоғары дәрежесі де қауымдық үй шаруашылығының өзгешелігінен, руды өрбітуші ретіндегі әйелдің отбасындағы рөлінен туындады. Ежелгі адамдардың идеологиялық ұғымдарында ру бастығы және ошақ иесі ретіндегі әйелге табынушылықтың пайда болуы кездейсоқ емес.

Кейінгі палеолит дәуіріндегі адамның дүниетанымы күрделене түсті. Аңшылар магиясына табыну культі кең тарады; мұның негізінде жануарларға билік етуге оның бейнесі арқылы жетуге болады деген сенім жатты. Магияның әмбебап түрі сол кезде пайда болған алғашқы өнердің жарқын туындылары деп топшыланады. Оның басты тақырыбы - әр түрлі жануарлардың суретін салып, бітім-түріатын, мүсінін жасап бейнелеу еді. Сүйектен ойып немесе жұмсақ тастан қашап жасалған әйел мүсіндері жердің құнарлылығын, аналық қасиетті бейнеледі.

Адамның жаны туралы, жердегі тіршіліктің жалғасы сияқты о дүниедегі өмірі туралы ұғымдар күрделі әдет-ғұрыптық рәсімдердің пайда болуына әкелді. Өлген адамның денесіне қызыл жоса себілді, оның кеудесіне тесілген қабыршықтардан, жыртқыш аңдардың тістерінен жасалған алқа тағылды, аяғына мамонттың азуынан жасалған білезік кигізілді, киіміне моншақ тігілді. Өліктің қасына шакпақ тастан, мүйізден жасалған заттар қойылды.

Табиғат пен шаруашылық. Қалыптасып келе жатқан адам өмірі ерістеген табиғат жағдайлары өзгермелі болды. Бұл кез мұз дәуірінің аяғы еді. Қазақстанның көптеген таулы аудандарын соңғы мұздану басты. Оның іздері таулардың етегі мен белдеулеріндегі құлама тастар түрінде осы уақытқа дейін сақталған. Ресейдің еуропалық бөлігінің солтүстігінде мұз қабатының кейін еруі және Кавказ жотасының солтүстік тарамдарының жаңа тектоникалық көтерілуі Каспий теңізінің деңгейін жоғарылатты, сөйтіп, бүкіл Каспий төңірегі ойпатын қайтадан теңіз суы басты. Жоғарғы антропоген басталған кезде тау жоталары едәуір көтерілді (жонғар кезеңі) және осы уақытта климат ылғалдана түсті. Мұздықтар ерігенде судың молаюы, Сырдария мен Әмудария арналарының өзгеруі нәтижесінде Арал теңізі пайда болды.

Климаттың бірсыпыра суып, жалпы ылғалдануына қарамастан, ол замандағы өсімдіктер мен жануарлар дүниесі осы заманғыдан бай болды. Тянь-Шяньда, Орталық және Солтүстік Қазақстанда емен,

қайың ормандары әлі де өсетін, дегенмен, бұл кезде жалпы алғанда орман азайып, оның орнына мол бұталы, көделі жайылым көбейді.

Еуразияның ұланғайыр жазығында мамонттық кешен деп аталатын өзінше бір үлгідегі фауналық кешен қалыптасты. Бұл кешеннің көп өкілдерінің қазынды қалдықтары Қазақстанның әр түрлі аудандарында да табылды. Оның негізгі түрлері мамонт, жүндес мүйізтұмсық, тур-бұқа, ұсақ бизон, үңгір аюы және жолбарысқа да, арыстанға да ұқсас жыртқыш аң болды. Олармен бірге жазық далада, тау шалғынында киік, арқар, бұғы-марал, елік және басқа ірілі-уақты хайуандар жайылып жүрді. Сол дәуірдің аяғында Алтай тауларында мамонттық кешеннің өзгерген бір нұсқасы қалыптасты. Мұнда негізгі хайуандармен қатар байкалдық қодас пен бұрғымүйіз бөкен тарады; мұның өзі осы ауданның фаунасының Байкалдың сыртқы жағын қоса есептегендегі Орталық Азияның хайуанат дүниесімен ұқсастығын көрсетеді.

Жоғарғы антропогеннің екінші жартысында елеулі-елеулі табиғи-климаттық өзгерістер болды. Азияның басқа жерлеріндегі сияқты, Қазақстанның аумағында да климат құрғап, жылына бастады. Өсімдіктердің азаюы, шөлдің ұлғаюы бөрінен бұрын шөп қоректі ірі жануарлардың тіршілік жағдайларына әсерін тигізді. Мамонттар мен жүндес мүйізтұмсықтар қырылып бітуге тиіс болды, олар біздің заманымыздан X мың жылдай бұрын өліп бітті. Жайық өзенінің сол жағасындағы ең соңғы мамонттардың бірі шамасы бұдан 8000 жыл бұрын өлді.

Палеолит дәуірінде ірі жануарларды аулау адам қорегінің басты негізі болды; ал ірі жануарлардың құруы адамның тұрмыс жағдайларын өзгертті. Енді орташа және ұсақ аңдарды аулау үшін неғұрлым жетілдірілген жаңа құралдар қажет еді. Аңшылар топтары кейде тамақ іздеп ұзақ сапар шекті. Кезіп жүрген топ-топ аңшылар тұрақтарының негізгі түрі жеңіл күркелер мен ашық далада от жағылған уақытша қостар бола бастады.

Өзектастардан тас тіліктерін жарып алу техникасы жетілдірілді; мұның өзі тасты дәл өңдеуге алып келді. Мустье дәуіріндегі дөңгелек және үшкіл өзектастарды призма секілді өзектастар алмастыра бастады. Осындай бір өзектастан бұрынғы уақыттағыдай екі-үш тас тіліктерін емес, ондаған жұқа тас тіліктері алынды, олар жүзі қайта өңделмей-ақ іске жаратылды; ал кейбір құралдар қысып түзету арқылы өңделді. Осындай техника арқылы, сынықтың жүзін қатты нәрсемен (таспен, сүйекпен, мүйізбен) басу арқылы көне замандағы шеберлер бітімі әр қилы құралдар жасай білді.

Құралдарды жасағанда адам отты шебер пайдаланды. Тасты бірте-бірте қыздырып, кейін суығу оның құрылымын өзгертті; мұның өзі құралдарды қысып түзету техникасы арқылы өңдеуді жеңілдетті.

Әр түрлі іске қолданылатын еңбек құралдары пайда болды. Кейінгі палеолитте жонғыштар, сүйір және доғал шетті қырғыштар, *екі шеті жұқартылған тас тіліктері, бүйірлі және ортаңғы жүзді* кескіштер, найза мен сүңгінің ұштары, шұңқырлы тас тіліктері, тескіштер секілді әр қилы құралдардың саны оннан асып кетті. Әсіресе тас тіліктері мен жаңқаларынан дайындалған кескіш құралдар көп еді, олардың үшкір бұрыштары кесе-көлденең келетін шетіндегі тас тілігінің жазықтығына орналасып, кесетін жүз жасап омырылды.

Кескіштердің көп болуы сүйек өңдеудің рөлі өсе түскенін көрсетеді. Бұл материалдан шақпақ жүзді және сүйек сапты құрама құралдар, қилы бұрғылар, тескіштер, ауланған жануарлардың терісін өңдейтін қырғыштар, найзалар мен сүңгілердің сүйек ұштары, шанышқылар, лақтырылатын найзалар жасалды. Сүйек инелер пайда болып, адам теріден киім тігуді үйренді.

Аң аулау шаруашылықта бұрынғыдай жетекші рөл атқара берді. Бірақ *аңшылық құралдарының әр қилы болуы, аң аулаудың* жана әдістері (отты қолданып аңды қамау, оны ұстау үшін қамба қазу, арқанға байлап тас лақтыру, аран жасау) шаруашылық кәсіптің бұл түрінің өнімділігін арттырды. Алғашқы адамдар ыңғайлы жерлерде шанышқыларды, қысқа істік сүйектен жасалған долбарлы қармақтарды пайдаланып, балық аулады.

Адам бұрынғыша әр түрлі өсімдік тағамдарын: жабайы жаңғақ, жидек, жабайы сәбіз, қымыздық, жуа және кейбір өсімдіктердің түйнектерін теруді кәсіп етті.

Кейінгі палеолитте, әсіресе, оның климат суыған бірінші жартысында, адамдардың қоныстары кішігірім қырдың төбесіне жақсылап салынған баспаналар болды; бұлардың орнынан археологтар баспаналардың тіреуіштері қазылып орнатылған көптеген шұңқырларды және көп от жағылған жерлерді тауып жүр.

Жоғарғы палеолиттік адамның материалдық мәдениеті жер жүзінің әр түрлі аудандарында әр уақытта қалыптасты, сондықтан оның тарихи даму жолдары бірдей болған жоқ. Сірә, көбінесе тас құралдарды өңдеу техникасы жағынан айырмасы бар екі үлкен аймақ болды. Еуропа мен Алдыңғы Азияда ежелгі адам призмалық өзектасты өңдеудің жаңа техникасын өте ерте игерді. Африкада

және Қазақстанның, Орта Азияның іргелес аудандарын қоса Орталық Азияда индустрияның негізгі формасы әлі көп уақытқа дейін тасты бөлшектеудің ескі леваллуалық техникасы болып қала берді. Мұнда тек кейінгі палеолиттің соңғы кезеңдерінде, мезолитке жуықтағанда ғана жаңа призмалық техникаға көшу басталады.

Тұрақтар мен жекелей табылған заттар. Қазақстан аумағында кейінгі палеолиттің толық зерттелген ескерткіштері көп емес. Жоғарғы палеолиттік тұрпаттармен бірге Қазақстандағы тас құралдардың негізгі көпшілігінде тұтас ұзынша малта тастардан жасалған ежелгі шапқы құралдар, жүзі шығыңқы немесе имек ауыр қырғыштар, дөңгелек өзектастардан алынған үшкіл тас тіліктері бұрынғыша басты орын алады.

Көне замандарда тас өңдеудің жергілікті қазақстандық-орта-азиялық әдістері соңғы палеолитте Алтай мен Сібірді мекендеушілердің арасында кеңінен тарады.

Балқаштың солтүстік төңірегіннің жоғарғы-палеолиттік ескерткіштерінің соңғы шекарасы осы заманғы антропогеннің басталуымен немесе геологиялық голоценнің басталуымен тұстас келеді. Нақ осы уақытта құрғақ климаттың басталуына байланысты ірі сүт қоректілерді аулайтын аңшылар тайпалары кеуіп қалған шалғын алқаптардан кетуге және мамонттардың, бизондардың соңынан ере отырып, солтүстікке қарай ығалы мол аймақтарға қоныс аударуға мәжбүр болды. Олар Тораңғы өзенінің аңғарындағы, Түлкілі мен Семізбұғы тауларының бөктеріндегі көптеген тұрақтарда талай тас заттар: сына тәрізді өзектастар, өзектас-қырғыштар, шомбал дөңгелек тас жаңқалары мен пышақ тәрізді тас тіліктерге негізделген қырғыштар, ортаңғы қыры кесетін кескіштер, мустьелік бітімді үшкіртастар, “сібірлік” тұрпатты ауыр қырғыштар қалдырды. Орталық Қазақстанның басқа жерлерінен, мысалы, Батпақ-7, Қарабас-3, Ангренсор-2 жұрт-орындарынан да тас құралдар табылды.

Мустьелік Батпақ-8 ескерткішінің қасындағы бірінші тұрақтың қалың мәдени қабаты бар. Онда мамонт фаунасына жататын сүт қоректілердің сүйектері табылған. Заттардың ішінен үш бұрышты және трапеция тәрізді жасалған өрі жан-жағынан жарылып алынған екі ірі тас тілігі ерекше көзге түседі.

Қарабас-3 жұрт-орнынан (Қарағандының оңтүстік-батыс жағында) 172 порфириттен жасалынған бұйым жиналды. Олардың ішінде дөрекі тас жаңқалар, екі дөңгелек өзектас, тас жаңқалары шағып алынған із байқалатын алты ұра-тас, үш дөрекі тас тілігі, шапқы құралдар және сүңгі ұшының сынығы бар.

Үшінші тұрақ Орталық Қазақстанның шығыс жақ шетінде (Екібастұз қаласының оңтүстік жағында), Ангресор көлі солтүстіктен орап жатқан шоқының оңтүстік баурайына орналасқан. Бұл жерден яшмадан жасалған 1000-нан аса бұйым жиналды. Олар - көп алаңды дөңгелекше келген сүйір өзектастар, соқпа қыры жақсы аңғарылатын қысқа және жалпақ тас жаңқалар, тас тіліктері, жонғыштар, шапқы тәрізді құралдар, қырғыштар, кескіш-тескіштер, сүңгінің жапырақ тәрізді ұштарының сынықтары.

Шығыс Қазақстан ескерткіштерінің ішіндегі ең көрнектілері үш жерден табылған тұрақтар.

Бірінші тұрақ Бұқтырма өзенінің құйылысына жақын жердегі кішігірім өкті үңгірге кіре берісте орналасқан. Батыс жағынан кіретін аузы бар үңгір екі үңгіме қуыстан тұрады; бұлар екеуіне ортақ кең және биік жаппа арқылы біріккен. Мәдени қабатты үш жыл бойы қазғанда жер ошақ қалдықтары, еңбек құралдары, жабайы аңдардың сүйектері табылды. Жоғарғы-палеолиттік адамның аулаған аңдары Бұқтырма үңгірінде плейстоцендік және осы заманғы фаунаның ерекше назар аударарлық қоспасы болып шықты. Онда мамонт пен жүндес зубр, арқар, марал, үңгір қорқауы, қоңыр аю, құлан, қасқыр, Кноблех түйесі, елік, т.б. аңдар сүйектері бар.

Коллекцияда тас тіліктерінен жасалған қырғыштар бар, олардың бірі жалпақ дөңгелек тастан жасалып, айналдырыла түзетілген; шеттері түзетілген және ұшы дөңгелек етіп жасалынған пышақ тәрізді шомбал тас тілігі, пирамида пішінді шағын өзектас, призма секілді өзектастан алынған тас тіліктері, екі шетінде де жұмыс ізі бар порфириттен жасалған тоқпақша бар. Бұлармен бірге малта тастан істелген шапқы құрал, жалпақ тас жаңқасынан жасалған қырғыш және түзетілмеген тас жаңқалары табылды.

Ертістің оң жақ жағалауындағы Новоникольское тұрағынан табылған тас құралдар 0,9-1 м тереңдіктен шыққан. Бұл заттар кешені Қазақстан аумағындағы жоғарғы-палеолиттік кезеңдегі мәдениетке тән. Мұнда үлкен тас жаңқадан дайындалған жұмыс шеті шығыңқы үш бұрышты тұрпатты қырғыш, үшкіртас түрінде түзетілген құрал, призма тәрізді өзектастар және олардан шағып алынған тас тіліктері, ақырында, тұтас малта тастан жасалған ауыр шапқы құрал бар.

Үшінші қоныс – Шұлбі, Семей облысы (Шығыс Қазақстан – ред.), Новошұльба ауданы Старая Шұльба кентінен шығысқа қарай 3 км жерде. Ескерткіш Ертіс өзенінің оң жағасындағы, Ертіс

өзенінің он тармағы болып табылатын Шұлбі өзені сағасына жақын жердегі 35-40 метрлік сөреде орналасқан. Сөре құрылымы өте күрделі. Табандығы шақпақты сланецтерден, шоғырлы бөлігі – күм мен балшықты топырақтан тұрады. Кей жерлерінде оны кішігірім жыралар кесіп өтеді.

Мұнда аңшы-адам ұзақ тұрақтағандығын тас бұйымдары мен шағын ошақтар айқындайды. Тас бұйымдары барлық үш горизонттардан шыққан, бірақ олардың ең көбі 5000-нан астамы үшіншіден жинастырылған. Тас бұйымдар коллекциясында сүйір, сына, призма сипатты өзектастар, жонғыштар мен қырғыштар, үшкіртастар, тескіштер мен шой-балғалар ерекше көзге түседі. Малта тастан жасалған бұйымдар өте ірі көлемді, олардың қайсыбірі, әсіресе өзектастар дөңгелек әрі тығыз. Үшінші горизонттың еденін тазалау кезінде әрқайсысының диаметрі 15 см-ден кем емес 6 дөңгелек келген қара дақ анықталды. Бәлкім, бұл баспананың төбесін тіреп тұрған ағаш бағаналардың ізі болар. Одан басқа, малта тастардан соғылған 2 ошақ орны, диаметрі 25 см от орындары аршылған.

Олжалардың горизонттар бойынша біркелкі көлемде болмауы, жоғарғы горизонтта шағын тұрпатты құралдардың басымдығы, ал ірілерінің – төменгі қабаттарда кездесуі – тұрақты мекен еткен адамдардың палеолит пен неолитте өмір сүргендігін көрсетеді.

Шығыс Қазақстандағы тас құралдар табылған жұрт-орындар Алтай мен Сібірдің Сростки, Бирюса, Афонтова гора-2, Кокорево-2 жоғарғы-палеолиттік ескерткіштеріне ұқсас.

Оңтүстік Қазақстанда кейінгі палеолиттік ескерткіштер онша көп емес. Олардың арасынан Ащысай тұрағы зор қызығушылық туғызады. Оның қалдықтары Тұрлан өзенінің (Терісаққан, Шолақ-қорған кентінің батысында) биік сол жақ алаңқайында. Алаңқайдың сүр әктен тұратын жарының астыңғы қабатында күмдақ пен күм басып қалған 5-6 метр құлама және малта тас қабат бар; одан жоғары 12-14 м қалың саздақты, ол қалыңдығы 0,3-0,4 м жіктерден құралған. Саздақ қабат сөре тәрізді алаңқайдың бетінен 10 метр терең қазылғанда ашылды.

Жер бетінен 7,5-7,8 м тереңдікте мәдени қабат аршылды. Онда 15 от орны бар болып шықты; бұлардың жанында хайуандардың (бизон, тау қойы, жабайы жылқы) уатылған сүйектері және әр түрлі шақпақ тас бұйымдары табылды. Ащысай тұрағының алғашқы аңшыларының қалдырған құралдары арасында қырғыштар, үшкіртастар, пышақ тәрізді тас тіліктері, тескіштер бар. Сонымен

қатар призма және сүйір пішінді өзектастар, өндірістің көптеген қалдықтары табылды.

Соркөл көлі (Байқадам ауылының шығысында) қазаншұңқырының екінші сөре тәрізді биікшесіндегі екі жерден тас бұйымдардың тағы бір коллекциясы табылды; ондағы бұйымдарды жасауға шақпақ тас пайдаланылған - арқа тұсы кең бұрыс қырлы тас жаңқалары мен тіліктері, призма және сүйір тәрізді өзектастар, қырғыштар.

Ақырында, бірқатар кейінгі палеолиттік көрнекі құралдары Үсіктас өзенінің үшінші алаңқайының жарқабағынан ашылды. Шағын алаңдағы қиыршық тастар мен малта тастар қабатынан шақпақ тас бұйымдары шықты. Тас жаңқаның бірі талай рет омырылған белгілер мен айнала түзетілген іздерді сақтаған. Басқа ондаған шақпақ тас бұйымдарының арасынан алдын ала талай рет өңделген белгілері бар, ұзын пышақ тәрізді жалпақ тас тіліктері ерекше көзге түседі.

Қазақстанның кейінгі палеолиттік замандағы ескерткіштері жете зерттелмеген, ал Батыс және Солтүстік Қазақстан сияқты кейбір аймақтарда олар белгісіз дерлік. Бірақ қолда бар мәліметтер адамның және оның мәдениетінің прогресі жалғаса берді деген қорытынды жасау үшін әбден жеткілікті (республика аумағынан археолог Д.Байгунаковтың есептеуінше 450-ге жуық палеолиттік ескерткіштер табылған – *ред.*). Қазақстан аумағында адамзат қоғамы дамуының үздіксіз болғанын неолит заманының табылған көптеген заттары дәлелдеп береді, ал бұл заманды біз тас ғасырының кемелденген дәуірі деп атай аламыз.

Неолит

Тас дәуірінің тарихында Қазақстан аумағында мезолит пен неолит заманы б.з.б. XII-X және III мың жылдықтардың арасындағы уақытты қамтиды. Жаңа тас дәуірінен металдарды кеңінен пайдалануға бет алған өтпелі дәуір әдетте энеолит немесе мысты-тас дәуірі деп аталады. Аңшылар мен балықшылар тайпаларында бұл дәуір археологиялық материалдар бойынша әр уақытта бірдей жеткілікті айқын түрде бейнеленбеген, сондықтан Қазақстанның энеолиті неолитпен бірге қарастырылады. Уақыты жағынан біршама қысқа осы заманда өндірістің және адам өмірінің көп салаларында маңызды-маңызды өзгерістер болды.

Ол заманда табиғи орта осы заманғы бейнеде болды. Жануарлар дүниесінің түрлік құрамы өзгерді: енді аңшылардың аулау нысаны көбінесе бизон мен жылқы, жабайы ешкі мен киік, қоян мен үйрек болды. Аңшылықтың жаңа құралдары ойлап шығарылды. Аңдарды бірлесе қуалап, қамап ұстау әдісімен қатар жеке-жеке аулау зор маңыз алды; балықшылық кәсібі өрістеді.

Мезолит заманында ірі-ірі екі оқиға болды: садақ пен жебе ойлап шығарылды және микролиттер – үш бұрыш, ромб, трапеция, сегмент тәрізді шағын тас тілікшелері пайда болды. Неолит дәуірінде микролиттік индустрия ерекше кеңінен өрістеді. Микролиттер негізінде жебенің ұштары мен қыстырма құралдар жасауға жұмсалды: сүйек немесе ағаш саптың ұзына бойындағы қуыстарына ондаған ұсақ микролиттер тығылды; нақ осылар құралдың өткір жүзі болып шықты. Желім ретінде тау балауызы, кара май, битум пайдаланылды.

Б.з.б. V мың жылдықта басталған неолит тастың пайдалы қасиеттері барынша пайдаланылған дәуір болды. Еңбек құралдарын өндіру барған сайын мамандандырылды. Қысып түзету техникасының жетілдірілуімен қатар тас өндеудің тегістеу, бұрғылау, арамен кесу сияқты жаңа технологиялық әдістері шықты, бірте-бірте қиын өңделетін тастар пайдаланылды, тас балталар, кетпендер, дәнүккіштер, келілер, келісаптар жасала бастады.

Дәуірдің аса маңызды белгісі мал өсіру мен егіншілік, яғни өндіруші шаруашылық деп аталатын шаруашылық туды; бұл өндіруші шаруашылық табиғаттың дайын өнімдерін иемдену орнына — жиын-терін мен аң аулаудың орнына келді.

Шаруашылықтың жаңа түрлерінің шығуының адамзат қоғамының дамуы үшін орасан зор маңызы болды, адамның еңбек кәсібінің саласын кеңейтті, сонымен қатар оның сипатын сапа жағынан өзгертті. Адамның экономикалық қызметінің одан кейін талай мың жылдарға созылған бүкіл тарихының дені шаруашылықтың осы екі формасының даму, жетілу тарихы болып табылады.

Неолит дәуірінде алғашқы халықтың қолы жеткен өндіргіш күштер дамуының деңгейі басқа да мәдени-тұрмыстық жаңалықтардың шығуына себепші болды. Қазақстанның ежелгі халқында кен кәсібі мен тоқымашылықтың бастамалары шықты, оған керамикалық ыдыс белгілі болды.

Әлеуметтік жағынан алғанда неолит дәуірі рулық қауым дәуірі болды; онда ұжымдық еңбек және өндіріс құрал-жабдықтарына ортақ меншік үстем болды. Сонымен бірге мұның өзі қоғамның ұйымдасу формаларының негүрлым жоғары дамыған уақыты

болды: тайпалар немесе тайпалық бірлестіктер құрылды. Тайпалар қандас-туысқандық байланысына қарай және шаруашылығының біртекті сипатына қарай біріккен бірнеше (саны азды-көпті) рулық қауымдардан құрылды.

Қазақстан аумағындағы әуелгі неолиттің ескерткіштері әзірше аз зерттелген. Алайда күмәнсіз жай сол, қазақстандық неолит бұрынғы КСРО аумағында жаңа тас дәуірінде болған тарихи-мәдени үрдістердің басты-басты бағыттарында дамыды. Бұл үрдіс неолиттік мәдениеттердің сан алуандығымен, Еуразияның табиғи-климаттық жағынан әр түрлі өлкелерінде ірі-ірі тарихи-мәдениеттік аймақтардың қалыптасуымен сипатталады; ал бұл аймақтар біртекті шаруашылық кәсіп арқылы, материалдық және рухани мәдениеттің ұқсас типтері арқылы бірікті.

Халықтың “мәдени қауымдастық” деген ұғым біріктіретін тарихи тұрғыдан қалыптасқан осындай топтарының біріне неолит дәуіріндегі ежелгі Қазақстанның тайпалары да енді. Зерттеушілердің пікірі бойынша, бұл қауымның шекаралары өте кең болған. Олар Қазақстан мен Орал маңынан басқа Батыс Сібірдің далалық аудандарын, Алтайды және Орта Азияның солтүстік аудандарын қамтыған. Бұл қауымға енген тайпалардың көпшілігі аңшылыққа, балық аулауға, жиын-терінге негізделген ұқсас шаруашылықпен шұғылданды, ал кейінірек оларда мал өсірудің, егіншіліктің және кен кәсібінің бастамалары пайда болды.

Қазір Қазақстан аумағында 600-ден аса неолиттік және энеолиттік ескерткіштердің барлығы мәлім (1980 жылдардағы ескі мағлұмат, археолог Досбол Байғұнақовтың есептеуіне неолиттік ескерткіштер саны 800-дей – *ред.*), алайда олардың басым көпшілігі іріктеліп қана зерттелді. Неолиттік тұрақтар орналасу сипатына қарай – бұлақтық, өзендік, көлдік, үңгірлік тұрақ деп төрт түрге бөлінеді. Әдетте өзендік тұрақтарда, сондай-ақ көлдік тұрақтарда едәуір көп заттар табылады; мұның өзі бұл жерлерде адамның түшкілікті немесе ұзақ уақыт тұрғанын көрсетеді. Мұндай тұрақтардағы негізгі құрал-саймандар – пышақ тәрізді тас тіліктері және солардан жасалған бұйымдар.

Қазақстан аумағында бұлақтық тұрақтар неғұрлым көп тараған, өйткені шөл және шөлейт аймақтарда өзендер аз болады. Бұлақтардың жанындағы тұрақтар – көбінесе кезбе аңшылардың уақытша, маусымда тұрған жерлері. Қазақстанның шөл даласындағы неолиттік ескерткіштердің бір ерекшелігі сол, олардың көпшілігі – ашық (жер бетіндегі) тұрақтар.

Барлық тұрақтарда жергілікті материалдардан жасалған тас құралдар – жебелер мен найзалардың ұштары, балталар, қашаулар, пышақтар, қырғыштар табылды. Белгілі бір қаруларды жасау үшін тастардың түрлері сараланып, іріктеліп алынатын болды. Шикізаттың әр алуандығы оны ұқсатудың әр түрлі техникалық тәсілдерін дамытып, жетілдіруге себепкер болды. Қазақстанның неолиттік ескерткіштері бірнеше аумақтық топ құрайды, бұл топтардың мәдениет жағынан бір-біріне жақын, туыс тайпалардың мекендеген аудандарына сай келуі ықтимал.

Қаратау жотасының ескерткіштері. Оңтүстік Қазақстанда, әсіресе, Қаратау жотасының солтүстік және оңтүстік бөктерлерінде, жаңа тас дәуірінің көп ескерткіштері ашылды. Бүркітті өзенінің жағасындағы алаңқайларын зерттегенде мезолит дәуіріне жататын тас индустриясының үлгілері жиналды. Өзеннің оң жағасында малта тас қабатында көптеген мезолиттік шақпақ тас бұйымдары: жергілікті ұсақ түйіршікті шақпақ тастан дайындалған призмалық өзектастар, пышақ тәрізді тас тіліктері және олардың сынықтары табылды.

Халцедондық 140 бұйымнан тұратын ендігі бір коллекция Бүркітті өзенінің жайылма үстіндегі Қойгас қойнауының солтүстік жағындағы екінші алаңқайын газартқанда жиналды. Тас бұйымдардың ішінде пышақ тәрізді тас тілігінен жасалған бір қырлы мезолиттік трапеция ерекше көзге түседі; оның бүйір қырлары мен үстіңгі жағы тігінен түзетілген.

Мезолит дәуіріне жататын заттардың үшінші ірі тобы Ақтау тауының етегіндегі Үшбұлақ бұлағының арнасынан балшық қабатынан табылды. Қара және ақ майда шақпақтан жасалған бұйымдар жиынтығының ішінде қалам тәрізді, сүйір тәрізді, ұзындығы 3-6 см-дей призмалық өзектастар, шағын тас тілікшелері, тескіштер, трапециялар, қырғыштар бар.

Қаратау жотасының оңтүстік бөктерінде (Шымкент қаласының солтүстік-шығыс жағында) Қараүңгір өзенінің оң жағасына орналасқан Қараүңгір неолиттік үңгір тұрағын қазғанда неолит дәуіріне қатысты ең көп те көрнекі материал жинастырылды. Мұнда қалың мәдени қабат сақталған; оның жоғарғы бөлігі соңғы мезолиттен қоса есептегенде неолитке дейінгі уақытты қамтиды. Жер ошақтар мен от орындарының жанынан хайуандардың көптеген сүйек қалдықтары табылды. Ежелгі қараүңгірліктердің аулағаны аю, бұғы, жабайы бұқа, қабан, арқар, қоян, борсық болған. Үңгірді мекендеушілердің аңшылық қорегінде бұлардан

басқа, қырғауыл, кекілік, тасбақа болды. Сірә, хайуандарды қолға үйрету басталса керек; мұны қолда ұсталған бұқа мен жер ошақтың қасындағы иттің сүйектері де дәлелдейді.

Қоныс тұрғындарының еңбек және аңшылық құралдары жұмырланған ұзынша қырғыштар, призма және қалам тәрізді өзектастар, бүйірлері ойылған және шеттері мұқалған тас тіліктері, тескіштер, садақ ұштары, шот-балталар, тас келісаптар, т. т. болды. Жүздері өңделгені бар, өңделмегені бар микролиттік тас тіліктері өте көп; бұлар құралдардың сүйектен немесе ағаштан жасалған сабына орнықтырылатын қыстырма ретінде қызмет еткен. Көптеген сүйек заттар – біздер, тескіштер, осы заманғы иненің ежелгі түрі – көзі бар инелер, тегістегіш-жонғыштар табылды, хайуандардың жауырындарынан жасалған құралдар да болды. Бұлар хайуандардың терісін ұқсату үшін қолданылды. Әсемдігі жағынан сирек кездесетін заттар – сүйектен істелген, сызықшалары бар өлшеуіш, тесілген қауашақтардан, сызықша өрнегі бар азулардан, сүйек салпыншақтар мен моншақтардан құралған сәндік бұйымдар, хайуандардың топайларынан жонып жасалған мүсіндер шықты.

Қараүңгір үңгірінің тұрғындары керамикалық ыдыстарды қолмен жапсырып жасау әдісін игерген. Балшық ыдыстардың түбі дөңгелек етіп жасалды, ал олардың сырты кейде қызыл бояумен боялды. Көбінесе ыдыстардың жоғарғы жартысы тісті қалыппен түсірілген сызықшалар, ойықтар, мүсіндер түріндегі өрнекпен ажарландырылды.

Тарихи-мәдени жағынан алғанда Қараүңгір Орта Азиядағы “келтеминар” аталатын мәдениет ескерткіштеріне жақын.

Арал маңынан табылған заттар. Неолиттік ескерткіштердің жергілікті неолиттік мәдениетін құрайтын келесі бір тобы Сырдарияның көне құйылмасынан белгілі болып отыр. Олардың көбі Сырдарияның ежелгі сағасы болып табылатын Іңкәрдарияның құрғақ арнасынан, ірі құм жалдарын жел айдап өкетіп жататын қазаншұңқырлардан табылды. Тарихи-мәдени жағынан алғанда бұл ауданның ескерткіштері Орта Азияның солтүстік далалық аймақтары мен Оралдың сыртқы жағының неолиті ортасындағы аралық қалыпта бола отырып, келтеминарлық мәдениетке де, Оралдың сыртқы оңтүстігі мен Аралдың шығыс өңірінің неолиттік мәдениетіне де ұқсас келеді.

Мұндағы Жалпақ қойнауынан алты тұрақ табылды; олардан жапсырылған керамиканың сынықтары және кварциттен жасалған құралдар жинастырылды. Балшықтан жасалған ыдыстардан көбі -

мойны анық шығарылып жасалған ірі қыш құмыралар мен дөңгелек тостағандар. Бұлардың екеуінің де түбі томпақ немесе жайпақ. Ыдыстардың сырты тісті қалыппен басылған және сызып жасалған қарапайым өрнекпен ажарландырылған. Кварциттік бұйымдардың ішінде үсті мұқалған және шеті қисайтылған қыстырмалар, тас тілікшелері немесе тас жаңқаларынан жасалынған тескіштер көп.

Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарында шақпақ тас пен ақ кварциттен жасалған құралдар, өңделмеген пышақ тәрізді тас тілікшелер және балшықтан жасалған өзінше бір үлгідегі ыдыс жиналды. Бұл ыдыс бүтіндей ірі құм қосылған балшықтан жасалған, жұқа, әжептәуір жақсы күйдірілген, тегістелген, майдаланған; өрнегі жоқ дерлік, мұның өзі неолит үшін сирек құбылыс. Қыш құмыраның жиегі ғана қамыспен батырылып түсірілген ойықтармен, сызықшалармен сәнделген, ал оның сыртына біреуінде көлденеңнен қатар-қатар қамысты батырып ізі түсірілген, екіншісінде терең шұңқырлы және ирек сызықты өрнек салынған. Құмыралар бітімдеріне назар аударуға болады. Дөңгелек тостағандар мен кейде ішіне қарай иілген мойны шығынқы құмыралардан басқа, тұрақта төрт-бес науаның фрагменттері кездесті. Осыған ұқсас кешен Әмударияның оңтүстігіндегі Ақшадария күймасынан, келтеминар мәдениетінің Дингильдже-6 және Кават-7 тұрақтарынан табылды. Олар б. з. б. III мың жылдықтың бірінші жартысына – орта шеніне жатады. Егер Қосмола-4 және Қосмола-5 тұрақтарын сол уақытқа жатқызсақ, онда бұлар Сырдария өзенінің көне алқабындағы қазіргі кезде белгілі ескерткіштердің ішіндегі ең ежелгі ескерткіштер болып шығады.

Арал төңірегінен табылған неолиттік ескерткіштер екі хронологиялық дәуірге – неолит пен энеолитке жатады. Сексеуіл-1, Ақеспе неолиттік тұрақтарынан табылған заттардың ішінде екі жағы өңделген жебе мен сүңгі ұштары жоқ, бірақ оның есесіне трапеция түрпатындағы қыстырмалар, көптеген ұсақ, дұрыс қырланған, пышақ тәрізді тас тілікшелер бар; ыдыстардың сынықтарында тісті қалыптың таңбасы қалған немесе түгел көлденең ирек сызықтар сызылған. Ал Сексеуіл-2 тұрағындағы жебелердің ұштары екі жағынан қысып түзету арқылы мұқият өңделген; олар ойықтау сағалы, қалақша бітімді келеді; сондай-ақ, найзалардың, сүңгілердің ұштары, көлемі мен бітімі әр түрлі қырғыштар бар.

Керамикалық ыдыстар — негізінде ұсақ, түбі жайпақ және

дөңгелек; мойны дұрыс шығарылып, үстіңгі жағы жалпайтылған. Құмыраларға өрнек салу тәсілдері мейлінше әр алуан: сызықты (тік сызықты және ирек сызықты) тісті қалыптың таңбасын түсіру, әр түрлі геометриялық фигуралар болып шығатын ойықшалар салу болып келеді.

Орталық және Батыс Қазақстанның ескерткіштері. Орталық Қазақстанның аумағы неолит пен энеолит дәуірінің тұрақтарына бай. Олар Қарағанды облысында және Қараторғай өзенінің аңғарында негүрлым көп.

Орталық Қазақстанның неолиттік тұрақтарын мекендеушілер садақ пен жебені қолданып, тағы жануарларды аулаумен тіршілік етті. Жебелерінің бітімі жапырақ немесе үшкіл тәрізді, ал сағасы ойық болды. Аңшылар садақ пен жебелерден басқа найзалардың ұштарын да көптеп пайдаланды. Қалған барлық саймандар – қыстырмалар мен тас тілікшелер түріндегі микролиттер. Қоныстардың денінде қырғыштар көп кездеседі. Мұнда мезолиттік техниканың дәстүрлері айқын бейнеленген микролиттік кешендер үстемдігі анық байқалды.

Батыс Қазақстан мен Орталық Қазақстанның шекарасында орналасқан Қараторғай тұрақтар тобы Батыс Қазақстандағы тұрақтарға ұқсас. Сонымен бірге оның материалы одан әрі шығысқа қарай таралатын және Орталық Қазақстанды түгел дерлік қамтитын жаңа техникалық тәсілдерді бейнелейді.

Балқаштың солтүстік-шығыс төңірегіндегі неолиттік ескерткіштер бұлақтарға жақын және кәдімгі бұлақтық қоныстар болып келеді. Мұнда құралдар дайындау үшін пайдаланылған негізгі шикізат – яшмалар, кварциттер және түсі әр түрлі яшмалы кварциттер болған; жылтыр сары опалдар және анда-санда порфириттер мен қоңыр түсті порфирлер кездеседі.

Жардың жайпақ төбесіндегі кварцитті тас қашалған орын өзіне қатты назар аудартады; жардың етегінде бұлақ орналасқан, онда аздаған шақпақ сайман шықты. Бұлардың көбі (1000 данадан аса) тас қазылған жерден табылды. Мұнда тас жаңқалар, өзектас тәрізді сынықшалар, долбарлы жарықшақтар жиналды; бұлар алғашқы өңдеудің осы жерде жүргізілгенін көрсетеді.

Жезқазған маңайынан табылған заттар соңғы неолит пен энеолитке жатады. Мұнда тастан жасалған көптеген балғалар, балталар табылды. Басқа саймандар - ірі көлемді тас жаңқалары.

Иманборлық тұрағы (бұрынғы Көкшетау облысы) осы аттас өзенінің сол жағасында орналасқан. Оның жарынан сүйектер, кө-

мір, ұсақ шақпақ бұйымдар, ірі құралдар және керамика жатқан қабаты айқын көрінеді. Мұнда қырғыштар мен сыдырғыштар, балталар мен шоттар, тақтатастан жасалған құралдар мен тоқпақшалар, найзалар мен сүзгілердің ұштары табылды. Пышақтардың, оның ішінде орақ тәрізді пышақтардың көптігі шаруашылықтың негізін аңғартады. Жебелердің ұштары қысып түзету арқылы екі жағынан жұқартылған. Ірі шапқы құралдардың ішінен көзге түсетіндері – сланец тастан жасалған балталар; бұлар ірі сынықшалар арқылы екі жағынан жұқартылған. Бұл жерден күрзі тәрізді жалтырата тегістелген және бұрғыланған бұйымның фрагменті де табылды; мұның өзі тас өңдеудің ерекше техникалық тәсілдері қолданылғанын көрсетеді. Бұның бітімі бір-біріне қосылған екі жарты шар сияқты. Қосылған жерінде ені 1,5 см-дей жайпақ белдік бар, ал бұйымның өзінің диаметрі 10,5 см. Сондай-ақ ара тәрізді, ірі қабырғалардан жасалған үш бұйым табылды; бұлар қисық пышаққа немесе ораққа ұқсас ішкі имегінде көптеген тістері бар.

Қыш ыдысты Иманборлық-2 тұрағының тұрғындары таспа өдісімен жапсырып жасаған. Сірә, жасалған ыдыстар отқа күйдірілсе керек. Ыдыстар әр түрлі: параболоид тұрпатты; ернеуі иілген және бүйірі шығыңқы; жиегі тік, мойны біраз ұзын және бірте-бірте кеңі беретін бүйіріне жалғасады. Өрнек салудың негізгі техникалық тәсілдері: – әр түрлі тарақ тәрізді қалыптармен жасалған ойықтар және сызықшалар. Бұған қоса ыдыстардың беті кертпешелермен және шұңқыршалармен сәнделетін болған. Өрнек салу өдісі мен сурет композициясы жағынан алғанда бұл қыш кешен Орал ескерткіштерінің тобына өте ұқсас.

Иманборлық-2 тұрағының қыш ыдыстары мен Батыс Қазақстандағы тұрақтардың қыш ыдыстарының техникалық тәсілдері мен өрнек композициясының ортақтығы бұл өңірлерде шығыс шекарасына Наурызым қорығы енетін біртұтас этникалық-мәдени ареалдың болуы ықтимал екенін көрсетеді. Иманборлық-2 тұрағында, Солтүстік Қазақстандағы тұрақтар мен Оңтүстік Оралдағы қоныстарда нақ бір құрамдағы жануарлардың (жылқының, сиыр мен қой-ешкінің) сүйектері табылды.

Батыс Қазақстан аумағында негізінен өзендік және көлдік типтегі тұрақтар көп тараған.

Үстірт қыратындағы қысқа мерзімді тұрақтар ерте заманға жатады. Мұнда табылған саймандар әр алуандығымен ерекшеленбейді: трапеция тәрізді құралдар, кескіштер ғана; қыш ыдыстар жоқ.

Батыс Қазақстанда келтеминар мәдениетінің кезінде С.П.Толстов ұсынған бір ғана нұсқасы бар. Келтеминар мәдениеті б. з. б. IV мың жылдық аяғы мен б. з. б. II мың жылдық бас кезімен мерзімделінеді және Қазақстан мен Орта Азияның үлкен аумағын қамтиды. Тас индустриясы орташа және шағын көлемдегі тас тілікшелер түріндегі дайындамалармен, тас тіліктері сынықтары мен жаңқаларымен сипатталады. 1989-1990 жылдары Гурьев облысынан (қазіргі Атырау облысы – *ред.*) Шатпақөл, Құлсары-1-5, Шаңдыауыл, Қыземшек, Қайнар, Жыланқабак, Қойқара, Сарықамыс, Шаянды, т. б. тұрақтар мен жұрт-орындар табылған. Шатпақөл жұрт-орны Ембі ауданындағы Шоқпартоғай ауылынан 12 км солтүстікке қарай орналасқан. Тас бұйымдарынан пышақ тәрізді тас тіліктері мен жаңқалары бар. Қыш ыдыстар сынықтары бұлақ жанындағы шағын баурайдан табылған. Құлсары-1-5 тұрақтары Құлсары ауылы маңында шоғырланған. Олардың барлығы жол құрылысы мен газ құбырларын салу жұмыстарының нәтижесінде бүлінген. Көптеген тас заттар арасынан түзетілген немесе түзетілмеген пышақ тәрізді тас тіліктері, тас жаңқа мен тіліктерден даярланған қырғыштар, кескіштер, екі жағы өңделген сапты жебелер, бүйірі ойықты (анкош) құралы, өзектас пішіндес жарықшақтар және призма бітімді өзектастар айқын байқалады. Қыш ыдыстардың көпшілігі өрнексіз, тек кейбірінде ғана көлденеңінен түскен сызықтар бар, бұлардан тік немесе жоғары қарай сызықтар тартылған.

Шаңдыауыл Құлсары ауылынан солтүстік-шығысқа қарай 22 км жерде. Тас бұйымдары кейінгі уақыттағы Аққызтоғай моласынан онша ұзақ емес жерден табылған. Бұлар - тас тілікті қырғыштар, екі шетті қырғыштар, тас жаңқалары мен қыш ыдыстары.

Қыземшек жұрт-орны Иманқара таулары маңынан, Жантерек темір жол станциясынан оңтүстікке – оңтүстік-шығысқа қарай 37 км жерден табылған. Тау үстінен призма тәрізді тұрпаттағы өзектастар, үстіндегі қырлары түзетілген тас тіліктері және қыш ыдыстар сынықтары жинастырылған. Осындай артефактілер Қайнар өзенінің биік жарларынан да табылған.

Жыланқабак пен Қойқара жұрт-орындарына “шырша” және майда “тарақ” өрнектер салынған қыш ыдыстар тән. Тас бұйымдары жоғарыда аталған индустрияларға ұқсас.

Сарықамыс және Шаянды тұрақтары Гурьев (Атырау – *ред.*) облысы Ембі ауданындағы Сарықамыс ауылынан оңтүстікке қарай 3 км жердегі құм төбелерінен табылған. Бұдан пайдаға асырыл-

ғандықтың ізі байқалмайтын пышақ тәрізді тас тіліктерінің үлкен бөлігі, үсті түзетілген бірнеше тас тіліктері, тас тіліктері мен жаңқаларына негізделген ойықты құралдар жинастырылған. Қыш ыдыстар бөлшектерінде басылған қиғаш оюлар, көлденең сызық пен үш бұрыш тәрізді геометриялық фигуралар анықталды. Боялған қыш ыдыстар жоқ.

Жалпы алғанда, тұрақтар мен жұрт-орындардағы индустрия өңделуі мен жарықшақтануы бойынша жақын, олар: шеттері түзетілген, бір және екі шетті, үсті доғал және омырылған немесе шеті бір не екі жағынан тік тас тіліктері кеңінен тараған, шетті қырғыштар, тас жаңқа мен тіліктерге негізделген ойығы бар қырғыштар.

Шаппак тас саймандары кей жағдайда Қараүңгір (Оңтүстік Қазақстан) үңгірі мен Өзбекстан жер өңдеуші неолиттік тас бұйымдарымен үндеседі. Мұның негізінде келтеминар мәдениетінің жергілікті нұсқасын батыс-қазақстандық ретінде бөлу заңды да.

Солтүстік-батыс Қазақстанның тұрақтары уақыты жағынан неғұрлым бертініректегі тұрақтар болып табылады; оларды мекендеушілер пышақ тәрізді тас тіліктерді кеңінен пайдаланды, бұлардан барлық тас құралдарды – қыстырма құралдардың жүздерін, жебелердің ұштарын, қырғыштарды жасады. Қыш ыдыстар бітімі жағынан да, өрнектелуі жағынан да ерекше; ирек сызықты немесе геометриялық тарақ тәрізді өрнек, не болмаса осы екеуінің қиюласуы тән болып келеді.

Бұл ауданның неолиттік тайпаларының мәдениеті Оңтүстік Оралдың, Солтүстік Қазақстанның және Арал маңының неолит мәдениетіне ұқсас; мұның өзі, сірә, ол дәуірде Солтүстік-батыс Қазақстанда күрделі тарихи үрдістер болғанын көрсететін болса керек.

Ырғыз өзені бойындағы тұрақтар тобы одан да гөрі соңғы уақытқа жатады. Бұл тұрақтардың тұрғындары бұйымдардың көпшілігін тас тіліктерден жасады.

Ырғыз ыдыстарындағы өрнектер тарақ тәрізді ірі қалыппен түсірілген. Мұнда өрнектелмеген ыдыстар да көп.

Осы белгілердің бәрі ырғыздық тұрақтар тобын Батыс Қазақстанның басқа неолиттік ескерткіштерімен жақындастырады.

Жоғарғы Ертіс өңірінің қоныстары. Шығыс Қазақстанның неолиттік тайпаларының ең ірі қоныстары Ертістің жоғарғы өңірінен табылып, зерттелді. Бұларға негізінен Усть-Нарым мен Мало-Красноярка деревняларының жанындағы ескерткіштер жатады.

Усть-Нарым қонысынан 800 м² алаң аршылды. Шыққан заттардың басым бөлігі, сондай-ақ баспаналар, жер ошақтар және шаруашылық шұңқырларының іздері 2,5-2,8 м тереңдіктен шықты.

Қоныстың мәдени қабаты жұқа күм қабат арқылы екі белдеуге бөлінеді. Усть-Нарымда 25 жер ошақ пен от орны, көптеген тас құралдар табылды. Көне замандағы аңшылар мен балықшылар мұнда ағаштан жасалған жеңіл күркелерде және есігі өзен жаққа қарайтын чумдарда тұрған. Қоныстан жабайы бұқаның, маралдың, еліктің, қабанның, күндыздың, түлкінің, суырдың сүйектері табылды. Сол жерден сүйектері шыққан кой-ешкі, сірә, қолға үйретілген болса керек.

Шығыс Қазақстан неолитінің Оралдың сырты, Батыс және Оңтүстік Қазақстан неолитінен өзіне тән ерекше бір белгісі сол, ондағы шақпақ тастан жасалған еңбек құралдарының ішінде геометриялық түрпатты заттар – трапециялар, сегменттер, тағысын тағылар мүлде жоқ. Мұндағы құралдар көлемі әр түрлі пышақ тәрізді тас тіліктері мен жаңқалардан жасалған. Саны он бес мыңнан асатын шақпақ тас бұйымдарының ішінде бір немесе екі жағынан түзетілген тас тіліктер, тас тіліктерге немесе тас жаңқаларына негізделген әр түрлі қырғыштар, жонғыштар, сағасында ойығы бар жебе ұштары, ауыр тас тіліктеріндегі имек жүзді пышақтар, найзалардың ұштары, кескіш, тескіш құралдардың, орақтардың қыстырмалары, балталар, шоттар, қашаулар, тоқпақшалар, балық аулайтын қармақтардың бөлшектері бар.

Сүйек заттар аз. Бұлар — біздер, кәзі бар иелер, ірі құстың сүйегінен жасалған, шырша тәрізді өрнегі бар ине қап, т.б. Ойма өрнекпен сәнделген, сабының жоғарғы жағында ойық тесігі бар қыстырмалы сүйек қанжар ерекше назар аударады. Қанжардың жүзінде түзетілмеген өте жұқа шақпақ тас тілікшелері сақталған.

Тас саймандар көршілес сібірлік-алтайлық неолиттік тайпалардың заттарына әжептәуір ұқсас. Осының өзінде Усть-Нарым қыш ыдыстары Оңтүстік-Батыс Қазақстанның қыш ыдыстарына және Орта Азияның келтеминар мәдениетіне ұқсас. Ыдыс бүйірі түгел өрнекпен сәнделген. Өрнектердің ішінде тарақ тәрізді және жұмсақ қалыппен көлденең түсірілген таңбалар көбірек кездеседі.

Усть-Нарым қонысының қыш ыдысы “андроновтан бұрынғы” түрде және сірә, б.з.б. III мың жылдықтың екінші жартысындағы адамдардан қалса керек; ол кезде Шығыс Қазақстан тайпаларында егін егу мен мал өсіру шыға бастаған болатын.

Мало-Красноярка деревнясы жанындағы неолиттік қоныс жасы жағынан біраз үлкен және б.з.б. III мың жылдықтың бірінші жартысында қалыптасқан. Атап айтқанда, қыш ыдысының өзгеше сипаты, сағасы дөңгелек және тік келген жебе ұштарының неғұрлым ертедегі түрлері, тас пышақтардың ежелгі бітімі осыны

көрсетеді. Қоныстан 200-ден аса тас бұйымдар (тас тіліктер, қырғыштар, жебелердің ұштары, тескіштер, өзектастар, пышақтар) және саз балшық ыдыстардың сынықтары жиналды.

Семейдің жанында, Ертістің құмайт алаңқайындағы кездейсоқ жинауда көптеген әр түрлі тас құралдар, қыш ыдыстар сынықтары шықты. Неолит заманына жататын олжалар Семей облысы (Шығыс Қазақстан) Белокаменка ауылынан 2-2,5 км жердегі адамдар тастап кеткен Сатшықыз ауылы маңындағы Қызылсу өзенінің оң жағалауындағы екінші сөреден шыққан. Бұл жерде сөрені шақпақты сланецтер мен кварцтар жыныстары кесіп өтеді. Тұрақ биігірек телімде, кішігірім бұлақ үстінде орналасқан. Жанынан, өзен арнасымен қатар терең жыра өтеді, оның түбінен бүйір шеті түзетілген үшкіл тас тілігі мен қара-шақпақты жыныстан алынған тас жаңқа табылды. Тас бұйымдары (олардың саны 100-ден асады) жер бетінен терілген. Заттардың таралған алаңы 900 шаршы метрді құрайды. Екі жерден түсірілген, аумағы 1 X 0,5м тікқазба (шурф) мынадай стратиграфияны анықтады: қалыңдығы 0,05 м шым, ұсақ тастар аралас сұр-сары күмдік, ұсақ қойтастар мен ірі түйіршікті күмді малта тас. Көтеріліп алынған материал коллекциясын өзектастар, садақ ұштары, қырғыштар, пышақ тәрізді тас тіліктері, шағын тас тақталары мен өндіріс қалдықтары құрайды. Өзектастар призма бітімді, аморфты, кішігірім көлемді келген. Жұмыс шеті доғал келген тас тіліктерінен жасалған шетті қырғыштар басым. Кейбіреулерінің бүйір жағы түзетілген. Жоғарғы тұрпатты қырғыштар да бар.

Жебе ұштары екі жағынан өңделген, онша үлкен емес. Олардың дайындамалары да ұшырасады. Кейбір бұйымдар көлемі аса үлкен емес, екі немесе бір жағынан өңделген жүзі доғал тас тіліктеріне негізделген. Бұйымдар материалы, негізінен, яшма, халцедон, опал.

Солтүстік Қазақстандағы тұрақтар мен жерлеу орындары. Солтүстік Қазақстанның көптеген тұрақтарының ішіндегі ең назар аударатындары Ертістің Павлодар өңіріндегі көлдік типтегі тұрақтар болып табылады.

Табылған заттардың ең ертедегі кешені Пеньки-1 тұрағынан шықты. Мұнда пышақ тәрізді тас тіліктері көп, олардан әр қилы қырғыштар, бұрғылар, жонғыштар, құрама құралдардың қыстырмалары, пышақтар, жебелердің ұштары жасалатын болған. Жебе ұштарының негізгі түрлері: үш бұрышты, сағасында ойығы бар немесе ойығы жоқ, көлемі кішкене, ішінара немесе екі жағынан түзетіліп өңделген. Қыстырмалардың ішінде геометриялық түрдегі, трапеция бітімді бұйымдар ерекше көзге түседі. Ондай трапециялар Батыс және Оңтүстік Қазақстанның, Оңтүстік-батыс Қарақұмның

тұрақтарынан табылған. Әдетте, мұндай заттар мезолиттік немесе ерте неолиттік кешендерге тән болып келеді.

Тұрақтағы қыш ыдыс – бүйірі тікше, түбі дөңгелек немесе сүйір ыдыстар. Олар құм қосылған саз балшықтан жасалған. Ыдыстардың бүкіл сыртына айқын өрнектер салынған; оларда аралары шұңқырша ойықтармен бөлінген кезектесіп келген тура сызықтар, бұраң немесе ирек сызықтар басым болып келеді. Пеньки-1 тұрағының ыдысы Орталық және Батыс Қазақстанның ыдысынан мүлде өзгеше, бірақ Орал және Батыс Сібір ескерткіштерінің, бөрінен бұрын Есіл мен Орта Ертіс аңғарларынан шыққан ескерткіштердің қыш ыдыстарына жақын. Материалдарды салыстыра талдау Солтүстік Қазақстандағы неолиттік кешендердің мынадай маңызды ерекшелігін айқындауға мүмкіндік берді: егер шақпақ сайман оңтүстік аудандардың материалдарына ұқсас болса, балшық ыдыстың бітімі мен өрнегі Батыс Сібір ескерткіштеріндегі ыдыспен бірдейлігін аңғартады.

Пеньки-2 деген ендігі бір тұрақ неолиттің соңғы жағына (энеолитке) жатады. Оның тас құрал-сайманы Пеньки-1 неолит тұрағында қолданылған тас өңдеу техникасындағы дәстүрлермен сабақтастығын көрсетеді. Сонымен қатар ол уақыты жағынан едәуір кейін шыққан: құралдардың түрпаттарының өзі өзгерген, тас тіліктерінің проценті ғана емес, олардан жасалған бұйымдардың проценті де азайды. Құралдар көбінесе әмбебап сипатта болып келеді, оларды өңдеудегі мұқияттық та төмендеген. Жебелердің ұштары неғұрлым сүйір болады; олардың қыры екі жағынан өңделген; сағасындағы ойықтары тереңдеу; сағасына келгенде бұл қырлар шығыңқы өткір тістер болып шығады. Қоныстан көптеген балталар мен шоттар табылды.

Жалпақ тас мүсін өте қызық; онда аузын ашып тұрған бұланның басы мен мойны бейнеленген; көзі ойылған шұңқырша тәрізді, құлағы жымпитылып жасалған. Ол, сірә, ғұрыптық міндет атқарған болса керек.

Пеньки-2 тұрағының қыш ыдысы бірінші тұрақтың ыдысына ұқсас. Бірақ мұндағы ыдыстардың қабырғасы қалың, түбі жайпақ. Өрнек те өзгерген. Ыдыстар тарақ тәрізді қалыппен түсірілген үш бұрыштар мен шұңқыршалардан тұратын күрделі композициямен сәнделген. Мұндай өрнектер қола дәуірінде андронов мәдениетінің ескерткіштерінде кеңінен тараған.

Пеньки-1 тұрағында жердің үстіндегі тік бұрышты баспаналар ашылды. Сірә, үйдің қамыспен жабылған ағаш қаңқасы болса керек. Үйлер қоныс-мекеннің шетіне айнала орналасқан; ортада бір

қатар болып тізілген ашық жер ошақтары бар алаң болған. Оларда жазғы уақытта тамақ дайындалған. Үйдің ішінде үш жер ошақ болды (бірі ортада, басқа екеуі екі жақта); мұның өзі үйде екі отбасы тұрған деп топшылауға мүмкіндік береді.

Қазақстан аумағында өзiрге бiрнеше неолиттiк жерлеу орны ашылды, олар негiзiнен Солтүстiк Қазақстанда. Жер бетiнде жерлеу орнының ешқандай сыртқы белгiсi жоқ. Барлық молалардан сүйектермен бiрге жебелердiң ұштары шықты; мұның өзі бiздiң арғы бабаларымыздың аң аулау кәсiбiмен одан әрi шұғылданғанын ғана емес, сонымен қатар олардың жиi-жиi соғыс жанжалына қатысқанын да көрсетедi. Молаларда қыш ыдыстар өте аз, ал кейбiреулерiнде мүлде жоқ.

Неолит дәуiрiндегi жерлеу ғұрпы туралы Железинка ауылы (Пеньки тұрағынан 100 км жерде) жанындағы молаға қарап неғұрлым толық пiкiрге келуге болады. Мола, сiрә, рулық ұйымдағы ерекше дәрежеге ие болған әйелдiкi болса керек. Сөндiк заттардың, еңбек құралдарының көптiгi, оның үстiне жерлеудiң күнге табынуға байланысты ерекше ғұрпы осыны көрсетедi. Ондай әдет бойынша өлiк кремацияланатын болған. Бұл жолы өлiк толық өртелмеген; бұдан кейiн денесiнiң қалдығы өлген адамның заттарымен бiрге молаға көмiлген; ол заттардың iшiнде бас киiмге тағылған, шетi ұсақ кертпешелермен сәнделген, орақ тәрiздi сүйек қаптырма, жыртқыш аңдардың тiстерi, қауашақтан жасалған iрi моншақтар тiзiлген алқа бар. Мейлiнше сәнделген киiммен бiрге молаға еңбек құралдары (шот, сүйек бiз), аңшылық құралдары (найзалардың, жебелердiң тастан және сүйектен жасалған ұштары) және саз балшықтан жасалған, құты тәрiздес, түбi домалақ, кiшкене үш ыдыс салыныпты. Сол жерден құланның екi топайы табылды; бұлар қызыл жосамен боялған, бұл түс, ежелгi адамдардың ұғымынша, өртеу, отқа табыну рәсiмiн бiлдiрген.

Қазақстанда мезолит пен неолит дәуiрi жеткiлiктi зерттелмегенiне қарамастан, өзiне тән көптеген белгiлерi қазiрдiң өзiнде-ақ мәлiм. Ол дәуiр дала аңшыларының мәдениетi дамыған уақыт едi; бұл аңшылар көшiп-қонып жүрдi және қолайлы табиғат жағдайында – өзендер мен көлдердiң жағасында балық аулаумен де шұғылданды.

Аңшылар мен балықшылар дүниесi шеңберiнде болған тығыз мәдени-шаруашылық байланыстар археологиялық материалдардан айқын көрiнедi. Мұндай байланыстарды Орта Азияның солтүстiк аймақтарын мекендеген келтеминар мәдениетiнiң немесе келтеминар мәдени қауымдастығының тайпалары жөнiнде неғұрлым анық аңғаруға болады. Ол байланыстар бәрiнен де гәрi Оңтүстiк

Қазақстанның және әсіресе Батыс Қазақстанның тайпаларында анық көрінді. Ежелгі байланыстар тізбегі сонау алыс солтүстік пен солтүстік-батыстағы Орал өңірі мен Батыс Сібірге жетіп жатыр. Солтүстік және Шығыс Қазақстан тайпаларының мәдениеті Орта Азия халқының мәдениетіне ұқсас белгілерін аңғарта отырып, сонымен бірге жаңа тас дәуіріндегі Алтай мен Байкал өңірі тайпаларына неғұрлым жақын болды. Сонымен, Қазақстанның неолиттік тайпалары мәдени дәстүрлерінің ерекшелігі мен өзгешелігін сақтай отырып, көршілес аймақтар мен аудандардың тайпаларымен тығыз байланыста дамыды.

ҚОЛА ҒАСЫРЫ

Қазақстан аумағын қола ғасырында мекендеген тайпалар андронов мәдениетіне жататын археологиялық ескерткіштер (қоныстар, қорымдар, кен орындары, жартас суреттері) қалдырды. Бұл атау шартты түрде Оңтүстік Сібірдегі Ачинск қаласының жанындағы Андронов селосы маңындағы бірінші рет қазылған қорым орындарына байланысты таңдап алынған. Қазба жұмыстарын 1913 ж. Б.А.Анрианов жүргізген, ал 1927 ж. археолог М.П.Грязнов Батыс Қазақстаннан осындай жерлеу орындарын табады да, андронов мәдениеттерінің ескерткіштері - шығыста Минусиннен батыста Оралға дейінгі орасан зор аймақта таралғандығын анықтайды. Кейін андронов ескерткіштерін Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудан да табудың сәті түсті.

Андронов мәдениетін зерттеуге байланысты күрделі сауалдардың бірі хронологиясын, оның біртұтас дамуындағы уақыт шеңберін анықтау, сондай-ақ қазба жүргізілген ескерткіштер мерзімін айқындау болып келеді.

Қазір зерттеушілердің көпшілігі андронов мәдениетінің уақытын үш кезеңге бөледі: ерте қола – б.з.б. XVIII-XVI ғғ.; орта – б.з.б. XV-XII ғғ.; соңғы – б.з.б. XII – VIII ғ. бас кезі. Ескерткіштердің аталуына байланысты, ерте кезі – федоров; орта – алакөл, соңғысы - замараев аталады. Күні кешеге дейін бұлардан андронов мәдениетінің дамуындағы түрлі кезеңдер көрініс тапты деп есептеліп келді. Соңынан, федоров ескерткіштері ерте емес, орта қоламен мерзімделінетіндігі анықталды және де андронов мәдениетінің үйлесімді даму суреті бұзылған еді. Кейіннен федоров ескерткіштері - ерте және соңғы болып бөлінетіндігін анықтаудың сәті түсті. Бірінші топ б.з.б. XV-XIV ғасырларға, екіншісі – б.з.б. XIII-XII ғасырларға жатады. Егер ерте уақыттағы ескерткіштер Орталық Қазақстан мен Оралдан белгіленсе, кейінгілері – өте кең аумақтан: Батыс Сібірден, Қазақстанның оңтүстігі мен оңтүстік-шығысынан, Орта Азиядан жиі шырасқан. Федоров тайпаларының қоныстанған негізгі орталығы

Қазақстан болған сияқты. Бұл жерден оларды Орталық Қазақстанға батыстан келген алакөл тайпалары ығыстырған.

Сонымен, алакөл және федоров тайпалары бір уақытта өмір сүрді, және де, олар қалдырған ескерткіштері де бұған сәйкес келеді. Тайпалардың араласуы нәтижесінде аралас түрдегі ескерткіштер қалыптасады: Жетісуда – жетісулық тип, батыста – қожамберді.

Андронов мәдениеті біртұтас емес еді деуге болады: онда бұрын өмір сүрген тайпалар мәдениетін сипаттайтын көптеген нұсқалар бар. Сондықтан қазір бір-біріне жақын үнді-иран тайпаларын бірістірген андронов мәдени қауымдастығы жайлы сөз ербіткен жөн.

Тайпалардың қоныстануы

Далалық жайылымдары, өзен аңғарлары, шүйгін жайылмасы мен кентастарға бай Орталық Қазақстан андронов қауымдастығына кірген тайпалардың негізгі және ірі аудандарының бірі болды. Бұл өңірдің батыстағы шекарасы Жезқазған-Ұлытау, Арғанаты, Терісаққан өзенінің жоғарғы ағысынан өтті, шығыста ол Ертістің сол жақ жағалауына дейін жетті, оңтүстікте – Бетпақдаланың солтүстік жиектеріне шейін созылды. Нұра, Шерубай-Нұра, Атасу, Сарысу өзендерінің алаптары, Бұғылы, Беғазы, Қызыларай, Кент тауаралық алқаптары, Ұлытау, Қарқаралы, Баянауыл және Көкшетау тауларының беткейлері негүрлым жақсы игерілген аудандар болды. Бұл жерлерден көптеген қоныстар, қорымдар, ежелгі кең орындары, гүрптық орындар мен жартас суреттері – петроглифтер табылған. Қазіргі уақытта бұл аумақтан табылған 30-дан астам қоныстар мен 150-ден астам қорымдар белгілі.

Андронов мәдениетіне бейіт құрылыстарын салуда көрнектілік пен күрделілік, тасты өңдеуге байланысты дамыған құрылыс техникасы тән.

Ерте кезең, немесе нұра кезеңіндегі жерлеу гүрпына өлікті өртеу (кремация) тән. Өлікті молаға қою гүрпы да кездеседі. Молалар - шағын, үйілген топырақтардан тұрады, тас тақталардан тұратын дөңгелек немесе тік бұрышты қоршаулармен қоршалған. Қоршау ішінде қабір орналасты, ол тік бұрышты шұңқыр, немесе шеті тас тақталармен қаланған шұңқыр (циста), не болмаса тас жәшік еді. Жерлеу гүрпы жасалғаннан кейін шұңқыр тас тақталармен жабылды. Бұғылы-1, Ақсу-Аюлы қорымдарында осындай бірнеше ондаған қоршаулар бар.

Қыштан жасалған ыдыстар ою-өрнектермен әшекейленген. Ою-өрнекте үш бұрыштар мен меандр, қатарлас басу үйлескен. Ыдыстардың тек жоғарғы бөліктері ғана әшекейленген. Дөңгелек қола айна, қола моншак табылған. Молалардан және олардың жанынан үй жануарларының сүйектері табылған-ды.

Келесі атасу кезеңінде, игерілген аумақ үлкейе түсті, соның ішінде далалық және жартылай шөлейтті аудандар игерілді. Тау-кен ісінің де көлемі ұлғайғандығына көптеген кен орындары куә бола алады.

Былқылдақ, Қарасай, Темірастау, Қарабие, Елшібек, Беласар қорымдары жақсы зерттелген. Атасу өзені бойынан молалар мен қоныстардың үлкен тобы табылған. Қоршау ішінде, бұрынғыдай шұңқырлар, жөшіктер мен цисталар болды. Өлікті қырынан қойып жерлеу гүрпы басым бола бастайды.

Қоныстар өзіндік жоспарымен ерекшеленеді: баспаналар (олар 10-нан 80-ге дейін болады) ортада ішкі алаң қалдырылып айналдырыла салынды, ал ортасы мал қамауға арналды. Баспаналар негізін қазылған шұңқыр құрады, олардың қабырғасы тақтатастармен шегенделді. Жан-жақты зерттелген Атасу қонысының ауданы 1500 шаршы м болды және ол 35 жертөлелер мен шаруашылық құрылыстарынан тұрды. Кейбір баспаналар ұзынша жолдармен жалғасты. Қоныстарда мыс қорытқан баспана-шеберханалар болды. Қорыту пештері мен олардың жанынан мыс кесектері, күл-қалдық, құю қалыптарының сынықтары, кентасты уатуға арналған құралдар аршып алынған.

Осы уақыттарда “ғұрыптық құрылыстар” (“күрбан шалатын орындар”) пайда бола бастайды. Олар биіктеу жерлерде, қоныстардан тысқары орналасты және дөңгелек немесе сопақ бітімді, жалпағынан қойылған шомбал тастардан тұрды. Қазу барысында олардан көмір мен күл қабаттары, еңбек құралдары, қыш ыдыстар шыққан.

Қоныстар мен молалардан қоладан жасалған құралдар, қару-жарақтар, әшекей бұйымдары көптеп табылған.

Зерттеушілердің топшылауынша, Орталық Қазақстандағы қоланың кейінгі кезеңі дәндібай-беғазы аталатын жаңа мәдениеттің қалыптасуымен сипатталады. Оған андроновтық дәстүрлердің сақталуы мен жаңа элементтердің – қабір үстіндегі ерекше түрдегі құрылыстардың, саз ыдыстардың жаңаша түрпаттарының шығуы тән еді. Сонымен қатар, бұрынғы аяқ-қолын жинап қырынан жатқызып жерлеу гүрпымен бірге ұзынынан арқасымен қою да ұшырасады.

Бұл мәдениеттің ерте кезеңіне Қарағандыдан оңтүстікке қарай орналасқан Ақсу-Аюлы-2 қорымы жатады. Ең үлкен обаның биіктігі 2 м, диаметрі 30 м. Топырақ үйіндінің астынан тарамдала орналасқан үш тас қоршау болған. Біріншісі, сыртқысы, жерге кіргізілген ірі гранит тақталардан жасалынған. Екінші қоршаудың тас тақталары жоғары қарай күмбез тәріздес етіп құрастырылған. Үшінші қоршау тас тақталардан құрастырылған, оның екеуі қабірді жауып тұратын тас тақтаға тіреуіш ретінде пайдаланылған. Алаңы 4 шаршы м жерлеу шұңқыры 1,5 м тереңдікте қазылған. Мұндағы тас жәшікте ұзынынан қойылған адам қаңқасы орналасқан.

Дамыған кезеңге Беғазы, Айбас-Дарасы, Аққойтас, Дөңдібай, Ортау, Саңғыру қорымдары, Ұлытау, Шортандыбұлақ, Қарқаралы қоныстары жатады.

Беғазы-дөңдібай зираттарындағы жерлеу құрылыстарының құрылымы ерекше. Шаршы тұрпатты бір немесе екі камералы беғазы құрылыстарын “кесене” деп атауға да болады. Қабырғалары орасан зор гранит тақталардан жасалған; олар жерге кіріп тұрған. Кейбіреулері 3 тоннаға дейін жетеді. Бұрыштарындағы тақтатастар, осындай ірі тақталардан тұратын шатырды бекітіп тұрады.

Осындай “кесенелердің” бірінің ауданы сыртынан 9,6х9,6 м, ішкі жағынан 6х6 м. Тақталардың биіктігі 2,1 м, мұның 1,3 метрі жерге кіріп тұрған. Екінші, сыртқы қабырғаның биіктігі 1,3 м. Қабырғалар арасындағы кеңістік тастар мен саз балшықпен толтырылған. Үсті ірі тақта тастармен жабылды. “Кесенеге” кірер есік шығыс жағында орналасты, ол қабырғалары таспен өрілген ұзындығы 9 м, ені 4 м дәлізбен жалғасты. Кесенелер ішінде сөре тәрізді жасалынған “мехрап” бар, оларға қыш ыдыстарды, қару-жарақтар, әшекейлер, құрбандыққа шалынған мал еттерін қойған.

Бұл уақытта қабырғалары тастан қаланған баспаналар тарала бастады. Тағыбайбұлақ қонысында алты тік бұрышты баспана болды. Үйлердің қабырғалары қаз-қатар жерге қазылып кіргізілген тақта тастардан тұрғызылды, олардың аралары топырақ аралас майла тастармен толтырылған. Орталық Қазақстанның таулы аудандарындағы баспана құрылысында ағаштар кеңінен пайдаланылды. Жертөлелер қабырғасы ағаш кеспелтекпен жабылды, ал төбесі ағаш бағаналар жүйесіне тірелді.

Дөңдібай-беғазы (беғазы – дөңдібай) мәдениетінің кейінгі кезеңдегі дамуында кесенелердің орнын қарапайым жерлеу құрылыстары – қоршаусыз тас жәшіктер басты.

Қыш ыдыстар алдыңғы уақыттағы кескіндерді сақтады, бірақ

ыдыстардың жаңа кешені пайда болды. Бұлар мойыны қысқа өрі өрнеуі жапсырылған, дөңгелек келген ыдыстар. Өрнегі қисық сызық, айқыш, шырша түрінде түсірілген. Ыдыстардың мойынын таяқ ұшымен басылып алынған шығыңқы дөңгелек-маржандар ажарландырады.

Мәдениеттің дамуында металды алу және күйе үлкен рөл атқарды. Өз кезегінде, орталық-қазақстандық палеометалл орталығы Алтай, Сібір, солтүстік пен солтүстік-батыстағы Орал өңірі секілді көршілес аудандардағы мәдениеттерге әсерін тигізгендігі даусыз.

Солтүстік және Батыс Қазақстанда археологтардың күшімен көптеген андроновтық ескерткіштер ашылып зерттелген, олардың арасынан Алексеевское және Садчиковское секілді қоныстар, *Тастыбұтақ қорымы ғылымда кеңінен танымал.*

Орманды-далалы аймақтарға топырақпен үйілген обалардан, дөңгелек және тік бұрышты қоршаулардан тұратын молалар тән. Батыс аудандарда сақина тәрізді тас қоршаулар мен обалар кең тараған. Бұл ауданнан барлығы 80-нен астам қоныс және 90-дай қорымдар ашылған. Ерте қола кезеңіне өлікті өртеу ғұрпы сақталған топырақтан тұрғызылған мола тән.

Петропавл қаласы маңындағы Вишневка қонысынан қызықты мәліметтер алынған. Бұл жерден ауданы 126 шаршы м тік бұрышты баспана аршылған. Оның төбесі ағашпен жабылып, ағаш бөрене – тіреулерге бекітілген.

Осы кезеңге, бірақ оның соңына (XVIII-XVI ғғ.) Петровка, Новоникольское, Боголюбово қоныстары жатады. Олар жалмен және ормен қоршалған. Жалдың үстіне ағаш шарбақтар орнатылған. Қоныс ішіне кіру үшін орда өтетін жер қалдырылған, ал жалда ені кең, арба еркін өтетіндей қақпа тұрғызылған.

Осы уақыттарда ежелгі қалалардың негізі ретінде (прототип) саналатын қоныстар пайда бола бастайды. Солардың бірі – Арқайым (қазба жұмыстарын Челябинск археологтары жүргізіп жатыр) қазіргі Челябинск пен Қостанай облыстарының шекарасында орналасты.

Орта қолаға үй құрылыстарындағы, қоныстарды ұйымдастырудағы, жерлеу кабірі мен ғұрпындағы айтарлықтай өзгерістер тән. Қоныстар енді бұрынғыдай күшейтілмеді, сірә, даладағы жағдай бейбіт сипатта болған сияқты. Баспаналар ұзынша-тікбұрышты тұрпаттағы, ауданы 140-тан 200-ге дейінгі шаршы метрге жететін жартылай жертөлелер еді. Олар екі бөлікке бөлінеді, ал еденінде бірден сегізге дейін ошақ орындары бар. Мұндай баспаналар Явленка, Тастыбұтақ қоныстарынан аршылған.

Ағаш – орманды-далалы аймақтағы, ал тас – батыс, далалық өңірлердегі үй құрылысында кеңінен пайдаланылды.

Қорымдардағы қабір шұңқырларынан, жәшіктер мен цистералардан жалғыз қойылған мүрделер табылды, қосарлап қойылғандары (еркек пен әйел, әйел мен бала) сирек. Есіл өзені бойындағы Семипалатинское қорымында балалар шеткерірек жерленген. Мүрдені өртемей жерлеу ғұрпымен қатар оны өртеу салты да орын алған. Кремация (мүрдені өртеу) қабір шұңқырынан тысқарырақ, арнайы бөлінген жерде өткізілді.

Қабірге қойылған ыдыстар саны 1-ден 6-ға шейін барады. Мүрделермен бірге қола пышақтар, қола білезіктер, сүйектен жасалған жебе ұштары, моншақтар мен қабыршақтар қоса қойылды. Биік төбе үстінде орналасқан құрбандық шалатын жерлер де табылды. Бұлар құрбандық тағам салынған бір-екі ыдысы бар шұңқырлар еді. Бәлкім, Тобылдағы Алексеев қонысы маңындағы құрбандық шалатын орында бұрын жер бетіне салынған құрылыс түрінде ғибадатхана болған шығар.

Кейінгі қола дәуірінің бас кезінде Солтүстік Қазақстан тайпалары Орал маңындағы, ал Батыс Қазақстан тұрғындары Еділ бойындағы қима мәдениетінің қатты ықпалына ұшырады. Бұл уақытта қима қыш ыдыстары есілдік Явленка, Бескөл қоныстарында пайда болды. Кейінірек мұнда “валикті керамика” дәстүрін алып келген тайпалар қоныстанды. Олардың мәдениетінде андронов мәдениетінің дәстүрлі ерекшеліктері сақталды, бірақ жаңа белгілер де пайда бола бастады.

Кейінгі қола дәуірінің 30-дан астам қоныстары зерттелген. Оларда жоспары тік бұрышты, сопақ және сегіз тақілеттес жартылай жертөлелер басым. Жертөлелер еденінде үй жабынын, түрлі төсеніштерді бекітіп тұрған тіреуіштердің шұңқырлары көп. Бұлар бөлме ішін де бөліп тұрған. Баспаналардың еденінен қабырғалары шыбықпен бекітілген құдық қазылды. Сегіз тақілеттес баспаналар жоспары ені 1 м, ұзындығы 2 м дәлізбен жалғасқан жерге тереңдетіліп қазылған диаметрі 10 м-дей екі бөліктен тұрады. Дәліз секілді үйге кірер түс шығыс жақта орналасты. Батыс бөліктегі еденде ошақтар орналасты, шығысы шаруашылық мақсаттарға пайдаланылды. Мұндай баспана түрі Шағалалы қонысынан кездескен.

Жартылай жертөлелермен бір мезгілде ауданы 300-400 шаршы метрге жететін жертөлелер де тарала бастады, бұларда қыста мал да ұсталды. Бұл кезде жер өңдеуге арналған құралдар түгел дерлік

жоғала бастайды. Мал, әсіресе жылқы шаруашылығының ролі күшейе түседі.

Шығыс Қазақстанда андронов мәдениетінің дамуы осы жолмен жүрді. Мұны шөбі шүйгін Ертіс, Бұқтырма, Күршім алаптарындағы, Алтай таулы ауданындағы, Тарбағатай мен Сауыр далалы аймақтарындағы қола дәуірінің ондаған қоныстары мен қорымдарынан алынған олжалар растайды. Бұл мәдениеттің қалыптасуы мен дамуына мыс, қалайы, алтын секілді металдардың бай кен орындары да өзіндік әсерін тигізді.

Ерте кездегі ескерткіштер Қанай ауылы төңірегіндегі бейіттен табылған. Қорымдар жер бетіндегі шаршы тәрізді тас қоршаулардан тұрады. Жерден қазылған қабірден шалқасынан жатқызылған еркек пен әйелдің қаңқасы табылған. Сүйектері жосамен боялған. Қабірден жалпақ жебе ұшы мен көзе сияқты қыш ыдыс шыққан.

Кейінгі қола кезеңіне Қанай қорымындағы қабірлердің басым бөлігі мен қоныс жанындағы баспана жатады. Ертістің оң жағалауындағы қоныстан жапсарластыра салынған шаруашылық құрылыстары бар тікбұрыш түріндегі аумағы 50 шаршы метр жартылай жертөле аршылған. Үйдің қабырғасы қамыспен көтерілген және балшықпен сыланған. Құрылыстардың бірінен, сірә, шеберхана болар, мыс кентасының кесектері, құйма қалыптың жартысы табылған, ал қоныстың оңтүстік-шығыс шетінен кентас кесектері, қорыту пешінің қалдықтары аршылған. Олжалар арасында тастан жасалған дәнүккіш, кетпен, сүйек біз, тескіш, қола бігіз, білезік, балық аулауға арналған батырғы бар.

Қоныстан оңтүстік-шығысқа таман құрбан шалатын орын анықталған, мұндағы таспен қаланған дөңгелек келген шұңқырлардан мал сүйектері, күл, көмір, дәнүккіш сынықтары жатты.

Зевакино ауылы маңындағы Усть-Буконь мен Нұрманбет қорымдарын аршыған кезде жерге қазылған, тас жәшіктер мен шұңқырларға ағаш қимасы түсірілген жеке қойылған қабірлер анықталды. Мүрделер қырынан, бүктетіліп жатқызылған. Қабірден орта қолаға тән қыш ыдыстар шыққан. Қабірлерден сонымен қатар қоладан жасалған өшекей заттар, пышақтар, жебе ұштары, қанжар табылған. Кейбір қабірлерде мүрдені өртейтін ғұрып болғандығы анықталған.

Шідерті өзені бойындағы Нұрманбет қорымындағы екі адамды қатар (қосарлап) жерлеген қабір ерекше көңіл қоярлық. Ері сол қырынан, әйелі оң қырынан жатқызылған. Ер адамның бас жағына қола құйма қанжар қойылған, әйелдің білектерінде білезік,

аяғының саусағында қола жүзік, бас жағында біз бен ине бар. Қабірден қой сүйектері шыққан.

Кейінгі қола кезеңі Трушников қонысы, Малокрасноярка ауылы іргесіндегі қорымның материалдары бойынша белгілі. Трушниково қонысынан қабырғасы шыбықтармен өрілген екі жартылай жертөле қазылған. Шаруашылық шұңқырларынан қыш ыдыстар сынықтары, жануарлар мен балық сүйектері де табылды. Олжалар арасында қола жебе ұшы, мыс кентасының кесектері, тас кетпен мен дәнүккіштер бар. Малокрасноярка қонысын қазған кезде қоладан жасалған шот, пышақ, дән сабағының дақтары бар орақ секілді еңбек құралдары көптеп аршылып алынды.

Жерлеу құрылыстары тас немесе бөренелермен жабылған жерден қазылған шұңқырлар, тас жәшіктер түрінде болып келді. Қыш ыдыстар, басқа аудандардағыдай, бүйірі шығыңқы, ернеуі тік. Түбі дөңгелек ыдыстар шыға бастайды.

Қола дәуірінде Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуда адамдар “тығыз” қоныстанғандығын археологиялық зерттеулер көрсетіп берді. *Андронов мәдениеті тек жекелеген ошақтар бойынша* дамыған деген пікірлердің дұрыс еместігі анықталды.

Жетісуда андронов мәдениетінің жетісулық аталған өзіндік нұсқасы қалыптасты. Дәл осында және Қазақстанның оңтүстігінде (Тамғалы және Қаратау жотасында) жартаc суреттерінің ірі шоғыры анықталды.

Жетісуға феодоров пен алакөл тайпалары мәдениеттері элементтерінің араласуы тән. Феодоров тайпаларының дәстүрін сақтаған қорымдарда тікбұрышты және дөңгелек қоршаулар болды. Жерден қазылған және жәшіктердегі, ал таулы аймақтардағы қима қабірлерде мүрдені жерлеу мен өртеу ғұрпы сақталды. Ыдыстар феодоровтік және алакөлдiк әдістер бойынша жасалды.

Жетісудағы орта қола кезеңін Тамғалы, Қаракұдық қорымдары сипаттайды. Мұндағы қабірлер шұңқырдан, циста мен тас жәшіктерден тұрды. Қоныстардан қоладан жасалған көптеген еңбек құралдарының көмбесі табылды; олар найза, балта, орақ, сүргі, найза тәріздес қашау, пышақ-шалғылардан тұрады.

Қазақстанның оңтүстігінен, Қаратаудан Таутары қорымы қазылған, мұндағы жерлеуде, негізінен, мүрдені өртеу ғұрпы болған. Өртелген сүйектерді көбіне қабір шұңқырының батыс жағына үйіп қойды немесе түбіне шашып тастады. Обалар топырақпен көтерілді де, тақта тастармен бекітілді. Қабірге бірден беске дейін ыдыстар қойылды. Оңқа немесе құмыра тәрізді

ыдыстармен қатар, кубок сияқты ыдыстар да ұшырасқан, бұл Орта Азияның жер өңдеушілерімен орнаған мәдени байланыстар нәтижесінде келген болса керек.

Сырдарияның төменгі ағысында, Арал төңірегінде кейінгі қола дәуірінің бірегей кешені – Түгіскен кесенелері ашылған. Олардың ең ерте уақытқа жататындары шикі кірпіштен тұрғызылған. Сыртқы шаршы қабырғалармен ұштасатын дөңгелек жоспарында негізге алынған. Ішкі қабырғадан сәл шыққаннан кейін дөңгелегінен 8 немесе 12 тікбұрышты кірпіш колоннасы орнатылған, олар екі метрдей сақталған. Ары қарай тағы да 8 немесе 12 колонна орнатылған, бірақ енді тек үшбұрыш тұрпатты. Кірпіш колонналарымен қатар, оларды қайталай ағаш бағаналар тұрған, бұлардан тек едендегі шұңқырлар сақталған. Сөйтіп, кесене ішінде айналып өтетін дәліздер жүйесі қалыптасқан. Ортада орналасқан бөлмеден және дәлізден қыш ыдыстар, қоладан жасалған құралдар мен қару-жарақтар, алтын әшекейлер шыққан. Орталық бөлмеге қойылған мүрдені кесенемен бірге өртеген.

Кесенелердің бірі, диаметрі 15 м дөңгелек құрылыс, ондағы жерлеу камерасының өлшемі 7,8x6,9 м. Едені сазбен сыланған және цинковка төселінген. Қабырғалары, сірә, қола шегелермен қағылған кілеммен немесе киізбен сәнделген сияқты. Мұның бәрі мүрдемен бірге өртелген.

Үлкен кесенелерге жапсарластырыла шикі кірпіштен тік бұрышты бөлмелер соғылған, олардың ішіне қабір шұңқырлары орналасты. Жапсарлас құрылыстар ауданы 35-50 шаршы м аралығында. Бұларда сонымен қатар мүрдені өртеген. Обаларда қыш ыдыстар саны өте көп. Олардың бірінен 40-қа жуық қыш ыдыстар, сондай-ақ алтын мен ақық моншақтары, қола түйреуіш, алтын сырға шыққан.

Түгіскен кесенелері ерте замандарда тоналғанына қарамастан, қазба кезінде қоладан, жартылай бағалы тастардан, алтыннан жасалынған әшекей бұйымдар, қыш ыдыстар коллекциясы жинастырылды. Бұл жерден шарықта дайындалған және қолдан жабыстырылып жасалынған 200-дей бүтін ыдыстар табылған. Қолдан жапсырылған ыдыстар андроновтық дәстүрді сақтаған, мұндай ыдыстарда ойылған немесе үшбұрыш, ромб, меандр түріндегі тарақты өрнектер түсірілген.

Ыдыстардың бір бөлігі – құмыра мен табақтар сұр, қоңыр және кара түспен жалтыратыла көмкерілген. Бүйірі дөңгелек ыдыстар дәндібай-беғазы ескерткіштеріндегі қыш ыдыстар кешеніне ұқсас. Шарықта жасалынған ыдыс-аяқ сұр түспен көмкерілген қысқа

мойынды, бүйірі жарты шар тәрізді. Олардың қабырғалары кедір-бұдырланған. Геометриялық өрнекпен сәнделген, ақ пастамен толтырылған мойыны қысқа жалтыр ұстағышсыз құмыралар да ұшырасады. Түгіскен кесенелері б.з.б. IX-VIII ғасырлармен мерзімделінеді.

Түгіскен қорымының қай мәдениетке тиесілі екендігін анықтау өте қиын. Бір шетінен мұнда андронов мәдениетінің дәстүрі байқалады. Бұл – Орталық Қазақстандағы Бегазы мен Дәндібай кесенелеріне ұқсас кесенелердің жоспары, қолдан жапсырылып жасалған ыдыстардың түрпаты мен ою-өрнегі. Келесі шетінен, онда оңтүстік мәдениеттерінің әсері қатты байқалады. Мысалы, қам кірпіш үлгісі жағынан Намазга-6 дәуіріндегі және кейінгі уақыттардағы ескерткіштер, әсіресе Теккем-тепе сынды оңтүстік түркменстандық жер өңдеуші мәдениеттерге жақын. Оңтүстік мәдениеттер әсерімен шарықта дайындалған құмыралар тарады. Түгіскен кесенелерінде байқалатын дала мен отырықшы мәдениеттердің өзара әсері және әрекеттері, түрлі типті өркениеттердің байланысы мен тоғысын айғақтайды.

Егіншілік және мал шаруашылығы

Қоныстарды қазған кезде құмыралардан тары ботқаның күйген қалдықтары шыққан. Солтүстік Қазақстандағы Алексеев қонысына жақын жотаның үстіндегі ғұрыптық шұңқырлардан құдайларға құрбандыққа берілген бидай сабағы мен дәні аршып алынған. Шығыс Қазақстандағы Малокрасноярка қонысынан табылған қол орақ жүзінде дәнді-дақылдар іздері сақталған.

Қазылған барлық қоныстардан дәнүккіштер, дәнді ұнтақтап ұйға айналдыруға арналған тік бұрышты және дөңгелек келсаптар шыққан. Орақпен егін орды, сондай-ақ малға жем-шөп даярлады. Қоймалар мен қоныстарда олардың көп болуы егіншілік ауқымы мен маңызын көрсетеді. Жерді тас кетпендермен қопсытып, өңдеді.

Егіншіліктен гөрі андроновтықтардың өмірінде мал шаруашылығы маңызды орында болды. Мал тағам, жүн, тері, бұйымдар үшін сүйек, тезек түрінде отын берді. Негізгі тағамдардың бірі сүт еді. Одан ірімшік пен сүзбе дайындады, бұған ірімшікті сүзіп алатын тесігі бар ыдыстар қуә бола алады.

Ет таңсық тағам еді, оны мейрам күндері жеді, негізінен құдайларға құрбандыққа берілді. Малдан қой, сиыр, жылқы өсірілді. Сиыр мен жылқыға қарағанда ұсақ малдар табында 3-4 есе көп болды.

Қазақстанның түрлі табиғи-климаттық жағдайындағы облыстарды мекен еткен андроновтық тайпаларда табын құрамы өркелкі еді. Мысалы, далалы аудандарда қой 50-63%-ға басым болды, ал Орталық Қазақстандағы Шортанды қонысында олардың үлесі тіпті 80%-ға жетті. Орманды-далалы аймақтарда көбірек өсірілген мүйізді ірі қара 52%-ға жеткен. Шошқа шаруашылығы дами қойған жоқ.

Андроновтықтар екі өркешті бактриялық түйелер өсірді. Олардың сүйектері қоныстар мен қорымдардан табылған. Түйелердің суреттері жартастарға да салынған.

Көптеген археологиялық материалдарды пайдалана отырып, ерте және кейінгі қола кезеңдерінде, яғни б.з.б. 1-мыңжылдық басына дейін андроновтықтар отырықшы тұрмыс кешіп, стационарлық қоныстарда өмір сүрді деп тұжырымдауға болады. Бұлардың шаруашылығы аралас болды, олар егіншілікпен және мал шаруашылығымен айналысты. Сонғысы бақташылық еді, яғни мал ауыл маңында жайылды.

Біртіндеп табиғи тұрғыдан жайылымдық, немесе отарлап мал өсіру, содан кейін көшпелі мал шаруашылығы қалыптасты, бұл далалық, және де шөлейтті жайылымды пайдалануға жағдай жасады да, малдың саны арта түсті.

Көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына өтуге орай біртіндеп табындағы мал құрамы өзгерді: мүйізді ірі қара азайып, қой мен жылқы саны ұлғаяды. Кейінгі қола дәуіріндегі (X-IX ғғ.) андронов мәдениетінде жылқы шаруашылығы қарқынды дамыды.

Тау-кен ісі

Қазақстан аумағы пайдалы қазбалар - кентастарға, минералдарға өте бай. Мыс, қалайы, қорғасын, алтын мен күміс кен-орындары Жезқазған, Зыряновск, Жалтыр, Атасу мен Қаратау таулары, Нарым мен Тарбағатай, Степняк, Ақжал, Балажалда бар. Осындағы кен орындарын зерттеген геологтар бұлардың үш мың жыл бұрын игерілгендігін анықтады. Қола дәуірінде кентастарды алу мен балқыту ісі кең қанат жайды. Жезқазған ауданында 100 мың тоннадай мыс, ал Успенск кен-орнында кеннің 200 тоннасы балқытылған.

Бұл уақытта ежелгі кеншілер құрамында мыс пен қалайысы мол тотықтанған кентастарды (малахит, азурит, кассетерит) өндірді. Қопсыма кентастар өндірілді, борпылдақ кентастар тастан жасалған тоқпақшалар мен балғалармен қарапайым “қайлалау” әдісі арқылы алынды. Тығыз кентастарға “отпен уату” әдісі қолданылды, өзек үстіне немесе қуысқа от жағылды да, тас әбден

қызған кезде оған су құйып, жарылуын қамтамасыз етті, содан кейін балға және қайламен жұмыс істеді. Құрамында металы бар жыныстарды тері қап арқылы сыртқа шығарды.

Онымен қатар кентас денесінің астын үңгіді, содан кейін балға арқылы кентастың ең тәуір кесектерін опырып алды. Терең қазылғанда төбесі басылып қалмау үшін ағаш тіреулер орнатты. Алайда шахталар талай рет құлап, кен қазушыларды басып қалды. Үңгімелерден адам қаңқасы мен олардың жанындағы шірімей сақталып қалған ішінде кентасы бар тері қаптар ежелгі кен орындарын зерттеу кезінде ұшырасқан. Шахта жанындағы суда бос жыныстарды ажырату үшін алынған кентас жуылды және уатылды. Ұсақ етіп уатылған кентасы қонысқа апарды да, ондағы арнайы қорыту пештерінде балқытты. Мұндай пеш қалдықтары андроновтықтардың Атасу, Суықбұлақ, Қанай ауылы маңындағы қоныстары қазған кезде табылған. Пеш жаңынан күл, мыс күймалары аршып алынған. Құрал жасау үшін қорыту процесінде мысқа қалайы қосылды да, металл қажет қалыпқа жеткізілді. Ежелгі кеншілер қалайының көлеміне қарай қола омырылғыш, немесе керісінше, неғұрлым жұмсақ және иілгіш болатындығын білді.

Құйма шеберханалардың қалдықтары Малокрасноярка, Алексеевское, Никольское, Петровка-2 қоныстарынан табылған. Бұларда әр түрлі тас және балшық құйма қалыптарда орақ, балта, қанжар, найза ұшы, әшекей құйылды. Андроновтықтар күйодан басқа соғу, қақтау және ойып өрнектеу тәсілдерін білді. Олардың көмегімен білезік, моншақ, өңіржиек жасады.

Алтынмен апталған қоладан самайға тағылатын сырға жасалды. Жетісудағы Қапал ауылы маңындағы қорымнан табылған ішкі жағында екі жылқының суреті бар алтын самайлық салпыншақ зергерлік өнердің керемет туындысы болып табылады. Сонымен қатар, қоладан шығыңқы бұрама түрінде алқалар, білезіктер жасады.

Пышақ-шалғы, балта, найза ұштарынан тұратын кездейсоқ табылған қола заттар көмбесі де өте қызғылықты.

Құмыра кәсіпшілігі

Ыдысты әрбір отбасы өзіне даярлаған сияқты. Әйелдер саз балшықты дайындап, одан құмыра жасады да, отқа шұңқырда күйдірді, кейде шетіне тас қалаған шұңқырларда да қақтады. Жапсыру техникасымен бірге ыдыстардың түрпаты да, ыдыстың

ою-өрнек әдістері мен суреттері де өзгеріп отырды. Айталық, ерте қола дәуірінде (б.з.б. XVII-XVI ғғ.) ыдыстар жылқы қылынан не қалың жүн жіппен өрілген “матамен” тартылған қалып көмегімен дайындалды. Ерте уақыт қыш ыдыстары сызылған не болмаса тарақпен түсірілген геометриялық өрнекпен, ал кейбірі жапсырылған білікпен және бүршікпен сәнделді. Ыдыстардағы өрнектер тек сәндік үшін ғана жасалған жоқ, оның ішіндегіні “көз тию”, “дуалау” сияқты амалдардан қорғайтын магиялық сипаты да болды. Ол сондай-ақ байлықтың, ыдыстың іші толып тұруының символы еді. Ыдыстар оңқа (банка) тұрпатты, түбі жалпақ болып келді.

Орта қола кезеңінде (б.з.б. XV-XIII ғғ.) құмыра кәсіпшілігіндегі бұрынғы көптеген дәстүрлер сақталды. Бірақ ыдыстар біркелкілігімен, жоғары дәрежеде жетілгендігімен ерекшеленіледі. Олардың қабырғалары жұқа, бұрынғыға қарағанда өсем. Ыдыс қалып көмегімен немесе сақиналы жапсырып соғу әдісімен жасалды. Бұл әдіс бойынша, алдымен түбін жасайды да, содан кейін дене сақинасын, иық сақинасын, ауызғы сақинаны жапсырды. Жапсырудың мұндай техникасында дененің мойынға өтер тұсында кертпеш-қабырға пайда болады, мұның өзі орта қола кезеңіндегі андронов мәдениетінің басты ерекшелік сипатын білдіреді. Өрнегі бұрынғыдай сызылады не болмаса оған штамп түсіріледі. Бұлар сызықпен, меандрмен толтырылған үшбұрыштар, бірақ-та үш белдеуге, аймаққа орналасқан.

Зерттеушілер ыдыс жасаудың тағы бір техникалық тәсілін бөліп көрсетеді, онда алдымен ыдысты жапсырады да, кейін оған жалпақ түбін бекітеді.

Кейінгі қола кезеңінің ыдыстары шығыңқы бүйірімен және иірі дөңгелек сипатымен ерекшеленеді. Олар жапсырма білікпен, жапсырылған “меруерт”, бүршікпен ажарландырылған. Соңғысы сиыр емшектерін білдірсе керек. Жапсырылған белбеу-білік ыдыстың толып тұруын, иесінің “ботқаға толы” керемет ыдыс немдену мұратын байқатады. Күн символын свастика тәрізді өрнектер сипаттады; меандр су мен оның ағысын бейнеледі.

Бір қызықты жайт, андроновтықтар ыдыстарын ажарландырып тұрған өрнектер жүздеген жылдар бойы сақталды, оның жекелеген элементтерін қазақ қолданбалы өнерінің ою-өрнектерінен көруге болады.

Ыдыстарды жасаудың өзін ежелгі адамдар әлемнің жаратылысымен қатар қойды, мұнда бұрынғы былық элементтер мен

бөлшектер ретке келтіріліп, кеңістік-ғарыш қалыптасқан деген пікір жатыр.

Сонымен қатар, андроновтық отбасы өмір сүруге қажет заттарды жасай білді - өрді, тоқыды, тері өңдеді, киім мен аяқ киім тікті, оны түрлі түсті жіптермен, аппликация және інжу-маржанмен өшекейледі. Матаға қажет жіпті мал жүнінен өрді; жүн мен мамық тоқыды, кестеледі. Конопля, жабайы зығыр, қалақай пайдаланылды. Тоқыма станогы мен үршық белгілі болды. Ерлер де, әйелдер де құлақты жауып тұратын жүннен және теріден істелінген бас киім киіп жүрді. Киім жүн матадан дайындалды, оны сүйек түймелермен бекітті.

Ерлер садақ пен жапырақ тәрізді тұрпаттағы қола жебе ұшымен қаруланды. Олардың ағашқа бекітілетін ұңғымасы бар. Қолма-қол шайқаста қола ұшы бар найзалар, қола балталар мен қанжарлар, тас түйреуіштер қолданылды.

Қоныстар мен тұрғын үйлер

Қола дәуірінің ондаған қоныстарында жүргізілген тыңғылықты қазба жұмыстарының нәтижесінде тұрғын үйлер сипатын, ерекшелігін нақты көруге болады.

XVII-XVI ғасырларда Оралдан Ертіске дейінгі далалық және орманды-далалы аймақтарда күрделі құрылысты, мұнаралы, шарбақпен және ормен қоршалған бекініс құрылыстары, жоспары тік бұрышты, дөңгелек қоныстар тарады. Бұлардың ауданы 6 мыңнан 30 мыңдай шаршы метр аралығын құрады.

Мысалы, ең жақсы зерттелген қоныс Арқайымды ежелгі қала санауға болады, ол екі шеңберлі қорғаныс құрылысынан тұратын, жоспары дөңгелек келген телім. Соңғыларының арасында тұрғын жайлар, ал ішкі шеңберде алаң орналасты.

Сыртқы шеңбер диаметрі 160 м. Ішкі қабырға табанынан есептегенде 4 метрге жуық, ол әк тас қосылған топырақпен көтерілген, ал сыртқы жағынан ордың ернеуінен бастап, бүкіл қабырғаны айналдыра балшық блоктармен қапталған. Ордың тереңдігі 1,5 – 2 м, қабырғалар биіктігі 2,5 – 3 м. Ағаш қалдықтары қабырға үстінен аралары шыммен толтырылған екі қатар ағаш шарбақ жүргізілгендігін көрсетіп берді.

Қабырғаға ішкі жағынан бір-бірімен тығыз жалғасқан тұрғын үйлердің бүйірлері жапсарластырыла салынған. Тұрғын үйлерден

шығар есік шеңберлі көшеге бағытталған, ол ішкі қабырға мен орды бойлай орналасқан. Ор ағашпен қапталған. Ішкі қабырға да сыртқысындай құрылыс. Оның да ішкі жағынан орталық алаңға шығарар есігі бар тұрғын үйлер тарамдала орналасқан.

Қалаға жұрт төрт қақпадан – батыс, солтүстік-батыс, шығыс және оңтүстік-шығыстан кірген. Орталығы батыс қақпа болған. Қосымша бекіністік құрылыстар орталық көшеге кірер есікті тізе пішіндес етіп тұрған. Әрбір кірер тұстан көшелер тарамдалады да, кентті кесіп өтіп, ауданы 25x25 м тік бұрышты орталық алаңда аяқталады.

Арқайымның тік бұрышты тұрғын үйлерінің ауданы 190-300 м аралығында. Булардың қабырғасы арасы топырақпен толтырылып кеспелтепкен жабылған екі қатар тіреулерден тұратын күрделі құрылыс болып табылады. Тұрғын үйді төрт немесе алты қатар далла бөлмелерге, ұрасы мен құдығы бар шаруашылық жайларға бөлген.

Кейінірек, орта және кейінгі қола дәуірінде андронов қоныстары қабырға мен ормен бекітілген жоқ. Сірә, далладағы жағдай тыныш болса керек. Қоныс топографиясы да өзгереді, енді ол жеке тұрған бірнеше үйлердің (10-нан 20-ға дейін) шоғыры болды. Әдетте, олар бір немесе екі қатар болып өзен бойларына жайғасты. Үй де өзгерді. Егер ерте кездерде үйлер жерге сәл ғана кіріп тұрса, енді олар ауданы 200-300 шаршы м-ге жететін жертөлеге, жартылай жертөлелерге айналды. Тұрғын үйге шұңқырды тас, мүйіз немесе қола кетпендермен, қайламен қазды, олардың іздері тұрғын үй қабырғасында сақталған. Шұңқыр тереңдігі 0,6 – 1,5 м аралығында еді. Топырақ шетке үйілді, өйткені осылайша баспана сыздан, әдетте үйдегі жылуды “үрлеп” әкететін дала желдерінен қорғалды. Құрылыстың қабырғаларын, бағаналық белдеуін, жабынына ағаштар кеңінен қолданылды. Шатыры екі жаққа еңісетіле жабылды. Ағаш өспейтін далалы және таулы аймақтардағы құрылыстарда тақта тастар пайдаланылды. Онымен қабырға қапталды.

Орталық Қазақстанда, б. з. б. XII-IX ғасырларда, кейінгі қола дәуірінде көбінесе ірі тас блоктарынан көп бөлмелі үйлер тұрғызылды. Мұндай ауданы 500 шаршы м және одан да үлкен үйлер Бұғылы, Ақбауыр қоныстарынан қазылған. Бұлар қола дәуіріндегі Еуразия далаларындағы ең үлкен тұрғын үйлер.

Бөлмені жылыту және тамақ пісіру үшін диаметрі 0,5 – 0,8 м, аса терең емес әрі таспен қаланған ошақтар соғылды. Отынға ағаш, бұта, тезек пайдаланылды. Кейде еден үстіне үлкен бөренелерден көлемді от жағылды.

Тұрғын үй бөлмелерінің бірі басқаларына қарағанда өте төмен орналасқан, сірә, мұнда қысты күні мал ұсталса керек. Кейде қатар тұрған тұрғын үйлер дәлізбен жалғасып, адамдар тұратын бір кешенді құрады.

Көптеген жүзжылдық шеңінде қалыптасқан андронов үйлерінің түрі дала мен тауды аудандардағы экологиялық жағдайларға мейлінше бейімделген еді.

Андронов тұрғын үйлерінің дамуын зерттеу нәтижесінде көшпелілердің қарапайымдылығы мен даналығын көрсететін жылжымалы киіз үйінің пайда болуы шешілді. Оны бедуин шатырынан, сібірлік чумнан, шалаштан дамып шыққан деп есептеп келді. Андроновтық Шағалалы, Петровка, Атасу, Бұғылы қоныстарының б.з.б. XII-IX ғасырларындағы мәдени қабатын қазған кезде қарқасты қабырғасы тік кергішке негізделген әрі шарбақталған, түтін шығатын жеріндегі тіреуге бекітілген төбесі конус немесе пирамида тәріздес дөңгелек немесе көп қырлы құрылыстар аршылған. Сондықтан киіз үй ерте кезде шыққан және оның прототипі, прообразы андроновтықтардың дөңгелек жеңіл тұрғын үйі болған деуге негіз бар.

Қоғамдық қатынастар

Андроновтықтардың көлемді үйінде үлкен отбасылық-қауым өмір сүрді, яғни онда әкесі мен шешесі, ересек ұлдары әйелдерімен бірге тіршілік етіп, ортақ шаруашылық қарекеттерін жүргізді.

Қоныстар материалдары бойынша айтарлықтай әлеуметтік және мүліктік теңсіздік байқалмайды. Бірақ көмбелерді зерттеу байлық дәрежесіндегі айырманы, сондай-ақ адамның қоғамдағы орнын анықтауға мүмкіндік берді. Ерте қола дәуірінің өзінде-ақ жалпы жекелеген обалардан үлкен ауқымды және қабірі терең, күрделі ағаш құрылыстары бар, қабірге тамақ салынған ыдыстары көп жерлеу орындары шыға бастайды. Бұл обалардан арба қалдықтары мен жылқылар, мүрде жанынан - қола пышақтар, қола және тастан жасалған садақ ұштары, тас түйреуіштер табылған.

Мұндай көрініс орта және кейінгі қола дәуірлерінде де байқалады. Бұл уақыттардағы қорымдарда қатардағы жерлеу орындарынан диаметрі 4 м-ге дейін, биіктігі 2,5 м-ге дейін бірнеше ірі обалар мен монументальды тақта тастан соғылған екі немесе үш қатар қоршаудан тұрғызылған құрылыстар көзге айқын түседі.

Осындай обаларда мөлшері 3,2x2,5 м, тереңдігі 2,3 м қабірлер жатты. Қабырғалары қима бөренеммен тұрғызылды, төбесі еңіс етіп жасалды, кейде екі қатар бөренелермен де жабылды. Бұл қабірлердің көпшілігі ертеде-ақ тоналған, бірақ сақталып қалған заттар мүрдемен бірге арнайы сойылған мал, алтын бұйымдар, қола пышақтар, түйреуіштер, жылқы әбзелдері, садақ ұштарының жиынтығы қойылғандығын айғақтайды.

Обалар мен қабірлердегі құрылыстарға, мұнда қойылған заттар құрамы мен санындағы өзгешеліктерге қарағанда, андронов қоғамы біркелкі болмады, онда ерекше пұрсатты жағдайға ие ақсүйектер мен байлар өмір сүрген. Бұлар қайтыс болғаннан кейін руластары кететін шығынды есептемей-ақ, олар үшін ерекше, басқаларға ұқсамайтын жерлеу құрылыстарын тұрғызған.

Діни нанымдар

Андроновтықтардың көптеген діни түсініктерінің мәні мен одан шығатын ғұрыптық салттары, түрлі жоралғылары археологиялық мәліметтерді ежелгі үнді және көне иран діни шығармаларының мағлұматтарымен байланыстырғанда ашыла түседі.

Андроновтық қорымдардағы барлық қабірлерде мүрденің басы батысқа не болмаса оңтүстік-батысқа қаратылған. Бұл кездейсоқтық емес. Үнді-ирандықтар түсінігінше жер төрт бұрышты немесе дөңгелек, не болмаса шаршыға енген дөңгелек тұрпатында болды. Сондықтан ортасында қабірі бар дөңгелек оба өлем секілді еді. Әр тарапты өзінің құдайы басқарды. Олай болса, басты батысқа қарату о дүние құдайына қарай бағытталғандық еді.

Мүрдені қабірге бүгіннен жатқызды. Бұрын мұндай қалыпта жатқызуды өліктен адамдар қорқып аяқ-қолын жіппен байлады деп түсіндірді. Бірақ көне әдебиеттерде жер мүрдені анасы секілді қабылдайды, және де ол өмірге жанадан қайта келеді деп жазылған. Сондықтан да, мүрденің қырынан жатуы – ана құрсағындағы баланың жатуы болып табылады. Мүрдені осылай жатқызу үшін оны байлаған.

Мүрдені жерлеумен қатар андроновтықтар кремацияны - өлікті өртеуді де қолданды. Бұл от культіне байланысты қалыптасқан еді. Бірақ, қабірлердегі сүйек, күл мен көмір қалдықтары өзіндік мақсаттарға қарай бөлінеді. Ерте кезеңдердегі күл мен көмір - өлікті өртеген от ғұрыптарының қалдықтары. Ал, кейінгі

уақыттардағы күл мен сүйек отпен тазалағандағы өртелген ағаш жабын.

Қабірге, мүрденің бас жағына тағам салынған ыдыстар, сондай-ақ сойылған қой, өгіз немесе жылқы қойылды. Кейде етті қабір шұңқырының үстіне, қоршау маңында да қалдырды. Бұрын зерттеушілер мұны өлген адамға берілген о дүниелік сый деп есептеді. Бірақ, көне жазба дерек көздері оған күрделі түсінік береді. Тіпті қазба кезінде аршылған тағамдарға байланысты бірнеше ғұрыпты байқауға болады. Тағам тек қайтыс болған адамға ғана емес, әлілер патшалығының патшасынан бастап өмірден бұрынырақта өткен барлық ата-бабаға берілді.

Көбіне тас қоршау жанынан, үйінді шетінен табылатын малдың бас сүйегі мен аяқтары – белгілі бір уақыттардан кейінгі ас беру ісінің қалдықтары. Әдетте, оған қайтыс болған адамның туыстары қатысты, олар үлкен қазанға ет асып, оны жеді, ал малды білдіретін бас сүйек, аяқ пен теріні ата-бабалар үшін көміп кетті.

Кейде қазба кезінде құшақтастырылып жерленген еркек пен әйелдің қосарланған қабірі ұшырасады. Бұрын бұл әйелді әдейі өлтіріп, қабірге күйеуінің қасына жерлеген деп саналып келді. Бірақ ежелгі текстерден әйел өлген күйеуімен бірге о дүниеге аттанарын немесе ары қарай өмір сүрерін өзі шешкендігі белгілі. Шынында да, бұл салт кең тарай қоймады. Әдетте, ол тек символикалық түрде ғана орындалды - әйел қайтыс болған күйеуінің қасына тез жатып, қабірден шығып кетті. Немесе өз орнына кесілген бұрымын тастады.

Жартас суреттері

Дини наным-сенім өнердің даму жолын анықтап отырған. Айталық, құдайлардың тас мүсіні мейлінше шынайы және үлкен көркемдік талғаммен жасалды.

Қола дәуіріндегі жартас суреттері де ғажап әрі керемет. Күнге қақталған қара жылтыр тас қабыршақтарына, тегіс жартас бетіне ежелгі адамдар қатты тас кесектерімен жануарларды, құн бейнелі адамдарды, арбаларды, соғыс көріністерін қашап салды. Бұлар адамның рухани мәдениеті, оның дүниетанымы туралы аса құнды ақпарат беретін дерек көзі болып табылады.

Қазақстан жартас суреті – петроглифтер кең таралған өңірлер қатарына кіреді. Тамғалы, Ешкіөлмес, Қарағай, Маймақ, Тарбағатай,

Бөкейтау жеріндегі гажайып суреттер бүкіл әлемдік мәдениеттің игілігіне айналды.

Қола дәуірінің адамдары ойлаудың мифологиялық сатысында тұрғандығы анықталған. Өмір олар үшін қайталанып отыратын табиғат айналымы іспеттес еді – көктемгі тепе-теңдік, жер жырту, одан кейін күзде өнімді жинау, мал төлдету, қыс және тағы да көктем күнінің келуі. Бұл үйлесімділікті, мұндай әрбір құбылыстарды бұзбау үшін олардың түсінігі бойынша құдайларға құрбандық берілуі, дұға оқылуы және жосын-жоралғылар атқарылуы тиіс еді. Мұның бәрі арнайы жасалған ғибадатханаларда, тау бөктері, қасиетті бұлақ пен өзен секілді оңаша жерлерде атқарылды. Қола дәуірінде және одан кейінгі уақыттарда мұндай ғибадатханалар андроновтықтар суреттермен өздерін қоршаған орта туралы түсініктерін бейнелеген жартастар маңында болды.

Әдетте, ғибадатханалар халыққа бірнеше ғасырлар бойы қызмет көрсетті. Сондықтан да жартасқа тек неолит пен қола дәуірлеріндегі адамдар ғана өз суреттерін қашап, бедерлеген жоқ, оны кейінгі адамдар, тіпті ХІХ ғасырға дейін өмір сүргендер де салды.

Түрлі уақыттағы топтар немесе қабаттар тастағы “шөлді қақталудың” қарқындылығына тікелей байланысты, “қақталу” не болмаса “күнге күй” неғұрлым қарқынды болған сайын, жартастағы суреттер соғұрлым көне болып табылады. Бірақ бұл белгі әрдайым дәл емес, себебі қабық қалыңдығы мен “күнге қақталу түсінің” қарқыны көбіне жартастың орналасқан жеріне, оның күнге бағытталған бұрышына, тағы басқа жағдайларға байланысты болып келеді.

Петроглифтердің мерзімін анықтауда жаратылыстану ғылымдарының тағы бір тәсілі қолданылады, әдетте ол суреттерді басып кеткен тастағы қынаның өсу жылдамдығы бойынша анықталады. Мерзімдеуде қашау техникасын, суреттердің көрінісін, сюжетін зерттеу әдісі де қолданылады. Жартастағы суреттерді мерзімді нақты анықталған кешеннен табылған аңдар мен құстардың бейнелерімен салыстыру, сондай-ақ петроглифтер маңындағы қоныстар мен қорымдар хронологиясын зерттеу әдістерінің де мәні зор.

Осы тәсілдер мен әдістердің жиынтығына сүйене отырып ғалымдар қола дәуіріне бірқатар суреттерді, сюжеттер мен көркем-өнер шығармаларының құрылысын анықтады. Жабайы бұқаның бейнесі андроновтықтардың жартастас өнерінде өте жиі кездеседі. Иілген, мүйізі алдына созылған, арқа тұсы күжірейген, денесі нық және аяқтары мығым тур-бұқасы да ежелгі суретшілердің шығар-

масындағы кең таралған бейнелердің бірі. Алайда Қазақстан аумағындағы алғашқы жартас суреттері палеолит пен неолит дәуірлерімен мерзімделінеді.

Қола дәуірінде турдан басқа соқаға (жер жыртып жатқан көріністер), арбаға жегілген үй бұқасын да бейнеледі.

Тамғалы шатқалынан ғұрыптық би бейнеленген сюжет анықталған: күн басты адамды қоршап, қол ұстасып билеп жүрген адамдар, сонымен қатар жеке және жұптасқан бишілер суреттері бар. Қол ұстасып өңдетіп билеп жүру – күн символы, ал оған қатысушылар іс-әрекеті – аспан астындағы күн, ай, жұлдыздар қозғалысына еліктеушілік.

Бұқалардың бейнесі құнарлылық идеясымен астасады. Сондай-ақ ол күдіреттілік символы да еді.

Жартас өнеріндегі екі өркешті бактриан-түйесі ең сүйікті бейнелердің бірі болды. Қола дәуірінде ол сымбатты тұрпатта бейнеленді және көптеген көріністерде көбіне орталық орынды иемденді.

Қола дәуіріндегі петроглифтер арасында арбалардың бейнелері көп. Қаратау жартас суреттеріндегі олардың саны 49. Олар Тамғалыда, Ешкіөлмес тауында да бар. Көбіне бұлар екі дөңгелекті жеңіл аңшылық және соғыс арбалары. Бәрі бір мәнерде, арба бөлшектеліп, доңғалақтары алынып, оның екі жағына қойылған тәрізді етіп салынған. Оларға жегілетін жануарлар – жылқылар, ал түйелер сирек ұшырасады. Ат пен арба жайлы үнді-ирандықтар арасында көктегі күн күймесі жөнінде аңыз-әпсана бар. Олар, жоғарғы құдайлардың бәрі аспанда пырақ жегілген күймелермен заулап жүреді деп есептеді.

Ертедегі таным-түсінік ұшқындары, аздап өзгеріске ұшыраған күйде, қазақтарда және Қазақстанды мекендеуші басқа халықтарда сақталып қалды.

ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕР АРХЕОЛОГИЯСЫ

Сақ тайпалары

Б.з.б. бірінші мыңжылдықтан жаңа дәуірге дейін Орта Азия, Таяу және Орта Шығыс аумағында Ассирия мен Мидия мемлекеттері қалыптасады. Б.з.б. VI ғасырда Мидия державасын Ахеменидтер мемлекеті алмастырады. Оның негізін бір топ парсы тайпаларының көсемі болған II-Кир қалады, ол б. з. б. 550 ж. Мидияны талқандап өзіне бағындырып, орасан зор империя құрады, оған тіпті Орта Азияның оңтүстік аудандары да кірген болатын. Кейінірек ахеменидтер Орта Азияның солтүстік аудандарын да өздеріне бағындырып алады. I Дарийдің бұйрығымен қашалып түсірілген Бехистун жазуында Ахеменидтер мемлекеті құрамына (б.з.б. 530-522 жж. аралығында) Орта Азия мен Қазақстан аумағында болған Парфия мен Хорезм, Бактрия мен Соғдиана, Сақа енгендігі, олардың халықтарын Ахеменидтер жаулап алғандығы немесе бағындырғандығы айтылады. Сақа, немесе сақтар деген кімдер еді? Көне дерек көздеріне, негізінен Авестаға жүгінсек, бактриялықтар, соғдылар мен хорезмдіктердің теріскей жағын, Қазақстанның далалы аймақтарын “желдей жүйрік атты турлар” мекендеген. Турлар парсы дерек көздерінде сақтар деп аталады, бұл “нағыз ерлер” деген сөз, ал грек авторларының туындыларында олар “скифтер” деген атпен аталады, мұның өзі көшпелілер атауының синонимі іспеттес еді.

Б.з. I ғасырында көне рим оқымыстысы Үлкен Плиний: “Яксарттың (Сырдария көне замандарда осылай аталған) арғы бетінде скиф тайпалары тұрады. Парсылар оларды сақтар деп атайды... Скиф халықтарының саны қисапсыз көп... Олардың ішіндегі ел-жұртқа өйгілі болғандары сақтар, массагеттер, даилар,

исседондар... аримасптар” - деп жазады. Гректер мен парсылар скифтер мен сақтар атын айтқанда, бәрінен де бұрын туыс тайпалардың сансыз көп одағын атаса керек. Олардың ішінде ең көбі массагеттер болған, Геродот олар туралы былай деп жазады: “Бү халық Аракс (Сырдария) өзенінің арғы бетінде, исседондарға қарама-қарсы тұрады... Киетін киімдеріне, тұрмыс салтына қарасақ, скифтерге ұқсайды. Олар атпен де, жаяу жүріп те соғысады. Соғыстың осынау екі тәсіліне жетік, садақпен де, сүңгімен де шайқаса біледі; өдетте, айбалтамен де қаруланады. Олардың барлық бұйымдары алтын мен мыстан... Олар егін екпейді, үй жануарларының етімен, Аракс өзені шаш-етектен кенелтетін балықпен қоректенеді. Олар сүт ішеді”.

Бұл тайпалардың қай араны қоныстанғандығын қазір ашып айту қиын, себебі ежелгі авторлар тілге тиек боларлық географиялық атауларды көрсетпейді. Жазба дерек көздері мен археологиялық материалдарды талдай келе археолог К.А.Ақышев иран дерек көздеріндегі тиграхауда сақтарына ортакарибанти скифтері сәйкес келеді, өйткені екі атау да “шошақ бөрікті сақтар” деген мағына береді деп пайымдайды. Сонымен қатар, Персепольдағы Ксеркс сарайы рельефтеріндегі сақтар бейнесі моңғол пішіндес және шошақ бас киім киген; ғалымның пікірінше бұлар тиграхауда сақтары. Моңғол пішіндестердің таралған орталықтарының бірі Жетісу болуы мүмкін, соған байланысты ол тиграхауда сақтары Жетісуда өмір сүрген деген пікірге келеді. Сақтардың аримасп және “трифтердің алтынын қорғаушылар” тайпалары алтын кенді Алтайда тұрғанға ұқсайды.

Б. з. б. VIII-VII ғасырлардағы Қазақстан, Сібір мен Орта Азия сақтары Ассирия, Мидия, Урарту, ал б. з. б. VI ғасырдан бастап Персия, кейінірек Грекия секілді ежелгі дүние өркениеттерімен байланыс орнатқан болатын. Геродот және басқа авторлар парсылар мен сақтардың соғыстары туралы, Ираннан бастап Жерорта теңізіне дейінгі аймақты бағындырып, өзін құдайларға теңеген және ешқашан жеңілмеймін деп санаған ахеменид патшасы Кирді сақтардың жеңгендігі жайлы жазып кеткен.

Сақтармен ахеменид әулетінің басқа патшалары да соғысқан. Б.з.б. 519-518 жылдары тиграхауда сақтарына I Дарий жорық жасады. Ақырында Дарий сақтарды бағындырды, олар алым-салық төлеп тұрды және өз адамдарын парсы соғыстарына жіберіп отырды. Сақтар парсы армиясының құрамында Мысырда,

Грекияда соғысты және Фермопиль маңындағы шайқаста ерекше көзге түсті.

Сақтар тарихының келесі беттері Ахеменидтер державасын талқандап, оны өзіне бағындырған, Орта Азияға жорық жасаған Александр Македонскийдің жаулап алу соғыстарына қарсы жүргізілген күреспен тығыз байланысты. Яксарттың (Сырдарияның) арғы жағындағы сақ тайпаларын бағындырмақ болған Александр Македонскийдің әрекеті ешбір нәтижесіз аяқталды.

Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы сақтардың археологиялық ескерткіштері. Шоғырланған сақ қорымдары, соның ішінде патша обалары Шу, Талас, Іле өзендері жағалауларынан, Қырғыз, Іле мен Жонғар Алатауы, Кетпентау беткейлерінен, Кеген мен Нарынқол таулы аңғарынан, Ыстық көл қазаншұңқырынан табылған.

Іле Алатауы бөктеріндегі, Алматыдан шығысқа қарай 50 км жердегі, Есік қорымы құрамына кіретін Есік обасы Жетісудағы сақ ескерткіштерінің ең көрнектісі болып табылады. Обаның диаметрі 60 м, биіктігі 6 м. Үйінді астында екі қабір болған – орталық және бір бүйірінде (оңтүстік). Орталық қабір тоналған, ал бүйіріндегісі сол күйінде сақталған. Соңғысы бес қатар өңделіп қырналған Тянь-Шань шыршасынан қаланған, аумағы 2,9x1,5 м және тереңдігі 1,5 м қабір. Лақыт үсті бөренелік біліктермен жабылған. Жақсылап киюластырылған 10 тақтайдан тұратын ағаш еденде мүрде қалдықтары жатқан. Мүрде қойылған еден бөлігіне ұсақ алтын қаптырмалы мата төсеніш төселгендігі анықталған. Өлік шалқасынан басы батысқа қаратылып, барлық салтанатты киімімен, қару-жарағымен жерленген. Антропологтардың анықтауы бойынша, мұнда жерленген адам 17-18 жаста болған, ал бойының биіктігі 165 см екен.

Іле өзенінің оң жағалауындағы Желшағыр тауларының етегіндегі, Шылбыр шатқалына кірер тұстағы Бесшатыр қорымы археологтар тарапынан тыңғылықты зерттелген. Қорым солтүстіктен оңтүстікке 2 км-ге, шығыстан батысқа 1 км-ге созылып жатыр және ол 31 обадан тұрады, олардың 21-і тас, қалғандары қиыршық тас пен топырақ үйіндісінен тұрғызылған.

Қорымдағы обалар жүйесіз орналасқан, бірақ оңтүстік және солтүстік топтарға бөлінеді. “Үлкен” деп аталған ең ірі обалар қорымның солтүстік-шығысында орналасқан. Оның диаметрі 104 м, орташа биіктігі 17 метрге жетеді. Үйінді жамылғысы диаметрі 32 м қиық конус түріндегі үсті жайпақ төбе. Обаның тас жамылғысы

табан бөлігінде бірнеше тығыз қатардан тұрады да, орасан зор үйіндіден тұратын шығыңқы ірге (цоколь) секілді болып көрінеді. Үйіндінің солтүстік және оңтүстік жағынан төбеден төменге түскен орлар байқалады. Үйіндіні айналдыра белдеулік жал соғылған. Үйіндімен қатар тас бағандардан (менгирлерден) және үлкен қойгастардан тұратын “қоршаулар” деп аталатын дөңгелек құрылыстар орналасқан. Мұндай қоршаулар саны 94 және жоспары бойынша олар оба маңындағы бұранда сымды еске түсіреді. Қоршаулардың ғұрыптық мәні болғандығы анықталған, сірә олар отқа табынушылықпен байланысты болса керек.

Басқаларынан солтүстікке қарай орналасқан диаметрі 52 м, биіктігі 7 м-ден астам Бірінші Бесшатыр обасы толыққанды түрде зерттелген. “Үлкен” оба секілді оның да үсті жайпақ. Үйінді үш қабаттан тұрған. Жоғарғы қабаты үстінің қалыңдығы 1 м, табанының қалыңдығы 3 м-ге дейін тас жамылғысынан тұрады. Екінші қабат өте қалың, топырақ пен қиыршық тастан тұратын оның қалыңдығы 3,5 м-ден 13 м-ге дейін жетеді. Үшінші әрі төменгі қабаттың қалыңдығы 1,5 м-ден 12 м-ге дейін болатын ірі тастардан тұрады. Бұл қабат астында өңделген бүтін Тянь-Шань шыршаларынан тұрғызылған үлкен ағаш құрылыс орналасқан. Осы құрылыс жер бетіне соғылған “патша” қабірі болды.

Сағана дәлізден (дромостан), кірер ауыз құрылысынан және жерлеу бөлмесінен тұрады. Дәліз – ұзын, биік және төбесі жабылған, ол жерлеу бөлмесінің шығыс қабырғасына тақай орналасқан. Дәліз көлденеңінен тұрғызылған кеспелтек ағаш арқылы екіге бөлінген. Жерлеу бөлмесі бұрыштары әлемнің төрт тарапына бағытталған биіктігі 4 м бұрыс шаршы түрінде, ол Тянь-Шань шыршасының 16 қатар бөренелерінен тұрады. Төбесі мен шатырына қабырғасын бойлай бөренелер қойылған. Олар 7-8 бөренелік қатардан тұрады. Қабырғасын сыртқы және ішкі жағынан бір шеті жерге тігінен көмілген 16 тіреуіштерге бекітілген. Барлық бөренелер жақсылап өңделген, бұтақтары шабылып, қабығы аршылған. Бөлме қабырғасына пайдаланылған бөренелер мұқият сүргіленген және бір-бірімен тақап қиоластырылған. Олардың кейбір бөліктерінде қашау мен пышақтың іздері сақталған. Бөренелерді тасымалдауға бір шеті мен ортасына арқан байлау үшін тесіктер ойылған. Қамыстан жасалған жалпақ төсеніш жіппен буылған.

Жерлеу ғұрыптары атқарылғаннан кейін камераға кірер есігі ірі тастармен жабылған, ал дәліз бөліктері төбесіне дейін қиыршық тас аралас тастармен толтырылған. Одан кейін қоршаған ортадан

5 метрден асатын бұл жерлеу құрылысының үстінен көлемді үйінді үйілген.

Камераның тоналғаны анықталды. Құлаған бөліктегі еденді тазалағанда ер және әйел адамдардың, жануарлардың шашылып жатқан сүйектері, бір бұйымның ағаш аяғы аршып алынды.

Қалған Бесшатыр ескерткіштерінің архитектурасы ұқсас, бірақ обалар мен лақыттар көлемінің әрқилылығымен ерекшеленеді. Айталық, үшінші обадағы қазба жұмыстары үйінді 17 қабаттан тұрғандығын көрсетті, обаның айналасынан алғашқыда биіктігі 1 метрден асатын қабырға анық байқалады. Алтыншы обадан жалпы ұзындығы 55 м болатын жер асты жолдары мен қуыстары анықталды.

Қорымдағы обалардан басқа солтүстік шығыстағы төбешіктерден және де обалардан батысқа қарай төрт қоршау анықталған. Обалардан 10 км қашықтықтан ұзындығы 450 м, оңтүстіктен солтүстікке созыла жатқан 45 қоршау тізбегі табылған. Қорым маңындағы менгирлерден тұратын қоршаулар өзалдына дербес ескерткіштер емес, олар негізгі нысанды толықтырып қана тұрады. Кейбірінде тау теке, қабан мен қасқыр бейнелері бедерленген.

Кіші обалар үйіндісі топырақ пен малта тастарынан соғылған. Топырақ шұңқыр өз ұзындығы бойынша шығыстан батысқа қарай бағытталған. Мүрдені ұзынынан, басын батысқа қарай жатқызған. Шұңқыр үстін ағаш кеспелтектерімен жапқан. Қызылауыз қорымындағы екі қабір шұңқырынан бірнеше адамдардың жерлегендігі анықталды, олардың бірінде мүрделер екі қатар егіп қаланған.

Камераның оңтүстік және батыс бөліктеріне әдетте ыдыс-аяқтар, солтүстігіндегі тақтайдан жасалған еденге мүрде қойылды. Сырдарияның төменгі ағысынан, Арал өңірінен сақ заманының қорымдары – Түгіскен мен Ұйғарақ зерттелген, мұндағы қабірлердің ерте кезі б.з.б. VII-V ғасырлармен мерзімделеді. Мүрделер жер бетіне және де шұңқырларға қазіргі ғұрыппен жерленген, сондай-ақ өртеліп те қойылған. Ежелгі горизонттағы жерлеулер б.з.б. V ғасырда салынған. Негізгі жерлеу түрлері - аумағы 3,7x4,5 – 2,3x2,7 м, тереңдігі 1-2 м аралығындағы мола шұңқырларда атқарылған. Көпшілік молалар шығыстан батысқа қарай бағытталған. Шұңқыр бөренелік ағаштармен және қалыңдығы 30-40 см қамыс төсеніш қабатымен жабылған, содан кейін үйіндімен көтерілген. Кейбір ағаш жабындыларда аздаған оттың іздері сақталған. Бірқатар жағдайларда қабырға түбінен шұңқырлар қазылған, яғни мүрде өзіндік төбешікке қойылды; отпен өртел-

меді. Мүрде шалқасынан жатқызылып, басы батысқа қаратылды. Ол төсеніште немесе қамыс пен ағаш сырғауылдардан құрастырылған зембілде жатты, кейде оны тоқылған щимен де жапты.

Зерттелген обалар арасынан, б.з.б. V ғасырмен мерзімделінетін бай қабірлер ерекше көзге түседі. Оларға жерлеу шұңқырына оңтүстік-шығыстан жалғасатын терең шұңқырлы (2,2 -2,3м) ұзындығы 5-12 м дромос (дәліз тәріздес кіретін жер) тән. Мүрделер шалқасынан, аяқтары созыла жатқызылды. Шұңқырлар мен дромос ағашпен бекітілді, кейде құрылыс алдындағы жабын үйінділері өртелді.

Сақтар кешенді шаруашылық жүргізді, бір бөлігінде, әсіресе Арал төңірегіндегі ежелгі егіншілік аудандарда егін өсіру өркендеді. Бізге белгілі қоныстардың ең ірісі Қызылордадан оңтүстік-батысқа қарай 300 км жерде орналасқан Шірік-рабад болып табылады. Ондағы тұрмыстық заттар б.з.б. V-II ғасырлармен мерзімделінеді. Қала жұрты биіктігі 15 м төбешікте орналасқан. Оның жоспары төбешік ауданымен сәйкес, ал төбешіктің ұзындығы 850 м, ені 600 м. Анағұрлым ерте кездесі қала бөлігінің ауданы 42 га, ол екі қатар қабырғамен қоршалған. Орталық бөлігінде ауданы 12,4 га цитадель (ішкі камал) орналасқан. Қала сыртқы қабырғасының қалыңдығы 4,5 м және де ол ені 4 м, тереңдігі 4,5 м ормен қоршалған. Қабырғасы тік бұрышты келген мұнаралармен күшейтілген.

Қаладан оба мен екі ғұрыптық-діни құрылыс орны қазылған. Диаметрі 60 м, биіктігі 3,5 м үйінді астынан ауданы 7,5x7,5 м, тереңдігі 2,5 м жерлеу камерасы аршылды. Шұңқыр қабырғасы сыланып, сырланған. Жерлеу шұңқыры тоналған, табылған акинақ пен төлкелі садақ ұшы бойынша ол б.з.б. V-IV ғасырлармен мерзімделінеді.

Жерлеу құрылыстарының бірі дөңгелек пішінді, оның диаметрі 38,5 м, сақталған қабырғасының биіктігі 8,4 м. Қалыңдығы үш метрлік қабырғамен ғимарат ауданы 5,9x5,9 м төрт бөлікке бөлінген. Ішкі кірер есік оңтүстік қабырғада болған. Ғимарат жерлеу камералары ретінде қолданылған. Қабырғалары шикі кірпішпен өрілген. Ішкі жағында шатырды тіреп тұрған ағаш қаңқалары болған. Бұл кешен де ежелгі уақытта-ақ тоналған; аршып алынған заттарға қарағанда ол б.з.б. IV-III ғасырлармен, яғни сақ мәдениетінің аяқ кезімен мерзімделеді. Аталмыш кезеңге жататын Шірік-рабад-2, Баланды 1-2, т.б. қоныстар мен жерлеу құрылыстары белгілі.

Қабір саймандары. Қатардағы сақтардың жерленген орындарын қазған кезде темір пышақтар мен қанжарлар, қола түйіршіктер, бір шетінде барыс басы бейнеленген білезік, ақық моншақтар, төлкелі қола садақ ұштары мен түрлі қыш ыдыстары табылған. Қыш ыдыстар негізінен түбек секілді құймалы және ілмек тәрізді ұстағышты, сонымен қатар дөңгелек келген шағын шынаяқ, мойыны қысқа әрі тар шар пішінді ыдыстар, ілмек тәрізді ұстағышы бар саптаяқтар да ұшырасады.

Әркелкі әрі қызықты материалдар Есік обасынан алынды. Адам қаңқасы жатқан жерден алтыннан жасалған киімге тағылған көптеген әшекейлер табылды. Жанына қару-жарақ, т.б. заттар қойылған. Бас киімді әрлендірген көлемі әр қилы алтын тіліктері, қапсырмалары мен тоғалары бас сүйектен жоғары орналасқан.

Бас киімдегі арқардың алтын мүсіні бас сүйектен 65 см жерде жатты. Алтын қапсырмалардың бір бөлігі бас киімнің бүлінуі, үгітілу нәтижесінде өздерінің бастапқы орналасу қалпын өзгертен. Бас сүйектің сол жағында алтын жүзік, мойын омыртқа тұсында жабық алтын алқа жатты. Мойын омыртқадан жамбас сүйектеріне қосылған жерге дейінгі денесі ішкі және сыртқы киімді әшекейлеп тұрған алтын қапсырмалармен, тоғалармен, ұсақ қаптырмалармен көмкерілді. Ұсақ үш бұрышты тоғалар (олар басқаларына қарағанда көп) қола қаптырмаларға негізделген. Белінің тұсында сыртқы киім үстінен белдеудің төрт бұрышты жапсырмалары табылған. Мұндай жапсырмалар саны 16, олардың 3-еуі ірі, қалған 13-і ұсақ. Барлық қапсырмалардың келесі бетінде сопақша-тік бұрышты формадағы күміс құлақшалар жапсырылған; ірілерінде олар төртеу, ал ұсақтарында екеуден. Үлкен жіліншік баптыр сүйектің сыртқы және ішкі жағында қолаға негізделген тік бұрышты ұсақ алтын құрсаулар жатқан. Олар мата шалбарға жиектетіле тігілген. Лақыттан барлығы 4 мыңнан астам алтын бұйымдар жинастырылған. Жерлеу лақытынан қыштан, ағаш пен металдан жасалған 31 ыдыс табылған. Сондай-ақ күміс қасық пен ағаш ожау табылды. Ыдыстар белгілі бір жүйемен қойылған: лақыттың оңтүстік қабырғасында ағаш, ал батысында қыш пен металл ыдыстар жайғастырылған. Қыш ыдыстар құмыралар мен тостағаннан тұрады. Табақ, тостаған мен ожау қайыңнан дайындалған. Табақтар тік бұрышты тұрпатта, сыртқа қайырылған жиектері аса биік емес. Тостағандар нашар сақталған, өйтсе де жекелеген ірі бөліктерінен олардың тұрпаты мен көлемін қайта қалпына келтіруге болады. Металл ыдыстар күміс пен қоладан

жасалынды. Қоладан құйылған тостаған ернеуі тік, түбі жайпақ және іші-сырты алтыннан жалатылған. Екі шынайы пен қасық күмістен жасалынды. Тостағаншаның бірі көлемді, кепінен қайырылған, ернеуі шығыңқы бүйіріне, одан әрі түбіне жалғасады. Ернеуінің сыртқы жағына 32 дөңгелек бедерленген, ал ішкі жағына, соның ішінде ортаңғы бөлігіне орталық шеңбер бейнесіндегі ою-өрнек түсірілген. Тостағанша қолдан жасалған. Түбі бөлек жасалған және сегізжапырақ тұрпатты, аса биік емес тығырыққа кептеледі. Соңынан ыдысқа тойтарма шегемен жабыстырылған.

Келесі тостағаншада әлі күнге дейін анықталмаған 26 белгі-жазу бар. Қасық та соғылған, дөңгелек ұстағышы үшкір құстың басымен аяқталады. Толымды түрде сақтардың заттар кешені мен бұйымдары б.з.б. V ғасырмен мерзімделінеді.

Сырдария мен Арал маңындағы сақ заманының қорымдарындағы қабір шұңқырларында құрал-саймандар өте аз әрі ескерткіштердің көпшілігі тоналған.

Көмбелер. Көптеген көмбелер арасынан ең көрнекті бұйымдар Бижы шатқалынан шыққан. Оның құрамында ерте сақ кезеңінің тік бұрышты, сопақша және қосымша тесігі бар қоладан құйылған ауыздығы бар. Білтелердің үстінде кесік шығыңқы тік бұрыш пен шаршы тәріздес ою-өрнек түсірілген.

Ғұрыптық табақшалар, құралдар, қару-жарақтардан тұратын қола бұйымдары көмбелері арасынан қазандар ерекше көзге түседі. Олардың тұрпаты көбіне сфера тәрізді келген, үш аяқша-тіреумен көтеріліп тұрады. Аяқша-тіреулер кейде арқар мүсінімен өшекейленген, кей ретте жыртқыш аңның немесе малдың тұяғына ұқсаттырылып та жасалады.

Орталық Қазақстан сақтарының Тасмола мәдениеті. Тасмола мәдениетін ерекше бөліп көрсететін тастар тізбегінен тұратын “мұртты” обалар болып табылады. Бұл бейіт үстіндегі кешен негізінен көлемді обадан, оның шығыс жағынан жапсарластырыла орналасқан кіші оба мен одан шығысқа қарай ені 1,5-2 м және ұзындығы 20-200 метрге дейін созылған тастар тізбегінен тұрады. Тастар тізбегі жартылай доға тәріздес болып келеді және бас жағы мен аяқталар тұсында оба түріндегі құрылыспен аяқталады. Сөйтіп, “мұртты” обаға үш құрылыс кіреді: мүрде жерленген үлкен оба, жылқы мен қыш ыдыстар қойылған кіші оба және тастар тізбегі. Негізгі оба түрлі заттар қойылған жерлеу орны болып табылады. Кіші обада жерлеу шұңқыры болмайды. Ондағы үйінді астындағы жер бетінде жылқы қаңқасы немесе оның кейбір

сүйектері (бас сүйегі, тұяқтар), ал шығыс жағында көбіне бір (кейде екі) қыш ыдыс қойылады. “Мұртты” обалардың сипатталған түрі кең таралған, бірақ оның өзгешелеу нұсқалары да ұшырасады. Мысалы, жапсарлас обалар да бар, мұнда кіші оба үлкен обаға шығыс жағынан емес, оңтүстік жағынан орналасады. Бұл ретте олардың көлемі бірдей. Тек бір жағдайда ғана кіші оба өз кезегінде үлкен обаның үстіне орнатылған, бірақ әрдайым кешеннің үш негізгі құрамы болады.

Хронологиялық жағынан алғанда тасмола мәдениеті б.з.б. VII-VI ғасырлар мен б.з.б. V-III ғасырларды қамтитын екі кезеңге бөлінеді. Мәдениеттің бірінші кезеңінде қола садақ ұштары, қанжар (ақинақ), қоладан жасалған үзенгі тәріздес ауыздық, қола айна кең тараған.

Екінші кезеңге – төлке тәріздес үш қырлы садақ ұштары, “сақиналы ауыздық”, қола айна тән.

Бірінші кезеңнің назар аударарлық ескерткіші – Тасмола-1 қорымындағы 1-оба. Ол диаметрі 8 м, биіктігі 3,3 м тас үйінді; ені 1,5 метрлік солтүстік тізбектің ұзындығы 52 м, ал оңтүстігінің ұзындығы - 46 м. Ескерткіш негізгі және кіші обалар бір үйінді астына жапсарластырыла соғылған оба нұсқасы болып табылады. Сондықтан да, оба үйіндісінің оңтүстік-шығыс жағынан екі ыдыс сынықтары табылды, ал орталық бөлігінен қабір шұңқыры қазылды. Ол таспен бекітілген және де солтүстіктен оңтүстікке бағытталған жоспары бойынша ұзындығы 1,8 м, ені 0,8 м, тереңдігі 1,5 м болып келеді. Шұңқырдан басы солтүстікке бағытталған ұзынынан жатқан әйел адамның қаңқасы аршылды. Астына қамыс төсеніш төселген. Оң жақ жамбас сүйегінен диаметрі 19 см дөңгелек қола айна, аяқ жағында екі қойдың бас сүйегі табылды. Қаңқаның сол жағында үстіне пышак қойылған тік бұрышты қайрақ жатты. Сол аяғының тұсында жылқының бас сүйегі мен жауырыны қойылған. Аттың басына қоладан жасалған үш тесікті жүген кигізілген. Сондай-ақ оған сән беріп тұрған қайыс жүген және қола моншақ, тоға табылған.

Нұрымбет-2 қорымындағы 2-оба екінші кезең ескерткішіне жатады. Топырақ пен тастан үйілген үйіндінің диаметрі 10 м, биіктігі 0,3 м. Табанын бойлай ірі тастар сақинасы тұрғызылған. Қабір шұңқыры солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа бағытталған. Мүрденің басы солтүстік-батысқа қаратылып, шалқасынан жатқызылған. Сол қолының тұсынан тастан жасалған құрбандық ыдысы, самұрық бейнеленген қола тоға алынған. Оң қолының

қасында моншақ жатқан. Мүрде жанынан жүгені сақталған жылқының қаңқасы анықталған.

Қару-жарақтар арасында әсіресе садақ ұштары басым. Олар - төлкесі шығыңқы екі жақты және үш жақты сабында болып екі түрге бөлінеді. Қарамұрын-1 қорымындағы обалардың бірінен табылған тері қорамсақ қалдығынан 3 қатардан тізілген 46 жебе шыққан. Ағаш саптың ұзындығы 60 см екендігі анықталды. Жебе ұштарынан – қоладан жасалғандарының саны 42 дана, сүйектен жасалғандары – 3 дана, ағаштан жасалғандары – 1 дана. Қола жебе ұштарының салмағы 7 гр-ға жетеді. Төлкелі жебе ұштары арасында жапырақ тұрпатты қауырсыны мен төлкесінің төменгі кесігіне керттік орнатылғандар; ұшына дейін жететін ассиметриялы – ромб пішіндес қауырсыны мен төлкесі; шеті біртегіс ромб тұрпатты жебе ұштары да бар.

Б.з.б. VI ғасырлардың 2-жартысында осы аталған заттармен қатар жаңадан үш қауырсынды төлкелі жебе ұштары пайда бола бастайды да, б.з.б. V-IV ғасырларда олардың үлес салмағы арта түседі. Бұл тәсіл скифтер мен савроматтардан қабылдануы мүмкін. Шамамен осы уақыттарда төлкесі жасырын және кертігі айқын байқалатын үш қырлы жебелер де тарала бастайды.

Қару-жарақтың келесі түрі – қола қанжар-ақинақ өте аз кездескен. Нұрманбет-4 қорымындағы б.з.б. VI ғасырға жататын ақинақтың ауыр сабы жүзінен үлкен және одан 5 см ғана қысқа. Сабының бас жағы санырауқұлақ тәрізді және жүзімен қосылар тұсы сопақша болып бөлінген. Басқа даналарында сабы мен жүзі бірдей емес. Қанжарлар белбеуге арнайы жасалынған металл қынапқа салынды. Көшпенділер үшін белбеудің өзіндік маңызы зор болды. Ежелгі тасмолалықтарда қола тоғалар жапсырылған тері белбеулер кеңінен тарады.

Шығыс Қазақстан сақтарының ескерткіштері. Алтай, Ертіс алабы мен оның сағаларынан, Қалба жотасының солтүстік және оңтүстік баурайларынан, Шыңғыстау мен Тарбағатай беткейлерінен көптеген сақ қорымдары анықталған. Бәлкім, аримасп және "самұрықтар алтынын қорғаушы" тайпалар дәл осы аймақтарда мекен еткен де болар. Шығыс Қазақстан сақ тайпалары мәдениетінің дамуы майөмір (б.з.б. VII-VI ғғ.), берел (б.з.б. V-IV ғғ.), құлажорға (б.з.б. III-I ғғ.) секілді үш даму кезеңдерін басынан кешірді. Майөмір кезеңі - Нарым өзенінің жоғарғы ағысындағы обалы қорымның аты бойынша белгіленген. Обалар іргесін белдеулей аласа тас үйінділер қоршаған. Қабір лақыттары тік бұрышты етіп

қазылады да, қабырғалары ағашпен шегенделіп, бөренелермен жабылды. Обаларды қазған кезде жиегі шығыңқы және ортасында ілгегі бар қола айналар; қола ауыздық (жүген); әшекейлік бұйымдар – тоға, жануарлар бейнеленген қапсырмалар табылды.

Майәмір кезеңінің аяқ кезінде иесін атымен қоса жерлеу пайда болады.

Зайсан көлінен оңтүстікке қарай 100 км жердегі, Монрак пен Тарбағатай жоталары аралығындағы Шілікті алабында орналасқан сақ обалары да кеңінен танымал. Бұл алап ежелден мал шаруашылығына өте қолайлы: мұнда салыстырмалы түрде айтқанда қыс жылы, қар жамылғысы қалың емес, шөбі шүйгін әрі тау өзендері көп. Қорым алаптың ортасында орналасқан, обалары топ-топқа бөлінеді. Обалардың төрттен бірін ірі (үлкен) деп санауға болады, мұндай “патша” обаларының диаметрі 100 м-ге, биіктігі 8-10 м-ге дейін жетеді.

Бірнеше обалар тоналған болса да, мұнда жүргізілген қазба жұмыстары б.з.б. V ғасырға жататын сақ мәдениетіне тән жерлеу ғұрыптарын анықтауға, қола садақ ұштарын, бірнеше алтын тоғаларды табуға мүмкіндік берді. Тоналғанына қарамастан “Алтын” аталған тек бір обадан ғана өте бағалы заттар алынды.

Обаның диаметрі 66 м, биіктігі 2,5 м. Үйінді астынан тереңдігі 1м, аумағы 7,1x8,3 м қабір шұңқыры шықты. Оның орталық бөлігіне шығыстан батысқа қарай ені 1 м, ұзындығы 12 м, тереңдігі 1 м дәліз (дромос) түсірілген. Шұңқырға балқарағай бөренелерінен соғылған ауданы 4,6x4,8 м, биіктігі 1,2 м шаршылы құрылыс салынған. Шұңқыр қабырғасы мен құрылыс бөренелері арасындағы кеңістік таспен толтырылған. Қабір лақытының батыс жағында жонылған қалың тақтай еденде ер және әйел адамдардың екі қаңқасы қойылған. Жерлеуден кейін барлық құрылыстар таспен, саз балшық пен малта тас қабаттарымен жабылып, үйіндіге айналдырылған. Оба үш қатар шағылған ірі тастарға негізделді. Оба ортасына бейіт құрылысы салынды. Тонаушылар қабір лақытына үйінді төбесін тігінен қазып (тікқазба-шурф) түскен. Көптеген заттар олардың назарынан тыс қалғандарына қарағанда тонаушылық әрекеті асығыс түрде жүргізілген болса керек. Заттар арасында қоладан жасалған жебе ұштар мен қорамсақ қалдықтары да бар. Екі қанатты жебе ұштары шығыңқы төлкелі болып келеді. Қалдықтарына қарағанда қорамсақ қалың аң терісінен жасалып, тарамыспен тігілген. Бейіттен қорамсаққа тігілген бұғы түріндегі алтын тоғалар да табылды. Барлық бұғылар аяқтары айналды-

рылып, бұтақты мүйіздері арқа тұсына қарай иілген қырынан бейнеленген. Бұғының құлағы мен көзіне лағыл тас (бирюза) орнатылған. Сондай-ақ бүркітке ұқсас етіп жасалған тоғалар да табылған. Басқа алынған заттар арасында сақина секілді оратылған қабылан, қабан, қанатын жайған құс, балық, төрт қырлы пирамида тәрізді алқалар, белбеу салғыш, сондай-ақ ромб, үшбұрыш, сегмент тәрізді тоғалар бар. Алтын әшекейлері аздап ұқыпсыздау болғанымен, көркемдік жағынан жоғарғы дәрежеде жасалған. Барлығы да жерлеу үшін арнайы жасалған тәрізді. Табылған заттарды талдау, басқа өңірлердегі ұқсас бұйымдармен салыстыру нәтижесі ескерткішті б.з.б. VII-VI ғасырлармен мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Берел кезеңіндегі (б.з.б. V-IV ғғ.) сақ мәдениетіне келесі белгілер тән: обалар тас үйінділерден тұрады; топырақ қабатындағы шұңқырда қима-табыт орналасты; мүрделермен бірге әдейі өлтірілген жылқылар да жерленді.

Бұқтырма өзеніндегі Үлкен Берел обасынан (диаметрі 30 м, биіктігі 5 м) тереңдігі 5-7 м молада құстардың төрт қола мүсіншесі орнатылған ағаш табыт тұрған. Шұңқырдың солтүстік жағында 16 жылқы қаңқасы жатты. Орташа және кіші көлемдегі обаларға ақсүйектер мен жауынгерлер жерленді. Берел кезеңінде бейітке қыш ыдыстар қою гүрпы таралады. Кейбір ыдыстар кара-қошқыл сырмен боялған. Берел кезеңінің аяқ кезінде қола заттарды темір бұйымдар ығыстыра бастайды.

Құлажорға кезеңінде үйінді астында ірі тас плиталардан соғылған тас жәшік сияқты құрылыстар пайда бола бастайды. Жерленгендердің басы батысқа немесе шығысқа бағытталды. Бейіттерде қыш және ағаш ыдыстар көп. Бұл уақыттарда Жетісу аудандарымен мәдени байланыстар орнағандығы анықталды.

Савроматтар

Орал, Тобыл өзендерінің солтүстік сағаларынан Ембі өзені мен Солтүстік Каспий маңы құмдарына дейін, Мұғалжар тауларынан Дон өзеніне дейінгі орасан зор аймақта савромат тайпалары мекен етті. Өз тарихының ақырғы кездерінде савроматтар Доннан өтіп, скифтерді ығыстырады. Б.з.б. VII-V ғасырлар аралығын кеңінен қамтитын бұл көшпелі малшылардың тайпалары скифтер мен сақтарға туыстас еді. Олардың негізгі тіршілік еткен “Отаны”

Орал мен Еділ далалары еді, осы өңірлерде жүріп олар бағынған тайпалар мәдениетін қабылдап әрі ассимиляцияға ұшырап жан-жаққа таралды. Жазба дерек көздерінде бұл халық жайында мәліметтер өте аз. Савроматтар тарихына қатысты азды-кемді мәліметтерді ХХ ғасыр қарсаңында ашылған археологиялық мәдениеттермен байланыстыруға болады. Грек авторлары (Геродот, т.б.) савроматтарды “әйелдер басқарды” деп жазған болатын, археологтар ізденістері де бұл халықта матриархат үстемдік құрғандығын нақтылай түседі. Барлық көшпелі тайпаларға тән тұрғындар санының өсуі - тіршілік ету аясын кеңейтуді қажет етті, бұл ретте олар өз көршілері скифтерге қарағанда анағұрлым сәтті жорықтар жасады, бірақ демографиялық процестерде нәтижелі орын алған савроматтар арасындағы қайта топтасу алғашқыларын өздеріне сіңірген сарматтардың тарих сахнасына шығуына алып келді.

Археологиялық ескерткіштері. Савромат мәдениеті ірі обалы ескерткіштерден – қорымдардан, обалар тобы мен жекелеген обалардан тұрады. Кейбір жекелеген савромат обалары қола дәуірі қорымдарында орналасқанымен, көбіне кейінгі уақыттардағы қорымдарда жиі ұшырасады. Әдетте мұндай ескерткіш савромат заманында салынып, орта ғасырларға дейін қорым қызметін атқарды. Тайпа ақсүйектері жекелеген үлкен оба немесе екі-үш үйіндіден тұратын обалар тобын соқтырды. Обалардың көпшілігі ілкі замандарда тоналған, бірақ олардың қалдықтары, және де сақталған кейбір ескерткіштер арқылы жерлеу ғұрпын, заттық мәдениетін, ішінара халық дүниетанымын қайта қалпына келтіруге мүмкіндік алынды. Негізгі бейіттер, әдетте, тас үйіндіге қарағанда топырақ үйіндісінен жиі тұрғызылды, көлемі жерленген адамның байлығы мен қоғамдағы орнына байланысты өзгерді. Диаметрі 60 м-ден, биіктігі 4 м-ден астам обалар жиі кездеседі. Көпшілік обалар жартылай сфера тұрпатты болып келеді, биік үйіндісінің жанынан ордың ізі анық байқалып тұрады. Тас үйінді өте сирек ұшырасады. Мұндай обалар, сондай-ақ аралас (топырақ-тас) үйінділер савроматтар мекендеген шығыс өңірлерде – Ақтөбе мен Орынбор өңірінің оңтүстігінде кездеседі.

Ерте уақыттарға жататын (б.з.б. VIII-VII ғғ.) бейіттердің бірінен қима мәдениетіне тән сүйектен жасалған пластина мен геометриялық ою-өрнекті қорамсақ табылды. Бұл кезде өлі де қабірге тағам қойылғандығы байқалады. Мүрделердің аяқ-қолы аздап бүгілген күйінде басы батысқа немесе шығысқа қаратылды. Мәдениеттің бастапқы қалыптасу кезеңінде металл заттардың

үлкен бөлігі өлі де қоладан жасалады. Мысалы, ең ерте кездегі бұйымдарға сабы - қола, жүзі – темір акинақтар, т. б. жатады.

Қабір шұңқырларының түрлері. Бұл кездері ұзындығы 1,4 метрден 2,4 метрге жететін тік бұрышты шұңқырлар кеңінен таралды. Отбасы тобы жерленген орындар арасында аса үлкен еместері, кең және де шаршы секілділері де бар. Сопақша және дөңгелек келген шұңқырлардың ауданы шағын. Кейбір қабір шұңқырларында қосымша қуыс пен катакомба салынғанымен мурделер негізінен жер астына жерленді. Шұңқыр тереңдігінің 1 метрден асуы сирек. Алдыңғы дәуірлерден сақталған ерте кездегі қабірлер – дөңгелек. Оған б.з.б. VIII ғасырға жататын Ақтөбе облысындағы Ақжар қорымындағы 2-оба дәлел. Катакомбалы – қуысты бейіттер негізінен б.з.б. IV ғасырларға жатады және де сарматтар мәдениетіне өтер кезеңді сипаттайды. Ежелгі жер бетіндегі бейіттер савроматтар мекендеген аумақтың солтүстік-шығыс өңірлерінде таралған.

Савроматтар о дүниелік өмірге сенді, сондықтан да өліктерді өлгеннен кейінгі өмірге қажетті жабдықтармен қамтамасыз етуге тырысты. Бейіт еденінен төсеніш қалдықтары табылған, олар - киіз, текемет, мата, ағаш қабығы, т.б. заттарға ұқсайды. Бір бейіттің едені саз балшықпен сыланған. Сақталған заттарға қарағанда бейіт қабырғасы ағашпен, қамыспен және басқа материалдармен қапталған. Бейіт үстіне шыбық төселді, кейде оны бөренелік ағаштармен жапты. Кейбір бай бейіттер үстіне өлемнің төрт тарапына бұрыштары қаратылған ағаштан жасалған тік бұрышты үлкен құрылыстар салып, сонынан оны өртеді. Содан кейін үстіне оба тұрғызды.

Савроматтар мурделерді ендік бойынша, жыл маусымына байланысты оңтүстікке немесе солтүстікке аздап қисайтқанымен, көбіне өлік басын батысқа қаратып жерледі. Ең ерте кездегі қабірлер оңтүстікке бағытталуымен ерекшелінеді. Ол - Ақжар қорымынан белгілі болып отыр. Б.з.б. V ғасырларда бұл жоралғы Елек өзені алабында кеңінен тарады. Мұндай заңдылық савромат мәдениетінің қалыптасу үрдісін аңғартса керек. Ең көп тараған жерлеу ғұрпы - адамды шалқасынан жатқызу еді. Бірақ ең ерте кездерде де (б.з.б. VIII-VII ғғ.) мәйіттердің аяқ-қолын аздап бүгіп, кейде бір қырынан жатқызды. Мурдені өртеу ғұрпы өте сирек кездеседі. Мұндай іс-әрекет тайпалар арасында отқа табынушылықтың болғандығын дәлелдейді. Көп жағдайда мурдені төсеніш

үстіне қойып жерледі, табытқа немесе сондай құрылысқа жерлеу сирек ұшырасады.

Діни ғұрыпқа сәйкес түстер де таңдап алынды. Ақ түс савроматтар арасында тазалықты білдірген сияқты, сондай-ақ мәйіттің бас сүйегінің жанына бор немесе оны алмастыратын саз, гипс қойылды. Бейіт шұңқырын толтырған кезде оны бормен араластырды. Қызыл түс ауқатты адамдар - әйелдердің де, ер-азаматтардың да бейіттерінде жиі кездеседі. Мұны жебе жанына орналастырды немесе тасаттық шалу символы ретіндегі қан мен қан шығаруды білдіретін, оны тастан жасалған ғұрыптық үстелшеге қойды, бұл да отқа табыну ғұрпымен байланысты болған еді. Савроматтар мекендеген аумақта сары түсті бояу мен күкірт ұнтақтары кездеседі. Барлық үш түс қасиетті саналды. Бұл бояулардың айна, сүйек қасықтар, шағын ыдыстармен бірге табылуы, оларды әйелдер косметика ретінде қолданғандығынан хабар береді.

Қабір құрал-саймандары Еуразиялық ерте темір дәуіріндегі заттарға ұқсас болғанымен, савромат обаларындағы бұйымдар өркелкілігімен ерекшеленеді. Мұндай қауымдастық ежелгі тайпалардың шамамен о дүниелік танымы мен көшпенділердің біркелкі шаруашылығымен тікелей байланысты болуынан еді. Бейіттерден мал шаруашылығына, көшпелі және жартылай көшпелі тұрмысқа тән заттар кездеседі.

Әйелдер мен ер адамдар қабірлеріндегі құрал-саймандардың бір-бірінен айырмашылығы шамалы. Кейбір заттар жерленген адамның жынысы мен жас мөлшеріне қарамай-ақ бірдей кездесе береді. Олар: ғұрыптық ас-тағамға арналған темір пышақтар, қыш ыдыстар. Тағаммен немесе сусынмен қалдырылған ыдыстар арасында қабырғалары қалың, түбі жайпақтары басым, ал түбі дөңгелектер өте сирек. Әйелдердің бейіттерінде дәнүккіш тастар, үршық, ине мен бігіз, сүйек тескіш секілді еңбек құралдары мен саймандар кездеседі. Әшекейлерден алқа, тұмар, шыны моншақ, көйлекке сән беріп тұрған күміс тағалар ұшырасады. Бас киім қасынан самай алқасы мен сырғалар табылады. Әйел қабірінің ең нақты белгілері: қола айна, түрлі минералдық бояулар салынған ұлутастар, сүйек қасықтар. Савромат уақытының соңғы кезінде айналарды майыстыру немесе сындыру ғұрпы тарала бастайды.

Ғұрыптық заттардан – тастан жасалған тасаттық ыдыстары бар.

Қару-жарақтар. Савроматтар қабірлерінде қару-жарақ көп, тіпті олардың бестен бірі әйелдердікі. Негізінен семсер, қанжар, жебе, найза (сирек) ұшырасады.

Скифтерге қарағанда савроматтарда қысқа семсерлер тек қана зұқатты адамдар қабірлерінде ғана емес, сондай-ақ қатардағы қауым мүшелері ескерткіштерінде де кездеседі. Ерте кездегі савроматтар мен скифтер семсерлерінің тұрпаты өте ұқсас. Б.з.б. V ғ. соңында савроматтар алғашқы болып ұзындығы 1 метрден асатын семсерлерді қолдана бастады, бірақ бұл ортағасырлық семсерлерден әлдеқайда қысқа еді. Бұған назар аударған зерттеушілер олар пайдаланған аттардың бойы қысқа болған деген пікірді де ұстанады.

Савроматтардың түйреуге және шабуға арналған “ұзын” семсері кейіннен сарматтардың пайдалануына көшеді.

Савроматтар әскерлерінің негізгі бөлігін салт атты садақшылар құрады. Жебе салынған қорамсақ қалдықтары жасы мен жынысына жіктелмей-ақ барлық қабірлерден кездеседі. Бір бейіттегі жебе саны бірден үш жүзге дейінгі аралықта өзгереді. Жебелерді садақпен бірге қабірге қойған болса керек, бірақ соңғылары сақталмаған, тек скифтік тоғалар мен заттарға салынған суреттерге қарап, олар сигма тәрізді тұрпаттағы күрделі садақтар болған деп пайымдауға мүмкіндік береді.

Қорамсақ теріден жасалды, қабықтан жасалу сирек және де ол сүйек және қола ілгекпен жабдықталды. Төлкелі садақ ұштары қоладан жасалды. Ең ежелгі жебелер ұшы сопақша немесе лавр жапырағы тәріздес, төлкесі шығыңқы еді, оларға кертпек сирек жағдайда ғана орнатылды. Түрлі тұрпаттағы сүйек жебелер де ұшырасады. Төлкелі қола жебе ұштарынан жануарлар жіліктерінен жасалған үлгідегі еліктеушілік байқалады. Ұзақ уақыт бойы қоланы жебе ұшына материал ретінде пайдаланып келді. Мұны темірден соғу қиындығымен түсіндіруге болады. Әскери техниканың жетілуі, қорғаныс қару-жарақтарының (дулыға, сауыт) таралуы жебе ұштарының дамуына өзіндік әсерін тигізіп отырды. Б.з.б. VI ғасырда жалпақ жебе ұштарын үш жақты және үш қырлы жебе ұштары алмастырады, қорамсақтағы жебелер саны артады, жебе ұштарының басы кішірейе түседі де, ауыр қаруланған жауынгер үшін қауіпті бола бастайды.

Найза – савромат бейіттеріндегі сирек кездесетін олық. Ең ерте кезде жасалғандары б.з.б. VI ғасырларға жатады. Бұлар әскери істің дамуына сай б.з.б. IV ғасырларға дейін кеңінен таралады. Ол ірі

үшты жапырақ тәрізді еді, ұзын төлкесі қоладан не темірден жасалды. Найзаның ұзындығы жауынгердің бойымен бірдей болды. Сондай-ақ савроматтар төлкесі ұзын және екі істігі бар үш бұрышты шанышқылы сүңгіні пайдаланды, бірақ мұндай олжалар өте сирек кездеседі.

Ақіреттік ас. Көпшілік бейіттерден қазба кезінде жылқы, мүйізді ірі қара, құс, көбіне қой сүйегі алынады. Қатардағы қауым мүшелерінің бейітіне бассыз бір немесе екі қой қойылды, кейде бір ірі мал, екіншісіне қозы көмілді. Бақуатты адамның бейітінен ондаған мал қаңқасы шығады. Балалар бейітінен асық жіліктер кездеседі.

Жылқы сүйектері оңтүстік оралдық савроматтарда, көбіне шығысқа бағытталған қабірлерде жиі кездеседі. Жылқылардың бүтін қаңқасы сирек, негізінен, жүген кигізілген бас сүйегі көп. Қаңқа немесе оның сүйектерін жабында не болмаса жер бетінде қалдырылды. Мүйізді ірі қара мен қойдың сүйектері арнайы жасалған ерекше шұңқыр қоймалардан табылған. Адамды итпен қоса жерлеу рәсімі де ұшырасады.

Металл және басқа да құрал-саймандар. Савроматтар құйған қазандар күнделікті тұрмыста және ғұрыптық мақсатта ет пісіруге пайдаланылды. Кейде үй жануарларының сүйектері қабірінде қалдырылған қазандар да ұшырасады. Қазандар бокал іспеттес, ал түбі рюмка тәріздес болып келді. Түбі конус тәріздес шағын қазандардың жандарында тік ұстағыш-құлақ болады, ал түбі дөңгелектерінің тұрқы эллипсоидты және оның қысқаша ернеуі тік келеді. Сирек кездесетін шыны ыдыстар б.з.б. V ғасырларда Шығыс елдерінен әкелінген және олар Елек өзені алабындағы тайпа ақсүйектерінің қабірлерінен кездеседі. Әйел қабірлерінің бірінен көк, ақ және қызыл “финикиялық” шыны сынықтары табылған.

Көшпенді тұрмысында оның өзі жасаған ағаш ыдыстар үлкен рөл атқарды. Ыдыстардың шіріген қалдықтары, металмен көмкерілген жиектері бұл бұйымдардың табақша, тостағанша болғандығын айғақтайды. Ағаш тақтайшасы мен қабығынан ұсақ-түйекке арналған қобдишалар жасалды.

Киім-кешек пен әшекейлер. Киім-кешек қалдықтарына, орта-азиялық сарайларда сақталған суреттерге, скифтердің бедер салу өнеріне байыппен қарау – олар киген киімдерді қайта қалпына келтіруге мүмкіндік береді. Савроматтар сулық киім немесе аяқ киімге металл қапсырмалар жапсырмады, тек ауқатты адамдар ғана киімдерін тоғалармен әшекейледі. Халықтың басым бөлігі қысқа

күртеше, сулық киім, балағы қысқа етікке кигізілген шалбар киіп жүрді.

Бас киім мен кеудешені өрлендіріп тұрған ұсақ тастармен әшекейленгені болмаса әйелдердің күнделікті киімі ерлердікіне ұқсас еді. Зооморфты суретті қапсырмалар тек ауқатты әйелдерде болды. Сырға, өмілдірік, жүзік, білезік, алқа әшекейлер қатарына қолданылды. Өмілдірік тұмар ретінде де пайдаланылды. Сырғаларды шеберлер сымнан да жасады.

Кең тараған әшекейлердің бірі моншақ болды. Одан алқалар жасалды, киім, аттардың тартпалары мен әбзелдері әшекейленді. Тас моншақтар өте аз, ақық, ағаттан жасалғандары көп те, тау хрусталі мен халцедоннан жасалғандары сирек кездеседі.

Бірақ бұл бұйымдар тек әшекейлер ғана еді. Гривна, алқа, алтын тоғалар әлеуметтік дәрежеден де хабар берді. Киімнің аксессуарлары діни түсінік пен түрлі ғұрыптық және магиялық дүниетаныммен тығыз байланысты болды.

Ежелгі замандарда айна тек сәндік зат қана емес еді. Айна адам түрін бейнелегендіктен, жан беретін сиқырлы магиялық күш бар деп қабылданды. Қола айналар көбіне әйелдер қабірінен табылады, олардың бір бөлігі алдын-ала сындырылды немесе отқа күйдірілді.

Сақ және савромат тайпаларының шаруашылығы

Бір-біріне көрші тұрған бұл мал шаруашылығымен айналысушы тайпаларды ежелгі авторлар “шөбі шүйгін, суы мол” жер таңдап жүреді деп бір қалыпта ғана баяндайды. Бірақ, табиғи-географиялық және әлеуметтік-экономикалық мәліметтер мен археологиялық мағлұматтар жиынтығы Қазақстан аумағындағы мал шаруашылығының бір типті, яғни жылқы өсіруші ғана болғандығын айқындап берді. Оңтүстік Қазақстан сактарының тіршілігі Алтай мен Сарыарқаны мекендеген сақтар тіршілігінен өзгешелеу болды.

Жетісудағы табиғи жағдайлар халықты қыстаудан жайлауға көшуге мәжбүрледі. Бұл отырықшылықтың дамуына әсерін тигізді не болмаса қыстауларды ұзақ уақыт бойы мекендеуге мүмкіндік берді. Сөйтіп, мал шаруашылығының “жартылай көшпелі” түрпаты қалыптасты.

Археологиялық материалдарға қарағанда Жетісу сақтары өз заманы үшін күрделі құрылыстарды ағаштан, тастан және қамыстан

тұрғызған. Әрине, ағашты қолдану тұрақты баспана тұрғызудан алынған дағды еді.

Отырықшылық жер өңдеудің дамуына жағдай жасады, оған кейбір қабірлерден табылған дәнүккіштер, сақтардың мыс қазандарынан алынған дән қалдықтары куә бола алады.

Мұндай жағдай Шығыс Қазақстанда да байқалады. Отырықшылық пен жер өңдеу әсіресе Қазақстанның оңтүстігінде өте қарқынды дамыды. Мұнда сақтар ормен және қабырғамен күшейтілген бекіністерде тұрды. Қабір құрылысы осында күрделі сәулет құрылысын шикі кірпішпен тұрғызу ісінің дамығандығынан хабар береді. Оңтүстік сақтарының қоныстарынан көшпелілерге қажетті дәнүккіштер мен түрлі қыш ыдыстар табылды. Осыған қарағанда, Арал өңірінің сақтары жартылай көшпелі және отырықшы күй кешсе керек.

Мал шаруашылығымен айналысқан тайпалармен қатар мұнда жер өңдеумен айналысқан отырықшы тайпалар да өмір сүрді. Бұл туралы Шірік-рабад, Бәбіш-молда мен Баланды қоныстары жанындағы ежелгі ирригациялық жүйелердің қалдықтары мол мәлімет береді.

Орталық Қазақстан табиғи жағдайлары мұнда қыстаудан жазғы жайлауларға ұзақ уақыт бойы көшіп-қонып жүруге негізделген жылқы шаруашылығының дамуына алып келді. Тасмола мәдениеті обаларын қазған кезде негізінен қой мен жылқы сүйектері кездеседі. Мұндай құрам көшпелі мал шаруашылығына тән. Жылқы өсіру жоғарғы дәрежеде дамыды. Жылқы көшпенді өмірде маңызды орынға ие. Жылқы сүйектеріне жасалған талдау Орталық Қазақстанда қола дәуірінен бастап асыл тұқымды жылқы өсіру дәстүрі болғандығын анықтап берді.

Қойлар ет тағамдарының негізін құрады, одан сонымен қатар сүт пен жүн алынды. Сақ қойларының бас сүйегіне жүргізілген зерттеулер, оларда қазіргі қазақтың құйрықты қойларына ұқсас мал өсіргендігін айқындады. Жүргізілген қазба жұмыстары барысында таутеке, арқар мен елік сүйектері де табылған болатын.

Бұл кездері тайпааралық және де халықаралық сауда қатынастары дамыды. Қытай, Иран, Кавказ төңірегімен, Рим, Мысыр елдерімен сауда қатынасы жүргізілді. Мұндай мәліметтерді археологиялық қазба жұмыстары барысында табылған қытай жібегі, парсы кілемдері, маржан моншақ, лазурит, шыны ыдыстар секілді заттар растай түседі.

Ерте көшпелі тайпалардың шаруашылық және заттай мәдениетінің тарихы бұл қоғамда өндірістік қатынастар үнемі дамып отырғандығын көрсетіп берді; оның барысында қатынас кеңістігі кеңейді және жаңа материалдар игерілді. Бұған байланысты сұраныстың артуы ерте отырықшы өркениеттермен жақындасуға мүдделілікті арттыра түсті.

Сақ және савроматтар тайпаларының қоғамдық құрылысы

Ерте көшпелілер уақыты негізгі белгілері кейінгі қола дәуірінде қалыптасқан әскери демократияның шарықтау шегіне жеткен кезең болып табылады. Ежелгі қауымдардың қоғамдық құрылысы түбегейлі өзгерістерге ұшырады. Жекелеген отбасылардың оқшаулануы көне обалар құрылысына да өзіндік әсерін тигізген болатын. Қола дәуіріне тән үлкен бейіттер, енді отбасылық қауымның қабір кешені болып табылатын шағын обалар тобына орын берді. Мүліктік теңсіздік күшейе түсті.

Б.з.б. VII-III ғасырларда сақ тайпалары көсемдер басқаратын тайпалық одақтарға бірігеді. Жайылым мен жерлерді пайдалануды реттеу тайпалардың бірігуінің экономикалық алғышартына айналды. Сонымен қатар оған түрлі саяси және әскери жағдайлар да әсерін тигізді. Көсемдер әскер басылары, сот, абыз қызметтерін қоса атқарды. Сақтар мен савроматтардың ру басылары өздерінің үстемдік жағдайын мәңгілікке паш етуге талпынды, осы мақсатта орасан зор ескерткіш-обалар соқтырды. Адамның қоғамдағы әлеуметтік жағдайынан үйінді көлемі хабар бере алады. Егер үлкен обалар тайпа көсемдерінің есімдерін мәңгілікке паш етсе, орташа көлемді обаларда белгілі жауынгерлер, кішігірімдерінде қатардағы қауым мүшелері жерленді.

Есік обасындағыдай киім киген көсемдердің әлеуметтік жағдайы ерекше болды, олар қоныстарды бөлді, жайылымдарды пайдалану тәртібін қадағалады, әскери қақтығыстарды болдырмауға тырысты, сонымен қатар әскери жорық кезінде біріккен жауынгерлерге басшылық жасады. Қоғамда әйелдердің құқы жоғары болды. Ерлермен қатар олар соғыстарға қатысты және көсем де бола алды. Сақ “патшайымдары” Томирис пен Зарина есімдері тарихтан да кеңінен белгілі.

Зерттеушілердің пікірінше, б.з.б. IV-III ғасырларда Қазақстан аумағында сақтардың мемлекеттік бірлестіктері қалыптаса бастайды. Олардың бірі Жетісуда қалыптасты. Есік обасы мен басқа қорымдардан табылған олжалар сақ қоғамы “патша”, жауынгер, абыз, қатардағы қауым мүшелері секілді күрделі иерархиялық құрылымнан тұратындығы туралы тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Сақтарға мемлекеттіліктің маңызды рәміздерінің бірі – жазу белгілі болса керек.

Сақтар мен сарматтардың діни нанымдары мен мифологиясы

Сақтардың діни көзқарастары әскери мәндегі идеологиялық тұжырымдармен сипатталады. Бұл идеологияның ортасында көсемге, әскери басшыға табыну ғұрпы жатты. Жетісу сақтарында көсемге табынудың болғандығы тайпалар одағының көсемі жерленген Есік обасындағы олжадан көрінеді. Алтын киіміне, заттарына қарағанда ол күн құдайына теңестірілді. Грек авторларының хабарламаларына қарағанда массагеттер күнге табынған, оны “өмірші” деп таныған. *“Алтын адам” бас киіміндегі бейнелердің символдық мәні* болды: “алтын таулар” мен “ағаштар” күн өміршісіне бағынышты әлемді бейнеледі. Көсем күн сияқты жан-жағына шуақ шашып ғаламның ортасында тұрды. Сонымен бірге “алтын адам” *қоластындағы әлемді қорғаушы сарбаз. Ол абыздардың қызметін* де атқарды. Айталық, сыртқы киімдегі алтын тоғалар күс канатын (мамығын) еске түсіреді, бәлкім бұл бақсылықта кең тараған “күстың үшуын” білдірген де шығар.

Бас киімнің беткі жағын назар аударарлық эмблема сәндеп тұрған, бұл таутеке мүйізді пырақты қос ат, олардың арқа тұсындағы төрт алтын жебе “өсу” үстінде. Аталмыш эмблема “патша белгісі”, күс – үстінде, аспан, ат – ортада, жер, таутеке төменде, ол жер асты әлемі; канатты жебелер - әлемнің төрт тарапы. “Патша белгісі” - тек ғарыштың символы ғана емес; сондай-ақ одан көсем билігі, бірегей қоғамдық құрылым туралы түсінік (дүниетаным) байқалады.

Жетісу сақтарында құрбандық ыдыстары, т.б. барлық ғұрыптық рәміздері бар отқа табыну орындары болды. Мұндай орындар Тянь-Шань бөктерінен, көктемгі-жазғы жайылымдар жанынан, ірі “патша” қорымдары маңынан табылған. Тау беткейлерінде жыл мезгілдеріне қатысты мейрамдар және құнарлыққа, ата-баба әруағына байланысты ғұрыптық жосын-жоралғылар атқарылды. Салт-жоралар рәміздері табылған жерден күл мен от қабаты сақталған ғибадатхана орындары да анықталған. Мұндай ғибадатхана саймандары ішіндегі кейбір заттар өте ірі болып келеді. Мысалы: Үлкен Жетісу құрбандық тасының салмағы 184 кг. Сондықтан да сақтарда өзіндік “от ғибадатханасы” болған деуге негіз бар. Сақтар зороастралықтардың қасиетті кітабы Авестаның жазылуына да үлкен септігін тигізген болса керек.

О дүниеге деген сенім кең тарағандығын қабірлерден алынған заттар нақты айғақтап отыр.

Усундер (Үйсіндер)

Жетісудағы тиграхауд сақтарының жерін мұра етіп алған усундер (үйсіндер) мұнда Орта Азия түкпірінен келген еді. Б.з.б. 160 ж. усундердің бір бөлігі Жетісуға қоныс аударып, сақ тайпаларын бағындырады да, мұнда “гуньмо” (күнби) басқарған өз мемлекетін құрады.

Үйсіндердің шығу тегіне қатысты аңыз бар. Алғашында олар Монғолияның бір өңірінде өмір сүреді. Оларды Тыда Нань доу-ми басқарды. Бірде оларға юечжилер шабуылдап, билеушілерін өлтіреді. Бірақ оның жас баласы тірі қалады. Бір күні оны тәрбиешісі қалдырып, өзі тағам іздестіруге кетеді, қайта оралғанда ол сәбиді қасқыр қаншығы емізіп жатқанын, ал аспанда тұмсығында еті бар қарға айналып ұшып жүргенін көреді. Балаға Құдайлардың жәрдемдесіп жатқанын түсінген тәрбиешісі сәбиді құдыретті гүн халқының патшасына (шаньюйге) алып барады. Шаньюй баланы тәрбиелеп өсіреді, кейін усундерге билеуші етіп қояды. Күшейіп алғаннан соң ол батысқа қоныс аударған юечжиді талқандайды да, усун мемлекетінің негізін қалайды.

Қытай дерек көздерінде бұл мемлекет “Усунь-го” - усун мемлекеті, “Синь-го” - көшпелі мемлекет немесе “Бу-цзу” - тайпалық одақ деп аталды.

Усундердің негізгі территориясы Іле аңғарында орналасты, ал батыс шекарасы Шу мен Талас өзендері арқылы өтті, одан арғы аймақты Кангюй (қаңлы) иеліктері алып жатты. Шығыста усундер жері хуннулармен шектесті, ал оңтүстіктегі олардың иеліктері Ферғанаға дейін жетті.

Усундердің астанасы Чигучен (Қызыл алқап қаласы) Ыстықкөл жағалауында орналасты. Ол қоныс-жайлардан тұратын бекіністі қала ретінде мәлім болды. Қытай императоры У-дидің 138 ж. батысқа жіберілген елшісі князь Чжан Цянь үйсіндер иелігінде 630 мың адам бар және айқасқа 188 мың жауынгер шығара алады деп жазады. Жазба дерек көздері үйсін билеушілерінің сараланған 30 мың атты нөкері және оларға бағынатын 10 мың садақшылары туралы мәлімет қалдырған.

Үйсін (усун) мемлекеті сол (шығыс), оң (батыс) және гуньмоға бағынған орталық деп аталатын үш бөлікке бөлінді. Шығыс Түркістандағы көршілес бірқатар тайпалар мен халықтар үйсіндерге бағынды. Дерек көздерінде б. з. үшінші ғасырына дейін із қалдырған үйсіндердің саяси тарихы олардың Қытаймен байланысы

болғанын, дипломатиялық қарым-қатынас жасағанын, үйсін гунь-моларының Қытай ханшаларына үйленіп отырғандығын баяндайды.

Үйсіндер жайылымдық жерлер, батыс пен шығысты байланыстырып тұрған сауда жолдарын иемдену үшін қандылармен, гүндармен үздіксіз соғыстар жүргізді.

Үйсіндердің этникалық шығу тегі әлі де ақырына дейін анықталмаған. Бірқатар зерттеушілер үйсіндер шығыс-иран тайпаларынан шыққан деп есептейді. Басқалары үйсіндер түріктердің ата-тегі болған және түрікше сөйлеген деген тұжырымдар айтады, қалай болғанда да “үйсін”, “уйшун” атауын қазақтардың ірі тайпаларының бірі иемденіп келеді.

Археологиялық ескерткіштері. Жетісу жерінде үйсіндердің ондаған обаларына қазба жұмыстары жүргізілген. Олардың қоныстары да зерттелген. Үйсіндер қорымдары тау сілемдерінде, таулы алқаптар мен өзен жағалауларында орналасты. Әдетте олар өзен бойын қуалай созылып жатқан обалар тізбегін құрайды.

Көпшілік обалардың диаметрі 6-20 м, биіктігі 0,5-1,5 м. Олар топырақ, тас немесе тас пен топырақ аралас үйінділерден тұрады. Тоналған осындай обалардың өзінен археологтар алтыннан жасалған көптеген әшекейлерді – киім қапсырмаларын, алтын сырғалар мен қола айналарды, ағаш қобдишаларды - тауып алып отырады.

Қорымдардың ертедегі бір шоғыры б. з. б. III-II ғасырларға жатады. Олар – Қапшағай-3, Өтеген-3, Қызыл-еспе, Қызыл-ауыз, Қызыл-қайнар қорымдары. Бұларға солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған, әрқайсысы 5-6 обадан тұратын “тізбек” тән болып келеді. Сфера түрпатындағы оба үйінділері тас сақинаға негізделді.

Обалар астындағы жерге қазылған шұңқырлар шығыстан батысқа, оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа созыла жатты. Шұңқырлар көлденеңінен бөренелермен жабылды, соңынан үстіне тас үйілді.

Мүрделер шұңқырға шалқасынан, басы батысқа, солтүстік-батысқа қаратылып жатқызылды. Бас сүйектің қасына бірнеше қыш ыдыстар, саптаяқ, жайпақ тостаған мен жартылай сфера тәрізді табақша, мойыны тар құмыралар қойылды.

Қола және темір пышақтар, қола және алтыннан жасалған сырғалар, темір түйреуіштер, қола айналар да ұшырасады.

Зерттеушілер мерзімін б.з.б. I ғ. мен б.з. I ғ. деп шамалайтын, келесі (ортаңғы) кезеңге - Өтеген-1-2, Тайғак-1, Алтын-Емел, Қаратума, Талғар, Ақтас қорымдары жатады. Бұл кезеңде үйсін қорымдары жүйесіз түрде, үш үш обадан тізбектеліп орналасқаны анықталған.

Үйіндіге негізделген тас сақина жок, ал егер кездескен күннің өзінде ол үйінді ортасына орналасты.

Жерден қазылған қабірлер бүйірінен қуыс жасалынды. Ағашпен жабылған қабірлер саны азая түседі. Алдыңғы уақыттарға карағанда ыдыстардың түбі қалыңдау жасалынды. Қыш ыдыстармен қатар ағаштан жасалынғандары да кезігеді. Қола заттар үлесі кеміп, темір бұйымдарының саны арта түседі. Бейіттерден қой сүйегі сирек ұшыраса бастайды. Бұрынғыдай, қабірлерден темір пышақтар, әшекейлерден – бұрамалы қола моншақтар, темір түйреуіштер, жартылай асыл тасты моншақтар, киімге тағылатын алтын тоғалар – кездесіп отырады.

Ақырында, мерзімі II-III ғасырлар деп саналатын үшінші – кейінгі кезеңге Қапшағай-2, Шолақ-Жиде-2, Үңгір-Қора-2, Қалқан-4, Аралтөбе қорымдары жатады. Қорымдардағы барлық обалар жүйесіз орналасқан, “тізбектер” жоқ. Обаларда тас сақиналар жоқ, егер олар кездесе қалған жағдайда онда ежелгі жер қабаты деңгейінде орналасады. Қабірлер ағаш жабынсыз топырақ қабатынан қуыссыз да, қуысымен де қазылды.

Қабірлердегі ыдыстардың түбі жайпақ және де дөңгелек болып келеді. Қол шарығында жасалынған көпшілігінің қабырғасы жұқа.

Кейбір қабірлерден тас дәнүкiштер табылған.

Қоныстары. Үйсiндердiң алғашқы қонысы Шу алқабынан, Қырғыз Алатауының сiлемiндегi Луговое ауылы маңынан табылған. Төбе қазу жұмысы жүргiзiлгенге дейiн қабырғалары саздан жұмбаздалып жасалған, едендерi балшықпен салынған тұрғын үйлер *жәдігерлерiн жасырып жатқан едi. Үй еденiнен тамақ жасалынған ашық ошақ орындары табылды. Ipi көзелер сынығының көптiгi, дәнүкiш тастар мен кетпендер - қоныс тұрғындары үй iргесiндегi және жайылымдық мал шаруашылығын ұштастырып, негiзiнен, егiншiлiкпен айналысқандығын айғақтайды. Қазiргi уақытта Шу алабынан Қарабалта, Аламедин секiлдi бiрнеше қоныстар ашылып отыр.*

Тянь-Шаньның таулы аудандарында үйсiндердiң мекендерi көптеген шатқалдардан кездестi. Солардың бiрi Ақтас, Кеген қыстағына жақын жердегi Құрайлы өзенiнiң бойында. Бұл арадан қабырғалары таспен қаланған бес тұрғын үй мен қора-жайлар қалдықтары аршылды. Қыстақ қасынан ежелгi егiстiктер орны табылды, олар өзеннен тартылған арықтармен суарылғандығы анықталды.

Қоныс ортасында ауданы 126 м шаршы тік бұрышты баспана орналасқан. Оның ортасынан еденде орналасқан тік бұрышты ошақ аршылған. Қазба кезінде қыш ыдыстардың сынықтары, дәнүккіш, темір орақ секілді құралдар көптеп табылған. Қыстақ қасынан өзеннен тартылған арықтармен суғарылған ежелгі егістік орындары да табылды.

Дерек көздерінде батысқа қарай Қытай астанасынан Шығыс Түркістандағы Ақсу қаласына дейін 8350 ли, ал одан солтүстікке қарай Чигученге дейін 600 ли деп көрсетіледі. Бұл мәліметтерді саралаған зерттеушілер Чигучен Ыстықкөл қазаншұқырында орналасқан деп пайымдау жасады. Чигуче қосарлана айтылатын “чин” сөзі қытай тілінде “қала”, яғни бекиніс қабырғаларымен қоршалған елді мекен деген мағына береді. Мұнда тұрақты және жинап алуға жеңіл құрылыстар орналасты. Қытай дерек көздерінің бірінде үйсін билеушісі “киізбен жабылған, дөңгелек баспанада” тұрады делінген. Яғни, бұл жерде киіз үй жайында әңгіме болып отырғанын байқау қиын емес.

Сонымен қатар, Қырғызстан археологтары қазір су басып қалған Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауларынан Сарыбүлүн атты үлкен қоныстың қирандысын зерттеді. Оны зерттеуге археологтармен бірге суға сүңгуші мамандар да қатысты. Су астында жүргізілген археологиялық жұмыстар барысында үйсіндер мәдениетіне тән құмыра, табақша, қазан, текше ыдыстардың бірегей коллекциясы жинастырылды. Жер бетіне тастан жасалған көптеген құралдар көтерілді. Бұлар – дәнүккіштер, түрлі келсаптар, кетпендер, орақ тәрізді пышақтар, т.б. еді.

Әсіресе қоладан жасалған бұйымдар көп. Арасында жебе ұштары, найзаның төлкелі ұштары, күнді бейнелейтін қапсырмалар, т.б. көптеген заттар бар. Сарыбүлүн ежелгі уақытта көшпелі тайпалар өмірінде маңызды рөл атқарғандығын қоладан жасалған бұйымдар санының көп болуы да айғақтай түседі. Мұнда осы бұйымдар дайындалған шеберханалар орналасуы әбден мүмкін, сол себепті де қоныстың маңызды қолөнер орталығы болғандығы анық.

Осының бәрі Сарыбүлүн үйсіндер астанасы Чигученнің қалдығы екендігін тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Үйсіндердің шаруашылығы. Қытай жазба дерек көздері үйсіндерді көшпелілер ретінде сипаттайды. Оларда үйсіндер “егіншілікпен де, бау-бақша өсірумен де айналыспайды, тек оты мол, суы мол жерлерге мал-жанымен бірге көшеді де жүреді” - деп жазылған.

Расында да, мал шаруашылығы үйсіндердің өмір-тіршілігінде шешуші рөл атқарды. Жетісудың табиғи жағдайы Мойынқұм мен Балқаш өңірін қоныс еткен қыстаулардан бойлық бағдарымен жүріп отырып, жаз күндері мал қонданып, қысқы мерзімге әзірленіп-әлденіп алатын, тау бастарындағы шөбі шүйгін шалғынды жайлауларға көшіп баруына қолайлы болған. Бұл аймақта жайлау мен қыстау аралары онша қашық емес – 30-100 шақырым шамасында болады.

Үйсіндер ұзақ уақыт қыстаулары мен жайлауларында, әсіресе көктем мен күзгі жайылымдарында отырып қалатындықтан, сол арадан тұрақты үйлер салып, оның қасынан егін егіп, бау-бақша өсіретін болған. Тұрғындардың үлкен бөлігі жайлаудағы еркін өмірге рақаттанып жатқанда, қоныста қалғандары егістікпен айналысты, күзде өнімдерін жинастырып, руластарын астықпен қамтамасыз етті. Біртіндеп тұрғындардың бір бөлігі отырықшылыққа түбегейлі көшті, бұған халықты күйретіп кеткен соғыс, жүт, мал індеті секілді жағдайлар да әсер етіп отырса керек.

Үйсіндердің отырықшы болып, егіншілікпен айналысқанын тұрақты тұрғын үйлер, қора-жайлар, саздан көптеп жасалған ауыр аяқ-табақтар, дәнүккіштер, тас кетпендер мен әр түрлі дақылдар бар мекен-жайлар дәйекті түрде растайды.

Үйсіндер жылқы, қой, ешкі, сиыр, түйе және басқа да малдарды өсірген. Қой мен жылқы көп болған.

Жылқының әр түрлі тұқымы, оның ішінде асыл тұқымды арғымақтар да болды. Үйсіннің Теңлік обасынан табылған алтын қаптырмада шоқтығы биік айғыр мінген салт кісі бейнеленген. Ахамен әулетінің астанасы болған Персеполь сарайында бедерленген сақ жылқысы мен Теңлік обасындағы жылқыны салыстырар болсақ, олар бір-біріне өте ұқсас келеді.

Үйсіндер ет және сүт өнімдерімен азықтанды; жинастырылған бидайдан нан пісірді; бау-бақшада өсірілген көкөністермен де қоректенді.

Ауқатты кісілер киімдерін жібек пен биязы жүн маталардан тіктірді, қарапайым жұрт киім-кешектерін түрпідей қызықты жүн маталарынан, былғары мен қой терісінен тіктіріп киінді. Жібекті Қығайдан аттарға айырбастап алды немесе тарту-таралғы және салық ретінде алып отырды.

Аяқ-табақты қыруар көп етіп дайындаған. Оны әйелдер саздан жасаған, ал еркектер қайыңнан шағын үстел-табақтар, зерендер, қымыз құятын ожаулар ойып жасады.

Үйсіндер кенді орындардан мыс, қорғасын, қалайы, алтын өндірумен де айналысты. Темірді балқытып, одан пышақ пен қанжарлар, семсерлер, жебе ұштарын жасады. Зергерлер түрлі-түсті тастардан, асыл металдардан моншақтар мен сырғалар, киім-кешек әшекейлерін дайындады.

Үйсін қоғамы біртектес болмады. Онда тайпа мен рудың дәулетті адамдары, жасауындар мен абыздар және қатардағы бұқара малшылар мен егіншілер болған еді. Қытай дерек көздерінде “ең бай адамдардың төрт-бес мың жылқысы болған” деп айтылады.

Үйсіндер арасында жеке меншіктің өскеніне обалар қазған кезде табылған саз балшықтан, саздан, тастан жасалған мөрлер айқын дәлел бола алады. Үйсіннің кейбір өскербасылары мен аса көрнекті шенеуніктерінің қолында алтын мен мыс мөрлері болғандығы жазба деректермен айғақталады.

Жеке меншік малға ғана емес, жер-суға да таралды. Үйсін күнбиі Цылыми оның жайлауында ешкім мал бақпасын деп жарлық шығарғандығы дерек көздерінде сақталған. Мұнымен ол ең шұрайлы жерді өз меншігі деп жариялады.

Дерек көздерінде қоғамның жоғары жігінде қызмет жүйесінің кеңейіп кеткені айтылады.

Үйсіндер қоғамында қауымның азат мүшелерімен бірге негізінен соғыс тұтқындарынан тұрған құлдар да өмір сүрді.

Үйсін қоғамындағы әлеуметтік айырмашылықтар археология материалдарынан айқын байқалады. Үйсін обалары өздерінің көлемі жағынан үш топқа бөлінеді: диаметрі 80 м, биіктігі 15 м-ге дейін жеткен үлкен обалар; диаметрі 15 м, биіктігі 2 м-ге жететін орташа обалар; ең көп кездесетін диаметрі 10 м, биіктігі 1 м-ге дейін жететін шағын обалар. Қабір тоналмаған болса үлкен обалардан археологтар көптеген алтын әшекейлер, қару-жарақтар, саздан жасалған аяқ-табақтар табады. Орташа көлемдегі обалардан үш-төрт қыш, ағаш ыдыстар, қола, сирек жағдайда алтын сырғалар, түйреуіш, білезік табылады. Қару-жарақтан темір қанжарлар мен пышақтар, үш қырлы және жалпақ жебе ұштары болады.

Шағын обалардағы қабырда бір-екі балшықтан жасалған көзе алынады, мәйіттің қаңқасының жанында темір пышақтар, қола сырғалар, моншақтар жатады.

Сөйтіп, жазба дерек көздері де, археологиялық материалдар да үйсіндер қоғамы даму барысында мемлекеттік деңгейге жеткенінен хабар береді.

Өнері, діні. Бірқатар көркемдік жағы жоғары туындылар өздерінің тікелей қолданыстағы мәнінен басқа, кейде үйсіндердің діни түсінігі, дүниетанымы туралы да мәліметтер береді. Солардың біріне биік таудағы қабірден алынған, кезінде бақсы немесе бақсы әйел иемденген Қарғалы тәтісі жатады.

Тәті – екі бөлектен тұратын ұзындығы 35 см, ені 4,7 см алтын жолақ. Күрделі өсімдік тектес өрнекте перуза, ақық, альмандинмен өшекейленген көп бейнелі композициясы бедерленген. Тәті ортасында тау төбесіндегі тұғырға бір-біріне қаратылған екі қанатты ат тұр. Олардан кейін аңдар мен адамдар орналасқан. Сол жақта – қанатты барысқа (қобыландыға немесе жолбарысқа) мінген әйел, жүріп келе жатқан артында марал мен ұрғашы марал бейнеленген. Оң жақта – таутекеде отырған әйел, оның арқа жағында аю мен арқарға мінген тағы бір әйел бейнелері бар. Ортада аттардың арасында денесі арыстандікі, ірі тісті және мүйізді қанатты грифонға (немесе аждаһаға) мінген әйел бедерленген. Осы топтаманың жоғарғы жағында төрт аққу-қаз бейнеленген. Сірә, күс тәрізді жасалған алтын жапырақтар мен қапсырмалар тәтінің бөліктері болған сияқты. Тәті б.з.б. II ғ. мен б.з. I ғасырымен мерзімделеді.

Қарғалы тәтісіне ұқсас бұйымдар Ауғанстандағы (Тілләтепедегі патша қабірлері) қазбадан, Хохлачтағы сармат қабірлерінен және де осы Жетісудағы Есік обасынан да табылған. Бұлардағы ұқсастықтарға қарап, Қарғалы тәтісінің басты идеясы үйсіндерге, сондай-ақ сақ, сармат және басқа да үнді-иран халықтарының түсінігіндегі әлемді бейнелеп көрсету мақсатында жасалған деуге болады.

Тәтідегі жапырақтар құнарлылық символы мен өмірдің қайта басталуы, әйел құдайдың құнарлылық символын бейнелейтін өмір кіндігіндегі тау шыңында өседі және де дүниенің төрт тарапы мен үш әлемді: тамыр жайылысы – жер асты; адамдар мен жануарлар тіршілік ететін – жер беті; құдайлар мен құстар мекендейтін аспан әлемін өзара байланыстырып тұрады.

Тәтідегі аққу-қаздар бейнесі құдайлар әлемін адамдар мен жер асты әлемімен (аспан, жер және су) байланыстырады. Қанатты аттар ежелгі адамдар түсінігі бойынша төрт ат жеккен арбамен аспанда зымырап жүрген күнді бейнеледі.

Аттар қасиетті тау шыңдарында немесе екі төбелі тауда тұрды, сөйтіп олар өмірді бейнеледі.

Барыс, арқар мен айдаһардағы адамдар мүсінінің мәнін түсіндіру өте күрделі дүние. Ескендір Зұлқарнайынның жорықтарына байланысты Шығысқа тараған грек мифологиясында табиғат өлім мен өмір беруші құдай Диониске табынушылық болғаны белгілі. Оны билеп жүрген әйелдер-менад қасында, сапарластары жолбарыс (барыс), грифон, таутекемен бірге бедерлеу орын алған. Дионистің өзі арыстанға, атқа, айдаһарға, жолбарысқа айнала алады. Сірә, бұл наным-сенім Жетісуға да жетіп, мұндағы табиғат пен өмірді жаңартушы үйсін құдайымен біріктірілсе керек. Ол күн құдайы Митра болуы да мүмкін. Мұндай діни түсініктердің таралуына Ұлы Жібек жолы да өзіндік әсерін тигізді.

Әлбетте, үйсіндердегі дионистік культ бақсылықпен астасып жатты, нәтижесінде өмір ағашы бейнеленген бас киім немесе тәжі киген бақсы жер мен аспан әлемдері арасын жалғастырушы ретінде қарастырылды.

Қаңлы (Кангюй) мемлекеті

Алғаш рет Қаңлы (Кангюй) мемлекеті жазба дерек көздерінде б.з.б. II ғасырда аталады. 138 ж. Қытай императоры У-ди Батыс елдеріне Чжан Цянь князді басшы етіп сауда елшілігін жібереді. Он үш жылдан соң талай қиыншылықтарды басынан өткеріп Чжан Цянь қайта оралады. Ол бастырған жазбаларда бұрын қытайға беймәлім болып келген мемлекеттерге сипаттама беріледі. Солардың арасында билеушілерінің ордасында Чжан Цяньның өзі болған Қаңлы мемлекеті де аталады.

Қытай елшісінің мәліметіне қарағанда “Қаңлы Дауанның (Ферғана) солтүстік батысында 2000 ли жерде. Бұл көшпелі иелік әдет-ғұрпы жағынан юечжиларға өте ұқсас; 90 мыңға дейін әскері бар, бірақ өзі әлсіз болғандықтан юечжилықтардың, батысында ғұндардың үкіметін мойындайды. Яньцай Қаңлыдан солтүстік-батысқа қарай 2000 ли жерде жатыр. Және бұл көшпелі иелік те әдет-ғұрпы жағынан Қаңлыдан айнымайды. Әскері жүз мыңнан асады. Жайпақ жағалы үлкен көл жағасында тіршілік етеді. Солтүстік теңізі дейтін соның өзі”. “Батыс өлке туралы хикаятта” және “Хань үлкен үйінің тарихында” қаңлылар жайлы көбірек айтылады. Мәселен, “қаңлы билеушісінің мекен-жайы Люени еліндегі Битен қаласында. Билеушінің жазғы мекен-жайы Люениден жеті күндік жерде. Оның халқы 120 мың отбасыдан, 600 мың

жаннан құралады; саптағы әскері 120 мың адам” - деп жазады. Бұл дерек көздерінен қаңлы сыртқы саясатының кейбір жайттары аңғарылады, ол б.з.б. 46-36 жылдары Чжичжи бастаған ғұндарды қолдайды, кейіннен үйсіндер мен қытайлармен бірігіп оған қарсы шығады; 85 ж. қаңлылар Қашғардағы қытай уәли Бань Чаоға қарсы көтерілген ферғаналықтарды қолдайды. Сол сияқты “Қаңлы ... менмен және қиянқы келеді, үлкендерге сәлем беріп, төжім етуге қырсығып илікпейді. Оған уәлилер жіберген шенеуніктерді үйсін елшілерінен төменге отырғызады. Билері мен ағамандарына ауқатты алдымен береді, уәли жіберген кісіге одан кейін ғана қояды”, “Яньцай иелігі Аланья болып өзгертілді, ол Қаңлыға тәуелді. Ауа-райы қоңыр салқын, қарағай, шілік пен бетеге көп. Халықтың әдет-ғұрпы мен киім-кешегі қаңлылардікіне ұқсас” - деп те айтылады.

Қаңлының билік құрған кезеңдегі сыртқы саясатының жалпы бағыты Жібек жолының Сырдария бойымен жүретін бөлігіндегі Ферғанадан Арал өңіріне дейінгі бөлікті өз бақылауында қайтсе де сақтап қалуға ұмтылушылығы еді. Олар оны уысынан шығармады да. Жібек жолының Сырдария бойымен жоғары қарай солтүстік-батысқа, Кавказ бен Қара теңіз өңіріне, сол сияқты оңтүстіктегі Иранға, Таяу Шығысқа, Үндістанға кідіріссіз жүріп, белсенді түрде дамығанын қаңлылардың қала-жұрты мен обаларын, Яньцай-Аланья тұрғын үйлерін қазған кезде табылған олжалар қуаттай түседі. Бұлар Қытай мәнәттері мен айналары, Үндістанның маржан моншақтары, Еуропаның қола фибула-қаптырмалары, Иранның бедерлі тасты-инталиосы еді.

Қаңлы халқының этникалық сипаты жөніндегі мәселе күрделі де қиын. Қаңлылардың қай тілде сөйлегені жөнінде әлі де бірыңғай пікір жоқ. А.Н.Бернштамның пікірінше қаңлылар түрік тілді халық болған. Басқа зерттеушілер қаңлылар Солтүстік Иранның мал өсіруші тайпалары қатарына жатқызады, олар б.з. бірінші мыңжылдық ортасында Сырдария бойын түрік тайпаларының қоныс аударуына байланысты өзінің этникалық бейнесі мен тілін өзгерткен деп болжам жасайды. Б.А.Литвинский қаңлылар ирантілді сақтардың ұрпағы деп есептейді. Оның пікірінше, қаңлы атауын сақ тайпаларының бірі, “былғары киімді (немесе сауытты) адамдар” деп айтуға болады.

Соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулерге жүгінсек, қаңлы замандастары салған суреттер қаңлылардың сыртқы сырт бейнесін көз алдымызға елестетуге мүмкіндік береді. Олар бізге бір

кездері былғарыға тігілген сүйек пластиналарға салынған гравюра бейнелері күйінде жеткен. Пластиналар Самарқанд облысындағы Қорғантөбе қалашығы маңында б.з. бірінші ғасырларындағы қаңлы обасын алғаш қазған кезде-ақ табылды.

Олардың біреуінде атты және жаяу батырлардың айқасы, екіншісінде – атпен аң аулау көріністері бейнеленген. Айқас пен аң аулауға қатысушылар түгелдей бір этникалық тұрпатқа жатады. Олардың бөрінің де маңдайы тықиып, төбесі қушиған. Шаштарын жоғары қарата тарап, самайдағысын кейін, құлағының сыртына қарай жатқыза салған. Көздері ромбы тәрізді, мұрындары дөңес, иектері жалпақ, ұзын мұрт шоқша сақалмен бітеді. Жауынгерлер шекпендерінің сыртына қорғану үшін сопақша немесе қабыршық секілді пластиналардан жасалған сауыттар киген, бастарында домалақтау дулығалары бар, мойындарын сауытты жағалармен жауып алған, бұттарына жабыстыра шалбар киіп, көтерілмес үшін балақбауын табанына іліп қойған. Қару жарақтардан: ұшы үшкілденіп келетін ұзын найзалар, қынабы белдікке қос таспамен бекітілетін екі жүзді ұзын семсерлер, жебесі үш қырлы оқтары бар құрама садақтар, кең бөлігі садақтың өзіне, екі бөлігі оқтарға арналған үш бөлімді қорамсақтары болған.

Сопақ қалқанның сырты пластиналармен қапталған. Бір жауынгердің айбалтасы бар. Сауытты жауынгерлер сауытсыз аттарға мінген. Аттардың жалы күзелген, құлақтарының арасындағы кекілін күлтелендіріп жинап қойған.

Сырдарияның орта және төменгі ағысы ауданындағы этносаяси жағдай мұнда б. з. I мыңжылдық ортасында түрік тілді тайпалар келген кезде өзгере бастайды. Ерте ортағасырларда мұнда Қаңғу-Тарбан феодалдық бірлестігі қалыптасты. Жазба дерек көздері бұл кездегі кейбір жағдайларды қалпына келтіруге септігін тигізеді. 712 ж. күзде Самарқанд тұрғындары қаланы басып алған арабтарға қарсы көтеріліске шығады да, түріктерден көмек сұрайды. Түрік әскерлері соғдылықтарға көмекке барады. Әскери іс-қимылдар барысын сипаттаған көне түрік руна жазбалары күтпеген жерден түргештер көтеріліске шыққанын және түріктердің одақтасы кенгерестерге қарсы соғысқа аттанғанын, сөйтіп түрік армиясының қатты жеңіліске ұшырағанын баяндайды.

Кенгерес деген кімдер еді? Византия императоры Константин Богрянародныйдың X ғ. бірінші жартысында жазылған “Империяны басқару туралы” атты шығармасында славян, болгар, серб, франк, араб, рустармен қатар печенегтерге де сипаттама беріледі.

Константин Багрянородный печенегтердің оңтүстік орыс далаларына қоныс аудармай тұрып “қанғар” аталғанын келтіреді. Оның жазуынша, “печенегтер қанғар деп аталады, бірақ барлығы емес, басқаларға қарағанда батыя әрі асыл текті тек Йабдиирти, Куарциур мен Хабуксингил аймағының халқы ғана аталады, бұл қанғар деген атау мәнінде”.

Ғалымдар беймәлім кенгерес халқын қанғарлармен салыстырып, көне түрік және византиялық трактатта екі түрлі кезеңдегі бір халық айтылады деген пікірге келген. Егер, Қанг – Сырдарияның бұрынғы атауларының бірі екенін ескерсек, онда қанғар-кенгерестер отанын Сырдария бойынан іздестіру қажет, әрі оның орта ағысында Қазақстан оңтүстігіндегі алғашқы мемлекеттердің бірі бұрынғы Қаңлы (Кангой) ежелгі түрік бірлестігі Қаңғу-Тарбанды салғастыруға болады.

Археологиялық ескерткіштері. Бір кездері қаңлылар үстемдік еткен аудандардан археологтар ескерткіштердің үлкен тобын тауып, оны Қауыншы және Отырар-Қаратау мәдениетіне жатқызды. Бұлардың біріншісі Ташкент көгалды аймағында, екіншісі Сырдарияның орта ағысы мен Қаратау сілемдерінен Таласқа дейінгі аудандарда тараған.

Қауыншы мәдениетінің өзгесінен гөрі тәуірірек зерттелгені Шардараға таяу жердегі Ақтөбе қонысы болып табылады. Ол Сырдарияның оң жағалауына орналасқан, көлемі 325x115 м төбе. Қала үш жағынан жалмен, ал Сырдария жағынан лахсамен қоршалды. Қала ішінен жоспары дөңгелек келген, биіктігі 20 м-дей төбе ерекше көзге түседі. Оның территориясынан жобасы тікбұрышты, көлемі 28x18,5 м орда сарайы аршылды. Сарай айқыш іспеттес етіп салынған бес бөлмеден, кіретін кешен мен құрылымды батыстан шығысқа қарай орап жатқан екі дәлізден тұрады. Оның дәл ортасында төртбұрышты зал (аумағы 3,6x3,6 м) орналасқан, ол басқа үй-жайлармен доғалап иіп салған арқа өткелдермен жалғасып жатыр. Зал бір кездері тегіс шатырмен жабылған. Қазіргі кездегі зал қабырғаларының биіктігі 6 м-ге жетеді. Залдың ортасындағы еденде құдық орналасқан. Бөлме солтүстік-батыс бұрышқа салынған түтіндіксіз камин секілді ошақпен жылытылды.

Залдың айналасында орналасқан үй-жайлар қорап шатырлармен жабылған, олардың біреуі – күмбезді келген. Соңғысы, сірә, Орта Азия мен Қазақстандағы күмбезді шатырлардың ертедегі түрінің бірі болса керек. Үй құрылымында шатыр маңызды рөл атқарған, оған баспалдақ пен жинақтағы есікше арқылы өткен.

Сарай қабырғалары, төбесі, арқалық өткелдері тік бұрышты және шаршылы шикі кірпішпен өрілген. Алғашқысының көлемі 47-52x23-32x10-12 см, екіншісінің көлемі 38-42x38-42x1012 см аралығында өзгеріп отырады.

Қазба кезінде б.з. I-IV ғасырларына жататын ыдыстар, саптаяқтар, тапалар, хумдар, мұрындықты қумыралардың үлкен коллекциясы, сондай-ақ үршықтар, үш қанатты сапты жебе ұштары, алтын сырғалар, бір жүзді пышақтар, ұшы қозғалмайтын айылбастар, қола жүзіктер, қызыл шыны көзді алтын тоғалар жиіастырылған.

Сарай кешенінің уақытын анықтауда күмбезді бөлмеден табылған қабір олжасы өте маңызды. Қабір батыс қабырға жанындағы ағаштан жасалған табытқа қойылған. Мүрде шалқасынан жатқызылып, басы батысқа қаратылған. Қабірден ағаштан жасалған екі ыдыс, зерленген әрі түсті тастар қойылған күміс пен алтыннан құйылған сырға, қорамсақ пен садаққа арналған қабықтан дайындалған футляр, сүйек қапсырмалы ағаш садақ, темір қанжар, тілі қозғалмалы екі темір айылбасы алынған. Құрал-саймандарына қарағанда қабір IV-V ғасырлар шебімен нақты түрде мерзімделінеді.

Қаңлылардың қоныстары әдетте оба қорымдарымен қоршалған, олардың ішінен Шәушікүм, Жамантоғай, Төребай-Түмсық қорымдары қазылды. Қабырлар жерасты үңгірлеріне кесе көлденең жасалған. Қабырларда мәйіттер қосарлана немесе сыңар түрде жерленген, олармен бірге бір-екі не одан да көп қумыралар, моншақтар, темір тоғалар, сүрметас (қас пен көзді бояйтын құрал) қойылған.

Шәушікүм қорымынан қуысты, жер асты және катакомбалы болып бірнеше түрге бөлінетін 60 қабір аршылды. Мұнда, Арыстың солтүстік жағалауындағы 180 шаршы км территориядан түрлі көлемдегі жиырма шақты төбешіктер анықталды. Олардың арасында Пұшық-Мардан, Қостөбе, Шаштөбе, Сейтмантөбе, Ақайтөбе, Шөлтөбе бар.

Ескерткіштердің басым көпшілігі жинақталған жерге байланысты ең үлкені Көкмардан аталады. Қирандысы екі бөліктен: негізгі төбе мен оның қасындағы төбешіктерден құралады. Негізгі төбе – қаланың орталық бөлігі – ол Арыстың екі тармағының қосылуы нәтижесінде пайда болған аралда. Қала жоспарына арал пішіні өсерін тигізген, қазіргі таңда Көкмардан солтүстіктен

оңтүстікке созыла жатқан сопақ төбе түрінде. Төбенің көлемі екі гектардан асады, оның ең биік жері 15 м.

Қалаға кіретін жалғыз қақпа шығыс жақта орналасты, халық оған қолдан тұрғызылған биіктігі 1,5 м, жоғарғы жағындағы ені 1,5 м, төменгі бөлігінің ені 3 м бөгет арқылы келген. Ары қарай бөгет жазық пандус арқылы қақпаға тірелді. Қақпа қазіргі уақытта кертпеші сақталған дөңгелек келген екі мұнарамен күшейтілген.

Қазба жұмыстары басталмай жатып-ақ, төбе үстінен жасыл шөптен ерекшелігіне байқалып тұрған шикі кірпіштен тұрғызылған, мүжілген қабырғалардың орнын байқауға болатын еді. Жекелеген баспаналар бөліп тұрған көше бағыттары да байқалатын. Барлық көшелер қақпадан желпуіштей тарамдалады. “Орталық” көше қаланы тігінен жарып, батысқа қарай жүрді. “Диоганальды” екінші көше солтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай тартылған. “Щеңберлі” көше төбе етегінен 5-12 м қашықтықтан оны белдеулеп өтті.

Қаланың салалармен бөлінген орталық төбешігіне құрылыс іздері бар территория жалғасады. Шығыс жағынан қалалық телім биіктігі 2,5 м-ге дейін жететін аумағы бір гектардай төрт бұрышты жалпақ төбешік. Орталық төбешіктің батыс және солтүстік-батыс жағындағы 3 га-дай аумақтан да ежелгі құрылыс орындары байқалған. Көлемі мен орналасу жағдайына қарағанда Көкмардан ірі қалалық орталық болған.

Қазба кезінде Көкмарданның бірнеше мәдени қабаттан, бірін-бірі алмастырған бірқатар әр кездегі қалалардан тұратындығы анықталды.

Ең жоғарғы жоспарлы құрылыс орындары шағын телімдерден аршылды. Баспаналар жауын-шашынмен шайылып, желмен үгітілгендіктен олар тіптен сақтала қоймаған. Сонымен қатар қаланың өз өмірінің соңғы кезінде құлдырағандығы байқалады. Құрылыстары тозып, адамдар оларды тастап кетті де, мұндағы өмір біртіндеп тоқтады, сөйтіп оның ең соңғы тұрғындары өздерімен бірге барлық бағалы заттарын алып, басқа орынға қоныс аударды.

Одан төмен, яғни ертеректегі қала – магистральды және шолақ көшелермен бөлінген ірі тұрғын үйлерден тұрды. Әдетте, үйлер бір бөлмелі болып келеді, ал екінші бөлмесі қойма болған. Олардың іргесі жартылай жерге, дәлірек айтсақ мәдени қабатқа қазылып салынған, сол себепті де көше жақтан оларға үш-бес тепкішекті басқышпен кірген. Үйлердің есіктері бұрыштардың біріне жақын етіп салынатыны байқалған.

Үйдің ішкі келбеті біркелкі болды. Есікке қарама-қарсы, бөлменің ортасына таяу тік бұрышты жер ошақ жасалады. Ол еденнен қазылып, шеті саз балшықпен кертпіштетіліп жасалды. Бір жақ бөлігіне от жағылса, келесі бөлігіне күл мен шоқтар ысырылып қойылды. Бір үйдің қабырғасынан еденмен бір деңгейден немесе одан сәл биік жерден каминге арналған сопақ қуыс қазылған. Әдетте, оның астына саз балшық тапасы қойылды. Үйлер “қап-қара” болып жылытылды, түтін есіктен және төбедегі тесіктен де шықты.

Бөлмені қуалай қабырғаларға тақап аласа сәкі төсектер қойылған. Есікке таяу бұрыштарда су мен тамаққа арналған ыдыс-аяқтар – хумдар, су таситын құмыралар мен көзелер тұратын болған.

Екі бөлмелі үйлердің екінші бөлмесі әдетте қойма болған, онда хумдар немесе бөшке тәрізді цилиндр түріндегі күйдірілмеген ыдыстарда тары, күріш, бидай, арпа мен бұршақ сақталды.

Ошаққа таяу жерді, еденде дөнүккіштер мен диірмендер жатқан. Олардың бүтіндері немесе сынықтары әрбір үйден табылды десе де болады. Кейбір үйлерде диірменге әдейі тұғыр жасалған. Оның төменгі жартысы аса биік емес дөңгелек тұғырға алынбастай етіп жапсырылған. Диірмендер бір үлгіде, диаметрі 25-35 см аралығында.

Кейбір үйлердегі бөлмелердің бұрыштарына қуыстар жасалынды. Олардың алдында шағын төмпешіктер бар, күл қалдықтарына қарағанда мұнда ғұрыптық от жағылса керек.

Үйлердің бірі өзіндік құрылысымен ерекшеленеді. Оған төмен қарай түскен баспалдақ арқылы кіріп, аумағы 20 шаршы метр бөлмеге кірген. Есікке қарама-қарсы қабырғада биіктігі 0,5 м тік бұрышты тұрпатты келген қуыс жасалынған, оның шеті қой мүйіздері тәрізді етіп сазбен жапсырылған. Қуыс астында ауданы 1,5x1 м екі баспалдақты тұғыр орналасқан. Тұғырдың оң жағында саз балшық қабырғасымен бөлінген шағын қаша жасалынған. Сірә, мұнда құрбандыққа шалынатын қой ұсталса керек. Бұл үйдің ғибадатхана екендігіне ешқандай күмән келтіруге болмайды. Оған осы жерден табылған саз балшықтан жасалынған ірі шамшырақтар, тұғырдағы таза күлдің қабаты нақты дәлел бола алады.

Ғибадатханаға ұқсас нақты үлгілер жоқ болғанымен, Хорезмдегі кушан уақытына жататын Гаурқала қаласындағы залдан аздап ұқсастықтар байқалады. Бұл залдың қабырғаларынан шеті айналдырыла сазбен көмкерілген қуыстар, астына тұғырлар аршылған.

Сондай-ақ Хорезмдегі Топыраққала қалашығынан табыну нысаны қой-арқардың өшекейленген мүйізі болған V-VI ғасыр-

ларға жататын храм ашылған. Қаладан табылған шаған идолдармен, керамикадағы зооморфты сюжеттермен қатар бұл фактілер Хорезмдегі кушан-афригид мәдениетінің Сырдария бойындағы қойдың культі басым болған мәдениетке тигізген әсерін көрсетеді. Көкмардан ғибадатханасы мен Хорезмдегі храмдар ұқсастығы осыны аңғартса керек.

Көкмардандағы барлық үйлер көлемі 35-40х20-25х9-10 см тік бұрышты шикі кірпішпен өрілген. Іргетасы жоқ қабырғалар ішкі жағынан бірнеше рет саз балшықпен сыланды. Шатыры жалпағынан жасалып, ағаш тіреулерге бекітілді. Үйлердің бірінен осындай төрт бағана аршылған. Еденде ағаш тіреуіштердің тік бұрышты ұяшықтары сақталған.

Заттық мәдениеті. Шаруашылығы. Қазба кезінде табылған негізгі материал – керамика. Бұлар ас әзірлеуге керекті ыдыс-аяқтар – қазандар, қақпалы құмыралар, табалар, тағанда ошақтар; су таситын ыдыстар – аузы кең, бір не екі тұтқалы көзелер, көлденең тұтқалы көзелер, екі тұтқалы құмыралар; азық-түлікті сақтауға арналған хумдар; және де, асханалық әсемделіп жасалған сапты-аяқтар, құмыралар, кеселер кездеседі. Жан-жануарлар түрі бейнеленген ұстағышты қақпақ көркем талғаммен жасалынған. Өркешті тұмсығы, қысқа да тік құлағы, жоғары қайырылған қысқа құйрығы оның шөптесін қоректі жануар екендігін аңғартады. Бұл мүсін дала қарақұйрығын бейнелесе керек.

Көкмардан тұрғындары темірді балқытып, одан күнделікті тұтыныс заттарын жасауды білген. Ұсталарға қажетті орақ, пышақ, жебе ұштарын жасайтын темірдің дөңгелек бөлектері табылған.

Сүйектен күрделі садақтар жасауға қажетті бөлшектер, пышақ саптары, түйреуіштер, қаптырмалар, өртүрлі бойтұмарлар істелінген. Қасқыр мен иттің, бүркіттің буын сүйектерінен жасалған бойтұмарлар әсем-ақ. Сүйектен ойып жасалған, басы бедерлі түйіршіктері де қарауға қызықты.

Зергерлік бұйымдар мен әшекейлер алтын мен қоладан жасалған. Мәселен, қақ-алтыннан жасалып, көзіне қызылтас орнатылып, жалған інжумен жиектелген қапсырма табылды. Лағыл мен қызғылт ақықтан, ферузадан, түрлі-түсті шыныдан моншақтар жасалған.

Сырдария алабындағы басқа ескерткіштерден алынған олжалармен салыстыра қарағанда Көкмардан қаласының жоғарғы қабатындағы материалдар V-VI ғасырлармен мерзімделінеді.

Қазба жұмыстары қаладан тысқары 0,5 км жерді алып жатқан, биіктігі 2 – 2,5 м-ге, диаметрі 15 м-ге жететін жайылып кеткен бірнеше обадан тұратын қаланың бейітінде де жүргізілді. Көкмардан тұрғындарының өлікті катакомбаларда, арнайы жасалған пахсалық платформаларда, сондай-ақ платформа жанына қазылған шұңқырларда жерлегендігі анықталды. Мүрденің басы нақты бір жаққа қаратылған жоқ. Олармен бірге қабірге тағам мен суы бар ыдыстар, қару-жарак бұйымдары, әшекейлер қойылды. Қыш ыдыстардан су ағары бар құмыралар, саптыаяқтар, үш аяқты табақтар, әдетте балалардың қабірінен кездесетін кішкентай ыдыстар ұшырасады. Кейбір ыдыстардың қабырғасына жылан тәрізді жапсырмалар немесе таңба секілді белгілер, тау ешкілерінің схемалық бейнелері түсірілген.

Қару-жарак түрлерінен үш қырлы темір жебелер, сүйекті құранды садақтар, қысқа темір семсерлер мен сыңар жүзді қанжарлар болған.

Былғары белдіктерден қалған қола, темір тоғалар көп ұшырасады. Әшекейлерден – тас, металл, шыны моншақтар, түсті тастан көздері бар, қола және алтын бүрме моншақтар, сырғалар мен ілгектер, сымнан есілген өңіржиектер мен шаштүйреуіштер бар.

Қола айналар, қасты сүрмелейтін қас бояуыштар табылған. Ешкі, құстар мүсіні, ашық алақан түріндегі жануарлар сүйектерінен, қоладан жасалынған бойгұмарлар өте көп.

Егіншіліктің мықтап дамығанын - дөңді дақылдар дөңдері мен астық қамбаларының табылуы, еден сылағы мен қамкесектен сабан-топырақ қалдықтарының болуы, дөнүккіштер мен астық сақтайтын хумдардың көп кездесуі нақты көрсетіп береді. Топырақ қабаты қоныстардан жиі кездесетін тас кетпендермен өңделді. Жерді өңдеуге сүйектен жасалған құралдар да қолданылған.

Б. з. алғашқы ғасырларында егінді суғару шектеулі көлемде жүргізілді. Әдетте, суды пайдалануға еңбектің ең қарапайым өдістері қолданылады. Көкмардандағы жер суландыру ісіне Арыстың опырылып құлап біткен көне арнасы мен тарамдарын бөгеу көп септігін тигізді, олардан арықтар тартылып, егін мен бақшаларға су жеткізілді.

Шаруашылықтың маңызды бір саласы – мал өсіру болған. Егіншілік біраз дамыған ежелгі қоныстардан жылқы, қой, ешкі, сиыр сияқты үй жануарларының сүйектері көп кездескен.

Қоныстанушылар тіршілігінде аң аулау ісі де үлкен орын алған. Қазбалардан еліктің, таутекенің, арқар мен ақбөкеннің

сүйектері табылған. Арқар мен марал мүйіздері де жиі кездеседі, ісмерлер олардан өртүрлі бұйымдар жасаған. Су құстары – үйректер мен қаздар, бірқазандар да ауланды. Балық аулаудың дамығанын балық қылтанақтары мен қабыршақтары растай түседі. Балықты шанышқымен түйреп, өртүрлі аулармен ұстады.

Жабайы алма мен алмұрт, өрік пен долана, пісте жемістерін жинау да көп шаруаның мәнді бір түрі болған. Жуа мен у тияз дайынлады.

Сонымен б. з. басталар кезде және б.з. I-мыңжылдығының бірінші жартысында Қазақстанның оңтүстігінде аса ірі және құдыретті қаңлы мемлекеттік бірлестігі болып, өркен жайған, ол Шығыс тарихында маңызды рөл атқарған. Оның халқы егіншілікпен, мал шаруашылығымен, колонер кәсібімен, саудамен айналысты, яғни ол дамудың жоғары сатысында болды. Қаңлының өз тұсындағы Қытай, Парфия, Рим және Кушан империясы сияқты мемлекеттермен саяси, экономикалық және мәдени байланыстар орнатты.

Сюнну

Бұл халық ғұн, хунну атымен кеңінен танымал. Хунну халқы, немесе жаңаша транскрипция бойынша сюннулар ғұндардан ажыратылып көрсетіледі. Орта Азияда қалыптасқан сюннулардың тілі, мәдениеті, дүниетанымы бір. Миграция барысында батыс қанаты Орал төңірегіне дейін жеткен, ол мұнда сан алуан этникалық элементтерді сіңірді, тіпті кейбір ортақ заттық белгілерді сақтағанымен сюнну халқы біртіндеп жоғала бастайды да, шартты түрде ғұндарға айналады. Ал, Еуропаға басып кірген осы жабайы, тағы, көшпелі халықтың сюнну мәдениетінен аларлық айтарлықтай ортақ белгілері бола қоймаған еді.

Сюнну – ғылымда өлі жұмбақ өрі аз зерттелген феномен. Дәл осы халық тарихымен Қазақстанда ерте көшпелілер дәуірі аяқталды, ал ғұндардан бастап орыс тарихнамасында кейінгі көшпелілер уақыты басталады. Жаңа және көне дәуірлердің тоғысқан шегіндегі сюннулардың жаулап алу соғыстары “скиф” кезеңін аяқтап, алғашқы қауымдық құрылыс пен өркениеттер арасын байланыстырды. Бүкіл далалық аймаққа өсерін тигізген күшті тайпалық одақтың қалыптасуы этникалық және мәдени байланыстар арасындағы кедергілерді жойды, кейіннен ұзақ уақытқа созылған заттай мәдениет пен қоғамдық қатынастардың жаңа түрлерінің қалыптасуына алып келді. Кейінгі уақыттарда көптеген тайпалар мен

халықтардың, соның ішінде кеңінен танымал болған түрік, болгар, хазар секілді халықтардың шығу тегін жазбаша деректеме осы сюннумен тығыз байланыстыра қарастырады.

Аталмыш халықтың этносыяси тарихы б.з.б. II-I ғасырларда өмір сүрген қытай тарихшысы Сыма Цянь мен б.з. I ғасырларындағы “Хань тарихының” авторы Бань Гу шығармалары бойынша белгілі болып отыр.

Сюннулар тайпалық одаққа б.з.б. IV-III ғасырларда бірікті. Б.з.б. III ғасыр соңында олар бірнеше әскери табыстарға қол жеткізеді; сөйтіп қытай саясаты қызығушылық танытқан халықтар қатарына қосылды. Бірлестік аумағы Ордос үстіртінен Байкөл көліне дейін, Енисейден Манжурияға шейін созылды. Бұл үшін сюнну халқы өздерінің жоғарғы билеушісі Тоумань шаньюйге қарыздар еді. Кейіннен бірқатар жерлерден айырылса да оның ұлы Мөде (Модунь) достық және әскери қатынастар кезекпен жүретін қытай саясатының негізін қалады. Қалай болғанда да сюнну халқы өздеріне қажетті күріш, жібек, әшекей және т.б. бұйымдарды Қытайдан алып отырды. Тіпті жыл сайын екі жақтың шапқыншылықтары болып тұрды: күзде – сюнну, көктемде қытайлар шабуылдады. Қытай жылнамаларының авторлары сюннуларды көшпелілер ретінде сипаттайды, олар “өз кәсіптері болып табылатын мал бағумен айналысады және де ағаштан және мүйізден жасалған садақтармен аңға шығады. Жабайы аңдар мен шөбі шүйгін жерлерді іздестіреді, олардың тұрғылықты жері жоқ... Қала да, қоныс та, егіншілік те жоқ... егіс алқабын өңдеумен айналыспайды”. Бірақ осы автор әлдебір қытай қолбасшысының сәтті әскери жорығын сипаттағанда Тянь-Шань тауы түбінде шаньюйдің ордасында үйлері, бекініс қабырғасы, қоймалары және бұл қалада тұтқынға алынған көптеген князьдар болғандығын айтып өтеді. Өкінішке орай ғылымда әлі де, қытайлықтар қай тауды айтып тұрғандығы жөнінде нақты пікір жоқ. Мөде қайтыс болғаннан кейін қуатты мемлекеттің оңтүстік және солтүстік болып ұзаққа созылған екіге бөліну үрдісі басталады, кейін солтүстік одақ жеңіліп, елден кетеді де, Сырдарияның орта ағысы аудандарына дейін қоныстанады. Сяньбилерден күйрей жеңілген сюннулар жеңімпаздарға кірігіп кетеді. Зерттеушілер сюннуларды алғашқы (түпті) түріктер деп есептейді.

Жекелеген сюнну тайпаларының Қазақстан далалық аймақтарына келе бастауы әлі де зерттеуді қажет етеді, бірақ та бұл үрдіс б.з.б. I ғасырда басталған болса керек. Ал, б. з. II-III ғасырларында

сюннулар, кең алқапты мекендеген кейінгі сарматтардың тайпалар конфедерациясы секілді бірлестікке біріктірді. Осы уақыттарда олар Орталық Қазақстанға, Сырдария алабы мен Жетісуға да келе бастады. Сюннулардың негізгі отряды IV ғ. бас кезінде Оралға жетеді де, біршама уақыттардан кейін Еуропаға шапқыншылық жасайды, мұнда олар “ғұн” атауын иемденеді.

Археологиялық ескерткіштері. Қазақстан аумағында сюнну археологиялық ескерткіштері өте сирек ұшырасады.

Зерттеушілер ғұндарды тікелей сюннулармен салғастыра қоймағанымен, алғашқылары екінші халықтың көптеген салт-дәстүрін сақтап қалған еді. Атилланы жерлеу рәсімі жазылған мәліметтер келтірілген дерек көздерінде, оның денесі бағалы металдардан жасалған бірнеше табыттарға қойылғаны және онымен бірге қабірге аса құнды бұйымдар қоса жерленгені, ал жерлеу орны мұқият жасырылғандығы жайлы мағлұматтар бар. Сюнну қорымдары белгілі Оңтүстік Сібірде мұндай қабірлер алдын-ала қазылған қазаншұңқырға қойылған қима-табыттардан аршылған. Шұңқырға табытқа салынған мүрде мен сол дәуірге тән құрал-саймандар қойылды. Ал ақіреттік тағам ретінде мүйізді ірі қара еті қойылған. Бейіттердегі бұл жануардың бас сүйегі мен өзге сүйектерінің колөнер бұйымдарымен бірге табылуы - сюннулардың біразы жартылай көшпелі шаруашылықпен айналысқанын сипаттайды. Сюнну ақсүйектерінің жерлеу рәсімі қалай жүргізілгендігі бізге қытай хроникалары арқылы жеткен. Өлікті ішкі жәшікке жатқызған, содан кейін оны сыртқы жәшікке салған. Мүрдемен бірге тұрмыстық заттар, қару-жарақ, киім-кешек, сондай-ақ күңдер мен құлдар қоса жерленді. Кейбір бай қабірлер жанынан ешбір құрал-саймансыз бейіттердің табылуы да осындай пікірге жетелей түседі.

Сюннулармен салғастырылатын бұйымдар Қазақстан аумағында өте сирек және кездейсоқ ұшырасқан. Шөлді және шөлейтті аймақтардағы сюннулерге жататын археологиялық ескерткіштерде өзіндік бір өзгешелік байқалады. Оларға ерекше биік ер-тұрман, қауырсынды білдіретін қабыршақты өрнек, әшекейлі қола қазан жатады. Дегенмен, сюннулардың бірегей бұйымы – күрделі садақ пен әшекейлер болып табылады. Халықтардың Ұлы коньыс аударуындағы далалық бейіттердің көпшілігінен созыла басылған алтын қаңылтыр мен түрлі-түсті тастар салынған әшекейлер табылып келеді. Олардың мұнлама көп таралуы көшпелілер мен олардың отырықшы одақтастарын тез баюға алып келген Иран мен

Римге қарсы тонаушылық соғыстарына байланысты болған еді. Әзірге зерттелген сюнну қабірлерінде алтын және өзге әшекейлермен киім-кешек, бас киім, белбеу, аяқ киім, ер-тұрман мен әбзелдер сәнділендігі анықталды. Шын мәнінде ірі алтын кесектерінен жасалған заттар сирек кездеседі. Әдетте бұлар жұқа алтынмен немесе тіпті алтын жалатылған қаңылтырмен апталған күміс және қола бұйымдар болып табылады. Инкрустацияға пайдаланылған қызыл және күлгін түсті тастар салыстырмалы түрде айтқанда аса бағалы емес еді. Ғұн классикалық садағы жеті сүйек бөліктерінен құрастырылды. Садақтың иыққа жақындайтын тұсы қосымша сүйек қапсырмалармен бекітілді. Екі шеті бір-бірінен сәл-пәл ұзын болғандықтан, ғұн садағы ассиметриялы болып келді. Рим саяхатшысы Аммиан Марцеллини ғұндардың ұшына у жағылған сүйек жебелерін мұқият сипаттаған, бірақ археологтар оларды әлі таба қойған жоқ. Мұндай жебелерге мүйізден жасалған ысқырық орнатылғаны белгілі, бірақ-та қабірлерден негізінен кәдуілгі үш қырлы сапты садақ оқтары ғана кездеседі. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл күпия жер қыртысымен тығыз байланысты, мұнда сүйек сақталғанымен, мүйізден жасалған бұйымдар сақтала қоймайды, сондықтан да болар, қазақ сахарасында әлі күнге дейін осындай және бұған ұқсас монғол жебелері кездесе қойған жоқ. Әйел қабірлері керемет жасалған төгі және “қалаш” сырғалармен, сондай-ақ тілікшелі білезіктермен, белбеу айылбастарымен, бас киімді әшекейлеп тұратын моншақтармен ерекшеленеді. Тері аяқкиімдерден тек айылбастар мен оларды тартып тұратын қайыс ұштары сақталған.

Сюнну қабірлерінен алынған заттарды белгілі бейіттердегі бұйымдармен байланыстыру, өзара қатыстылығын анықтау олардың саны аздығы мен көп түрлілігі әсерінен оң нәтиже бере қоймайды. Қазақ сахарасына келгеннен кейін сюнну, мұнда көптеген этникалық топтарды сіңірді, сол себепті де осы дәуірді белгілі жайттардың жиынтығы ретінде тұтастай қарастырған жөн.

Сарматтар

“Сарматтар” деген халықтың аты антикалық деректерде б.з.б. III ғ. қолданылып келеді. Сол кездері сарматтардың скифтерді жүйелі түрде жаулап алуы басталады. Диодордың айтуынша, сарматтар Скифияның едәуір бөлігін “құлазытып”, жеңілгендердің бірін де қалдырмай қырып-жойған, сөйтіп елдің басым бөлігін

шөлге айналдырған. Сарматтардың бір тайпасы – роксаландар б.з. I ғ. Мидияның шекарасына жетіп, Риммен соқтығысып қалады. Олардың ізімен аландар жүріп отырды.

Сарматтар өздері басып алған жерлер халықтарының саяси өміріне белсене қатысқан. Мысалы, б.з.б. II ғ. соңғы кезінде Понтия патшасы Митридаттың қолбасшысы Диафантпен болған соғыста роксаландар скифтерге қосылады. Б.з.б. I ғ. Митридат Римге қарсы күрескенде сарматтар соның жағында болған. Б.з.б. 49 ж. римдіктер аорстармен (сармат тайпасы) бірлесіп, Боспор патшасының одақтастары сирактарды (сарматтардың басқа тайпасы) жеңеді. Басқа тайпаларға қарағанда жорыққа кешірек шыққан аландар Қара теңіздің солтүстік өңіріне дейін жетеді. Кейінірек олар ғұндарға қосылып, Испаниядан барып шығады. Ал кейбір топтары Солтүстік Африкаға қоныс аударады. Бұл қозғалысқа олармен көрші Сырдария алабында орналасқан қаңлылар да қосылған болатын. Орал-Ертіс аумағына сюнну тайпаларының келуі, тайпалар миграциясының басталуын тездеткен сияқты.

Кейінгі сарматтарға сюнну ықпалы болғандығы жөніндегі сауал өлі күнге дейін пікір-талас тудырып келеді. Әдетте ғұн-сюннулар қазіргі Батыс Қазақстан аумағына б. з. IV ғасырында келді деп есептеледі. Кейінгі сарматтар сюннулардың кейбір жосын-жоралғыларын, мысалы, ақсүйектердің бас сүйегін қалпынан өзгерту, ғұндардың күрделі садағы секілді бұйымдарды қабылдайды. Сюннулар келмей тұрып, кейінгі сарматтар олардың бодандығын қабылдаған, сөйтіп Орталық Қазақстаннан Арал маңына дейінгі аймақтағы тайпалар конфедерациясын құрған деген пікірлер де бар. Дегенмен жазба дерек көздерінің мағлұматтары өте мардымсыз, сондықтан да сарматтар өмірі туралы негізгі деректі археология ғылымы ғана бере алады.

Сарматтар мәдениеті хронологиялық жағынан үш кезеңге бөлінеді: ерте сармат, немесе прохоров мәдениеті; ортаңғы сармат немесе сулов мәдениеті; кейінгі сармат мәдениеті.

Прохоров мәдениеті. Б.з.б. IV ғ. бас кезінде савроматтар Доннан Ембіге дейінгі аумақта тіршілік етіп, мұнда “батыс” (Еділ-Дон ауданы) мен “шығыс” (Орал ауданы) сынды екі жергілікті мәдениеттер нұсқасы қаланды. “Шығыста” қыш ыдыстары, қару-жарақ, сәндік заттар, әшекейлер, жерлеу ғұрпы, наным-сенім бұйымдары сияқты археологиялық кешендер айтарлықтай өзгерістерге ұшырады. Жаңа мәдениеттің қалыптасуына Еуразия аумағында көшпелілердің көшіп-қонуы, жергілікті негізгі басқа этника-

лық құрандылардың енуі тегінде Оралдың орманды-далалы аймақтарындағы жартылай көшпелі тайпалардың қосылуы өзіндік әсерін тигізсе керек.

Жаңа мәдениет үрдісі екі жақты – эволюциялық және миграциялық болғандығы анық. Егер қару-жарақ, ат өзселдері, кейбір әшекейлерге өтпелі тұрпаттар тән болса, біз жаңадан жасалған заттар түрлерін, айталық, түбі дөңгелек келген ою-өрнекті ыдыстар, білікті қола айна, сегіз саны тәрізді алқалардың жасалғанын әрі бұлардың бұрынғы тұрмыстық-шаруашылықта қолданылмағандығын аңғарамыз. Олардың шығу тегі Оралдың шығыс және солтүстік-шығыс аудандары тұрғындарының кейбір бөліктерінің қосылуымен байланысты, бұл жерде соңғы кездері савроматтардан прохоров мәдениетіне өтетін кезге жататын заттар түрлері, сондай-ақ, тек ерте сарматтарға тән жаңа тұрпаттар жергілікті кешендерден табылған. Әсіресе, өтпелі кезең семсерлері тұрпаттарында анық байқалады. Ұшы тік кесекті немесе аздап иілген және жабыны доға тәрізді семсер түрлері шыға бастайды. Егер соңғылары б.з.б. IV ғ. бас кезімен мерзімделсе, онда сабы мен жүзі тігінен келген және жүзі орақ тәрізді, классикалық прохоров семсері б.з.б. IV ғасырда пайда бола бастайды. Савроматтар жебе ұштарын прохоров тұрпатына бірте-бірте көшуінің эволюциялық сипаты анықталған. Бұны самай алқасына қатысты да айтуға болады. Бөрінен де қыш ыдыстар тұрпатындағы жаңа өзгерістер анық байқалады. Алмұрт тәрізді қыш ыдыстардан басқаларын жергілікті шеберлер бұрын жасаған емес. Ою-өрнекке саз балшық құрамына қарағанда оларды мұнда Оралдың орманды-далалы аймақтарының тұрғындары әкелген сияқты.

Ескерткіштер сипаттамасы. Прохоров мәдениетінің тайпалары марқұм болған кісілерін тек оба үйінділерінің, онда да әдетте топырақ үйінділерінің астына қойған және үйінділерді таспен көмкеріп бастырып тастау әдісі өте сирек кездеседі. Кейде олар бұл үшін қола дәуіріндегі обаларды да пайдаланды. Ертедегі сарматтарға тән бір жайт – олар қабырдың үстін немесе айналасын балшықпен сылап не таптап, кейде алаңқай жасап қоятын болған, сол сияқты қабыр ішін ағашпен, кесінділермен не қабықпен көмкерген. Оба үйіндісінде бейітке қойылған арбаны білдіретін доңғалақ білік, күпшік қалдықтары кездеседі.

Өлікті қою мен бейіттер түрі, саны елеулі өзгерістерге ұшырап отырды. Әдетте қабырғалары тік немесе сәл қиғаш, бұрыштары төрт тарапқа бағытталған, бұрыштары тік немесе аздап дөңгеленген жерден қазылған шұңқырлар; ағаш немесе қамыс жабынға

арнап жасалынған кертпеші бар бейіттер; солтүстіктен оңтүстікке бағытталған бұрыштары тік немесе дөңгелек жерден қазылған тар шұңқырлар; бүйірлері қазылған бейіттер мен жер астынан қазылған ұзынша қуыстар (катакомба) пайда бола бастайды. Прохоров мәдениетіне өлген кісіні шалқасынан, басын оңтүстікке қаратып жерлеу тән. Кейбір жағдайларда мүрденің екі немесе бір қолы шеткері орналасқан, білек тұсы бүгілген, соған байланысты қолы шат не жамбас сүйегінде жатады. Тізесі аздап бүгілген, аяқтары оңға немесе солға, не болмаса еденге қойылған және де ромб түрінде (яғни, “салт атты”) немесе айкастырыла жерленген. Балаларды әдетте аяқ жаққа немесе екі ересек адамдар арасына қойған. Сондай-ақ басын карама-қарсы – солтүстік жаққа бағыттаған. Оңтүстікке және солтүстікке бағытталған қабірлерден басқа ішінара шығыс пен батысқа бағытталған жерлеу орындары да бар. Савроматтардан қалған қабықтан жасалған табытпен қатар ойып жасалған, жеңіл арба секілді табыттар да кездеседі. Савроматтарға қарағанда сарматтар бейітке бор, реальгар, күкірт, көмір кесектерін жиі қойған. Үйілген молалардағы өрт қалдықтары негізінен Батыс Қазақстанда ара-тұра байқалады. Акіреттік асқа арналған малдың бүтін денелерін енді қойдың, жылқының, ешкінің шағын бөліктері алмастырады.

Ортаңғы сармат, сулов мәдениеті. Бұл мәдениет б.з.б. II ғ. соңы мен б. з. I ғ. бас кезімен мерзімделінеді. Әлі күнге дейін ортаңғы сармат мәдениетінің қалыптасу сауалдары түбегейлі шешіле қойған жоқ. Оның ерте сармат мәдениетінен бастау алғандығы туралы дәстүрлі көзқарас бар.

Жерлеу құрылыстарының түрлері бұрынғыдай қала бергенімен олардың арақатынасы өзгереді. Бүйірі ойылған қабірлер саны азаяды да, катакомбалар ғайып бола бастайды. Шеті немесе кертпеші бар қабір шұңқырлары сақталады. Үйіндідегі жерлеу сирек ұшыраса бастайды. Шаршы тәріздес бейіттер саны арта түседі. Мүрделерді шұңқыр бойына созыла жатқызу ғұрпы басымдық танытады.

Әлбетте, ғұрыптық заттардан оба қабірлеріне қойылған бордан жасалған антропоморфты мүсіндер бірегей олжалар болып табылады. Мәселен, Үстірттегі Бөйте кешені бірегейлігімен ерекшеленеді. Кешен үш топты обалардан тұрады. Және де шыммен жабылған мүсіндер сынықтарымен бірегейленеді. Бөйте-1 кешеніне шығыстан батысқа қарай тізбектелген үш оба кіреді. Обалар ерте замандарда-ақ тоналған, бірақ сақталған заттар барлық кешенді б.з.б. V ғ. соңы мен IV ғ. бас кезімен мерзімдеуге мүмкіндік береді. Обалардан солтүстікке және оңтүстікке қарай тастан қаланған дөңгелек келген қоршаулар орналасқан. Обаларға жақын үлкен

алаңқайға шоғырланған әктастан жасалған антропоморфты мүсіндер қалдықтары ерекше көзге түседі. Олардың негізгі қалдықтары солтүстік-шығыстан оңтүстік-батысқа қарай созыла жатқан тізбекті құрайды. Мүсіндердің басым бөлігі жалпақ, бедері дәлме-дәл берілген. Жекелеген ескерткіштер дөңгелектеу келген. Мүсіндерде ашық оң алақаны кіндік тұсына қойылған ер адам бейнесі бедерленген. Қасы, мұрны, көзі, сәнді мұрты, аузы адамның бет әлпетін айқын бейнелейді. Мүсіндердің семсері, қаңжары, салағы болды; бастарына дулыға киген, белін белдеу, әшекейлерден алқа, білезік таққан.

Мүрделердің басын оңтүстікке қарату, қабір түбіне, кейде өлікті де бормен сеуіп қою ғұрпы сақталған. Ақыреттік ас ретінде мал сүйектері, көбіне қойдың жауырыны қойылады. Шұңқырды өрлеуде ағаш кеңінен қолданылады, табыттар мен зембілдер өте сирек ұшырасады.

Кейінгі сарматтар мәдениеті. Кейінгі сарматтар Орал, Еділ, Дон өңірлерін қамтыған Орал далаларынан Буг өзеніне дейінгі аймаққа қоныстанды. Хронологиялық жағынан бұл б.з. II-IV ғасырлары еді.

Кейінгі сарматтар өздерінің алдында өткендердің көптеген дәстүрлерін сақтап қалды. Өз руластарын олар негізінен ескі молалардағы обаларға жерледі. Тар қабір шұңқыр мен бүйірі қуыс шұңқырларға жерлеу басым болды. Өліктің басы солтүстікке және солтүстік-батысқа қаратылды. Олар шалқасынан жатқызылып, жамбас сүйегі маңына қойылды. Қабірлерден күл мен от қалдықтары, бор кесектері мен ұнтақтар ұшырасады, табыт пен астаулар, сондай-ақ қабір жабыны сирек ұшырасады.

Мәдениеттің жаңа белгілері арасынан бас сүйектің деформацияға ұшырауы байқалады. Сүйек қапсырмалы күрделі садақ пен жартылай асыл тасты алтын әшекейлер де кездеседі. Қолдан жасалған ыдыстар арасында құмыра, табақшалар бар. Кейбірінде кертiкті ою-өрнек байқалады. Шеттен әкелiнген қыш ыдыстары көп. Көбіне тiлiкшелi қоладан жасалған түйреуiш қаптырмалардың арқа тұсы қайырылып келедi. Сырғалар – күмістен немесе қоладан жасалып, шетi алтынмен көмкерiлдi. Семсер мен қаңжарлар арасынан сабының басына халцедон орнатылғандары да ұшырасады. Күміс, қола ат әбзелдерi жиынтығы, алтын тоғалар да көп. Шеттен әкелiнген заттардан қығай айналары, боспорлық шеберлер жасаған шыны құмыралары, мөлдір сазды танаис амфоралары, ортаазиялық қызыл сазды ыдыстар табылған. Римнен әкелiнген заттар арасында сырланған, ромб секiлдi қалқанды фибулалар бар. Өрнектi шыны бокалдар Кiшi Азиядан әкелiнген.

КЕЙІНГІ КӨШПЕНДІЛЕР АРХЕОЛОГИЯСЫ

Этносаяси тарихы

IV ғ. ортасында Орталық Азия далаларында түбегейлі саяси және этникалық өзгерістер болды. Бумын қаған басқарған алтайлық түрік-тогу тайпалары теле және басқа тайпалармен одақтасып, жужан қағанатына қарсы бас көтереді. Осы оқиға нәтижесінде 552 ж. Орталық Азияда Алтайдың түрлі этникалық тайпаларын біріктірген Түрік қағанаты (552-630 ж.) құрылады. Қағанат өзегін алтайлық түрік-тогу тайпасы құрады. Жужандарды талқандағаннан кейін 554 жылға қарай Жетісу, Орталық Қазақстан мен Хорезмді бағындырып, олар Арал теңізіне дейін жетеді. Сасанидтік Иранмен одақтасып, түріктер 563-567 жылдар аралығындағы кезеңде *Орта Азиядағы эфталиттер мемлекетін талқандайды. Иран мен қағанат аралығындағы шекара Әмудария бойымен өтті. Орта Азиялық мемлекеттер вассалдық тәуелдікте болды. VI ғасырдың 70-жылдары Дизабұл (Естемі) қаған Солтүстік Кавказ бен Қара теңіз маңына бірқатар жорықтар ұйымдастырды. Булар барлық далалық аймақтарды қағанат ықпалына түсірген соңғы нәтижелі жорықтар еді.*

Түрік қағанатының тұтас тарихы үздіксіз соғыстар мен өзара қырқыстарға толы. Соңғысының нәтижесінде 581 ж. қағанат бір-бірімен жауласушы Шабалио билік еткен Шығыс және де Тардуш хан билікке келген орталығы Жетісу болған Батыс болып екіге бөлінеді. Әлсіреген Шығыс Түрік қағанаты Қытай империясынан жеңіліске ұшырайды, ал Батыс Түрік қағанаты бұл кезде күшейе түседі. *Датюу Орта Азия мен Қазақстанда өз ықпалын нығайтады, қағанаттың екі бөлігін қайта біріктіруге тырысып, өзін шығыс түріктер қағаны деп жариялады.*

VI ғ. соңында батыс түріктері теле тайпаларының жерін басып алады, бірақ одан кейін болған көтерілістер орталық билік күштерін әлсіретіп тастайды. Тек 615-619 жылдары ғана теле тайпалары мен олармен көршілес сеяньтоларды батыс түріктер түбегейлі бағындыра алды.

Мемлекеттің шығыс шетіндегі соғыстарға қарамастан Батыс Түрік қағанаты гүлдене берді. Басқару жүйесі қайта ұйымдастырылып, белсенді сыртқы саясат жүргізілді. 634 ж. Шаболо-Химши қаған мемлекеттегі тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін 10 оқ аталған қағанаттағы тайпалық бөліністі бекітті. Дулу атауымен аталған олардың бесеуі Шу мен Іле өзендері аралығын мекен етті, Шу өзенінен оңтүстік-батысқа қарай орналасқан нушиби бірлестігіне қалған бес тайпа кірді. Дулулар одағына Алтай, Ертіс пен Іле аралығындағы далада көшіп жүрген қарлұқтар мен түргештер кірді. Табиғи жағдайлары көшпелі мал шаруашылығына қолайлы Жетісу жері қағанаттың орталығы болды. 651 ж. Батыс Түрік қағанаты қытай әскерлері тарапынан күйреді, оның жері Қытайдың екі округына енді. Бірақ тәуелділік номиналды түрде болған еді. 682 ж. Алтайда “екінші” аталған Түрік қағанаты қайта қалыптасады, оған Алтай, Батыс Моңғолия мен Тува жерлері кіреді. 711 ж. олардың Мочжо қағанның әскерлері Жетісудағы Батыс Түрік қағанатының орнына қалыптасқан Түргеш қағанатына сәтті жорықтар жасайды. Түргештер талқандалынады, өйтсе де арабтар қоршап алған Самарқандқа түріктердің жәрдем беруге тырысуы кейбір түргеш тайпаларының көтерілісі нәтижесінде іске аспай қалды. Екінші түрік қағанаты 742 ж. ұйғыр, қарлұқ және басмылдардың біріккен күші шығыс түріктеріне қарсы шыққанға дейін күшейіп тұрды. Түріктер күйретіледі, соңғы қарсылықтар 744 ж. басып жанышталған соң, оның орнында Ұйғыр қағанаты қалыптасады. Батыс Түрік қағанаты түпкілікті ыдырағаннан кейін бұл мемлекет мұрасын бұрынғы қағанаттың мейлінше күшті төрт тайпаның бірлестіктері – ұйғырлар, оғыздар, қимақтар мен қарлұқтар бөліп алады. 766 ж. Ұйғыр қағанатынан жеңілген қарлұқтар алдын-ала түргештерді бағындырып, Қашғар мен Жетісудан Сырдарияның орта ағысына дейінгі аумақты басып алып, Қарлұқ қағанатын құрады. Ыстықкөл ауданындағы Суяб қаласы астанасы болады. Батыста олар печенег, немесе бұрынғы қаңлы тайпаларымен қақтығысады. Оғыздармен одақтасқан олар печенегтерді жеңеді әрі талқандайды, дәл осы кездері печенегтердің батысқа қарай ұзаққа созылған миграциясы

басталады. Қарлұқтар өз кезегінде өздерінің одақтастары оғыздарға Сырдарияның орта ағысын, яғни қаңлылардың түпкілікті жерін қалдыруға мәжбүр болады. Қарлұқтар көсемі “жабғу” лауазымын иемденеді, ал 840 жылдан бастап “қаған” аталды. Жетісу аумағында қарлұқ тайпалары консолидациясының саяси бірлестікке айналу үрдісі болып өтті. Алғашқыда қарлұқтардың үш рулық өзегіне Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанның этникалық бірлестіктері, көшпелі және жартылай көшпелі түрік тілді тұхси, шігіл, әзкіш, халаджы, чарук, арғу, барысхан тайпалары кірді. VIII-X ғасырлардағы қарлұқ тайпалары Балқаш пен Ыстықкөл аралығын, Іле, Шу, Талас өзендері алабын, Тянь-Шань сілемдерін, Исфиджап, ортағасырлық Отырарға дейінгі орасан зор аймақты қоныстанды.

Қарлұқтар көрші оғыз, қимақ тайпаларымен саяси-мәдени байланыстар орнатты. Шығыста қарлұқтар ұйғыр қағанатымен шектесіп, ал оңтүстік-шығыста Мауераннахрдан солтүстікке қарай жатқан жерлерді бағындыруға ұмтылған арабтарды тоқтатып тұрды. Исламды таратуға ұмтылу Саманидтерді қарлұқтарға қарсы жорыққа итермеледі, бірақ-та олар табанды қарсылыққа ұшырап отырды. Қағанатта отырықшылыққа көшу үрдісі жүріп жатты, көптеген әскери-инженерлік құрылыстар салынды, бірақ та орталықтандыру әлсіреп, жайылымдық мал өсіру негізгі шаруашылық түрі болып қала берді. 940 ж. Жетісуға Шығыс Түркістаннан қидандар келді де, қағанаттағы өзара қырқыстарды пайдаланып, мемлекетті жаулап алды.

Печенегтер оңтүстік орыс далаларындағы көшпенділер ретінде кеңінен танымал. Атауы алдымен орыс және византиялық жазба дерек көздерінде кездеседі. Дегенмен бұл көшпенділердің Отаны – Қазақстан, дәлірек айтсақ, Сырдарияның орта ағысы. Византия тарихшысы печенегтердің ең белді төрт тайпасы өздерін грек транскрипциясына аударғанда “кенгерес” деп айтатынын хабарлайды. Русь пен Византия шекараларына жақын маңайда печенегтер IX ғасырдың соңы мен X ғасырдың бас кезінде пайда болады, ал оған дейін олардың негізгі этникалық компоненті қаңлылар (кангюйлер) еді. Олар тек негізгі этникалық компонент болды, себебі, X ғасырдың бас кезінде Донға жеткендер ерте көшпенділер тарауындағы бізге белгілі дәлме-дәл қаңлы тайпалары емес болатын.

Қаңлылар түрік қағандарының одақтастары болды, бірақ ешқашан да қағанат құрамына кірген жоқ. Ұйғыр, қарлұқ, оғыз және болашақ қимақтар сынды ірі тайпалық бірлестіктер арасында

басталған күрес қаңлы тайпаларына кері әсерін тигізді. Түрік-түогу мұрагерлерінің ең күштісі, өз билеушісі “қаған” лауазымын иемденген және негізгі жайылымдық жерлерді жаулап алған Ұйғыр қағанаты еді. Басқа билеушілер “жабту” лауазымын қанағат тұтып, жайылымдық жаңа жерлер іздестіруге мәжбүр болды. Дәл осы кездері қарлұқтар мен оғыздар Жетісуда түпкілікті орныға бастайды да, Сырдария шұраттарын қаңлылардан тартып ала бастайды. Оларға ендігі жерде мемлекет болып қалыптасқан қимақ тайпалары да көмектеседі. Қаңлылар Сырдарияның төменгі ағысы мен Арал маңына ығысуға мәжбүр болады. Сол уақыттарда отырықшы және жартылай отырықшы қаңлылар көшпелі өмір салтына көше бастайды.

VIII ғасырдың екінші жартысында қарлұқ, оғыз және қимақ тайпаларының біріккен күштерінен жеңілген қаңлы тайпаларының бір бөлігі Еділ мен Орал аралығына көшіп кетеді. Мұнда қаңлыларды сіңірген жергілікті түрік тайпалары, кейінгі сарматтар мен угорлар жұрнақтары негізінде жаңа тайпалық одақ құрылады. Олар Еділ өзенінің төменгі ағысы мен Солтүстік Кавказды қамтыған Хазариямен әскери қақтығыстарға түседі. Бұлар иудейлік дінді тұтынған бірегей түрік көшпенділері еді. Зерттеушілер еврей дінін қоғамдағы ақсүйектер ғана қабылдаған, қалғандары пұтқа табынушылар болып қала берді деп есептейді. IX ғасыр соңында араб географы әл-Масуди мәліметі бойынша оғыздар Аралдың солтүстік өңірін мекендеген қаңлыларға түпкілікті соққы береді. Қаңлылардың бір бөлігі оғыздарға бағынады, басқалары Еділ мен Орал аралығына қарай кетеді. Өз кезегінде, X ғасырдың бас кезінде оғыздар Орал өзеніне дейінгі Солтүстік-Батыс Қазақстан мен Маңғыстау түбегін өздеріне бағындырып, кең байтақ оғыз қағанатын құруға мүмкіндік алады. “Қаған” лауазымын оғыздар билеушісі 840 жылы ұйғырларды қырғыз тайпалары талқандағаннан соң, қарлұқтар мен қимақтар өлсірегеннен кейін алады. Еділ далаларындағы Хазария мен печенегтер теке-тіресі X ғасырдың бас кезінде печенегтерге қарсы оғыздар мен хазарлар одақ құрып оларға күйрете соққы бергеннен соң аяқталды. Печенегтердің бір бөлігі IX ғасырдың екінші жартысында Дон төңірегіне өтіп кеткен болатын, жаңа жеңілістен кейін тайпалық одақтан қалғандары Хазарияның солтүстік аумақтары арқылы орыстардың далаларына ығысады. Сөйтіп, оғыздар өз мемлекетіне Еділ өзеніне дейінгі барлық жерлерді енгізеді. X ғасырдың бірінші жартысында оғыздарда мемлекет қалыптасады. Оның астанасы әрі қағанның

қысқы ставкасы Сырдарияның төменгі ағысындағы Янгикент қаласы болды. Дегенмен бұл бірлестіктің ғұмыры да ұзақ уақыт бола қоймады. Сырдария шұраттары, Маңғыстау шөлдері мен Батыс Қазақстан далалары секілді үш экологиялық өңірде орналасқан тайпалар шаруашылығы олардың оқшаулануына әсерін тигізді. Маңғыстау ислам дінін қабылдаған өрі өздерін түрікмен атаған оғыздар орталығына айналды. Сырдарияның төменгі және орта ағысында селжұқтар билікті қолына алады да, көптеген жағдайларға байланысты Кіші Азияға қарсы жорықтар жүргізеді. Солтүстік оғыздардың кейбір бөліктері қыпшақ тайпаларына бағынады, ал келесі бір үлкен бөлігі ендігі жерде жойылған Хазария арқылы печенегтер соңынан Византия шекараларына қарай кетеді. Қазақстан далаларындағы билік қыпшақтарға өтеді. XI ғасырдың екінші жартысынан бастап араб географтары далалық аймақты Дешті-Қыпшақ деп атай бастайды.

Қимақ тайпалар одағының өзегі - 656 ж. Батыс Түрік қағанатының ыдырауы нәтижесінде – тайпалардың оқшаулануы мен қайтадан бірігуі барысында қалыптасады. 840 жылы Ұйғыр қағанаты талқандалғаннан кейін оған кірген кейбір тайпалар қимақтарға қосылады. Араб тарихшысы Гардези шығармасына қарағанда қимақ тайпалық одағы ими (эймур), имақ, татар, байандур, қыпшақ, ланиказ, адғилау секілді жеті тайпадан тұрған. IX ғасырдың екінші жартысында оған кірген тайпалар саны он екіге жетеді. Қимақ федерациясының аумағы Солтүстік-Шығыс Қазақстандағы Ертістің жоғарғы және орта ағысын алып жатты. IX ғасырдың соңына қарай қимақтар үстемдігі Алакөл қазаншұңқыры мен солтүстік-шығыс Жетісудағы Жоңғар Алатауына дейін таралды. Осы уақыттарда оғыздардың солтүстік-шығыс шекараларында қыпшақтар пайда болды. Қимақ-қыпшақ тайпалары солтүстік-батыста Тобыл өзені алабына, шығыста Обь өзеніне дейін қоныстанды. Билеушілері қаған титулын алады. Мемлекет тайпа шонжарлары басқарған ұлыстарға бөлінді. Қимақтардың сыртқы жаулап алу соғыстары мемлекетті әбден әлсіретеді. Әрбір жергілікті шонжар өз иелігін кеңейтіп, қағанмен теңесуге ұмтылды. Ішкі қайшылықтар тайпаларды өзара қырқыстар мен ұзаққа созылған миграцияларға итермеледі. XI ғасырдағы ыдырау үрдісіне қимақтарды талқандаған өрі біраз бөлігін бағындырған қидандар да ат салысты.

Қидандар – I мыңжылдық соңы мен әсіресе II мыңжылдық бас кезінде Азия далаларында шығыстан батысқа жылжыған көшпелі-

лердің тек бір толқыны ғана еді. Қимақтардың, қыпшақтардың батысқа, оңтүстік-батысқа және ішінара солтүстік-батысқа жылжу бағыты IX ғасырдың екінші жартысы мен X ғасыр басында байқалады. X ғасырдың екінші жартысында қимақ бірлестігіндегі тайпалардың бір бөлігі, негізінен қыпшақтар, Сырдарияның оң жағалауына жылжып, шұраттар мен мұсылман қалаларына жақындай түседі. X ғасырдың соңында үлкен қимақ бірлестігіндегі жекелеген тайпалар тобының бірігуі нәтижесінде бірнеше дербес тайпалық облыстар қалыптасады, мәселен, батыстық – Андар аз-Қыпшақ. Қимақ федерациясы талқандалғаннан кейін далалық өңірде үстемдікке бұрын біртұтас саяси құрылымы болмаған қыпшақтар қол жеткізеді, ал “қимақ” этнонимі жазба дерек көздерінде бұдан кейін ұшыраса қоймайды.

XI ғасырдың ортасында қыпшақтар Сырдария алабынан оғыздарды ығыстырып шығарады және ғасырдың соңына қарай Ертістен Буг өзеніне дейінгі далалық аймақты жаулап алады. Бұған Балқаш көлінен солтүстікке қарай жатқан өңір, Арал маңы, Орталық Қазақстан, Оралдың біраз бөлігі, Башқортстан, Батыс Қазақстан жерлері кіреді.

Қыпшақтардың неғұрлым күшті тобы хорезмдіктер қол астына өткен Хорезм мен Сырдария өңіріндегі қалаларға шапқыншылықтар жасады. Қуаты мейлінше артқан кезде оларға Сығанақ қаласын жаулап алып, дербес пұтқа табынушы иелік құрды да, өздеріне барлық исламға наразыларды тартып, Орта Азиядағы мұсылман иеліктерімен күреседі. Сығанақ қыпшақтарының күштерін хорезмдіктер түрлі талас-тартыстар мен қырқыстарға пайдаланып отырды. Иеліктің өзі моңғол шапқыншылығы қарсаңына дейін өмір сүргенімен, оны хорезмшах Мұхаммед ибн-Төкеш бәрібір басып алады.

Қазақстанның солтүстік-батысында орналасқан қыпшақтардың басқа бір бірлестігі - әлбүрлік, ол кейіннен Андар аз-Қыпшақтың мирасқоры болған сияқты. Ол өзінің саяси нысаны ретінде Хорезмді таңдап алды, тіпті соңғысына XII ғасырда көп қорғануға тура келді. Тек XIII ғасырдың бас кезінде ғана оған қарсы соққы бере алады. Бұл уақыттарда қаңлы мен қыпшақтардың көптеген тайпалары хорезмшах бодандығын қабылдаған болатын. Мұндай бодандар арасында қыпшақ көшбасшыларының бірі Қадырхан Түркістани есімі де аталады. Моңғол шапқыншылығы кезінде Үлбірлік-Башмыл басқарған жасақ әрекеті ұзақ уақытқа дейін еш нәтиже бермеді, тек Еділ өзені алабында ұйымдастырылған кең ауқымды торуыл Башман мен оның жақтастарының өліміне алып келді.

Қыпшақтардың үшінші бірлестігі орналасқан жер әлі белгісіз, орталығы Сақсын қаласындағы аймақты қоныстанды. Бұл Еділ мен Орал атыраулары аралығының ортасындағы, Каспий теңізі жағалауындағы аудан болуы мүмкін деп саналады. Сақсын саудагерлерге сауда мен айырбас орны, сонымен қатар Еділ бойымен Каспийге дейін, одан теңізбен Маңғыстауға, ары қарай Үзбой өзені бойымен Хорезмге шығатын жолдағы елді мекен ретінде белгілі болды. Аталмыш жол Арал теңізі деңгейі көтерілген және кеуіп кеткен Үзбой өзенінің арнасы толған кезде қайта жанданып тұрды.

Сақсын, әлбүрік және бұлғарлар коалиция құрып (жаңа мәліметтер бойынша), жиырма жылға жуық уақыт бойы моңғолдардың батысқа жорығын тоқтатып тұрды. Тек 1235-1236 жылдары ғана моңғолдар әскери одақты талқандай алды. Бағындырылған қыпшақ тайпалары Бату хан әскеріне қосылды, бағынғысы келмегендер өлтірілді немесе құлдыққа сатылды.

Тарихта Еділден XI ғасырда өтіп, аз ғана уақыт оңтүстік орыс далаларында үстемдік құрған қыпшақтар да белгілі. Бұл ретте печенегтер мен оғыздар Византия, Бұлғария, Венгрия мен Русь шекараларына ығыстырылды. Қыпшақтар Ақ және Қара Кумания бірлестіктерін құрды. Ғылыми әдебиеттерде оларды шығыс қыпшақтардан бөліп көрсетеді және де орыс нарративті дерек көздеріндегідей половцы деп атайды.

Түріктердің археологиялық ескерткіштері

Жерлеу ғұрпы. Нарративті дерек көздері, әсіресе Қытай хроникалары түрік-тогулар ілкі замандардан өздерінің өлген адамдарын, олар пайдаланған заттар мен мінген жылқыларын бірге өртеп, күлін қабірге көмген деп хабарлайды. Қабір үстіне өлген кісі бейнесі бедерленген тас тұрғызылған және оның қатысқан жорықтарын сипаттап жазған. Егер соғыста ол бір адам өлтірсе, әдетте бір тас қойған. Кейбірінде тастар саны жүзге, тіпті мыңға жеткен. Мұндай ғұрыптық құрылыстар көптеген түрік шоңжарларының қабірлеріне тұрғызылды. Қарапайым қауым мүшелерін жерлегенде ғұрыптық қызметтерді кәдуілгі тас қоршаулар атқарды. Қытай дерек көздеріне қарағанда, көршілес теле тайпаларымен байланысқа түсу нәтижесінде түрік-тогулар біртіндеп отқа өртеу

ғұрпын ұмытты да, мүрдені өртемей, оба астына оған тиесілі болған жылқы мен заттарды қосып жерлеудің жаңа жоралғысына көшеді. Мүрдені жерлеу ғұрпын басқаларға қарағанда түрік-тиогу аксүйектері көбірек ұстанды. VI ғасырдың екінші жартысы мен VII ғасырдағы жылқымен қоса жерлеу ғұрпы анықталған ескерткіштер Алтайда көптеп ұшырасады. Мұндай ескерткіштердің алғашқы зерттелгені – Құдырге қорымы. Одан табылған 575-577 жылдарға жататын мәнәттер бұл қорымдағы “құдыргелік” аталынған заттар кешенін сенімді түрде мерзімдей алады. Бұл бірінші Түрік қағанаты дәуіріне жататын ескерткіштердің хронологиялық сипатын анықтайтын түсінікпен астасады. Табылған заттар кешеніне білікті бір төлкелі темір жүген немесе ауыздықтар, сопақша тұрпатты аяқ салатын созылыңқы дөңгелек құрықты үзеңгілер, ғұндардыкіне ұқсас күрделі жебелер, жылтыр тоғалармен әшекейленген белбеу мен жүгендік кіреді.

Жерлеу салты, атпен қоса үйінді астына мүрденің шалқасынан жатқызылуымен сипатталады. Мүрдені қоюдың үш нұсқасы анықталған: басы оңтүстікке, шығысқа және солтүстік-батысқа қаратылған. Мүрделер аса үлкен емес тастардан тұратын сопақша келген диаметрі 10 м және биіктігі 1 м-ден аспайтын обаларға жерленген. Кей жағдайларда мола үстінен оның астындағы көлемі шағын қабір шұңқырынан үлкенірек қаланды байқалады. Қабір шұңқыры көбінесе тік бұрышты немесе сопақша болып келеді. Жерлеудің төрт түрі белгілі: а) жылқымен қоса жерленген адам; б) жылқысыз, ат әбзелдерімен жерленген адам; в) жылқымен ат әбзелдерісіз жерленген адам; г) адамы жоқ, тек әбзелді аттар қойылған кенотофтар. Әдетте, қабірдегі жылқылар аяғы бүгіліп, адам сүйегімен қатар, одан сол жақта (оң жақта өте сирек), мүрдемен бір деңгейде, кейде бір баспалдақ жоғары немесе төмен қойылады. Аттың басы, әдетте, адамға қаратылады, мүрдеге арқа тұсымен қойылғандары өте сирек. Дегенмен, қабірдегі жылқы басының бағыты тұрақты емес. Олардың басы адам басымен бір жаққа бағытталады, немесе қарама-қарсы жаққа қаратылады.

Қазақстан мен Орта Азияның негізгі аумағына келген түріктер саны аз болды, олар негізінен әскери және азаматтық билік басында отырды. Түрік заманына жатқызылатын бейіттер саны да аз, олар жете қоюы қиын таулы аймақтарда орналасқан, бірақ олардың Алтай тұрғындарымен генетикалық біртұтастығы ешқандай күмән туғызбайды. Мәселен, жануарлардың сол жақтағы баспалдақта немесе мүрдемен бір деңгейде жатуы, қойылған заттар

кешені, тек меридиан бағыттан басқалары түріктер отанында кеңінен таралған еді. Батыс түріктер жерлеу салтында өзіне тән белгілері бар: топырақ қабатынан қазылған қабір бүйірінен қуыстар жасалынған, сірә бұл жергілікті тұрғындар ықпалымен болса керек. Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдарияның орта ағысы алабында тұрғындармен тығыз байланысқа түскен түріктер олармен араласып кеткендіктен, қабірлер өзіндік ерекшеліктерге ие болды. Арыс өзені алабында VII-VIII ғасырларға жататын Бөріжар қорымы обаларында мүрде ежелгі горизонт деңгейіне қойылған, сондай-ақ арнайы сазбалшықтан жасалған дөңгелек, сопақша және тік бұрышты алаңқайларға немесе қабір құрылыстарына жерленген. Кейбір алаңқайлар пахсадан тұрғызылған қоршаумен қоршалған, олар кіретін дәлізбен күмбезделе жабылған жерлеу лақытынан тұрады.

Қазақтанның солтүстік-шығысында түріктер жергілікті угро-самодий тайпаларына кезігіп, олармен байланысқа түсті. Мұндай байланыстар нәтижесін Бобров қорымынан көруге болады, онда түріктердің мүрделерді жерлеу ерпімімен қатар өлікті өртеген жергілікті самодий тұрғындарына тән бейіттер де бар, оларда түрік мәдениетінің күшті ықпалы байқалады.

VII-VIII ғасырлардағы түрік ескерткіштері тас обалар мен қоршаулардан тұрады. Диаметрі 12 метрге дейін, биіктігі 1,5 метрге шейін тас немесе тас пен топырақтан тұрғызылған үйінділер астында қабірлер болды. Қабірлер жалғыз мүрдеге арналған. Мүрделер ұзыннан, шалқасынан жатқызылған, басы маусымдық өзгерістерге қарай аздап өзгеріп солтүстікке – солтүстік-шығысқа қаратылған, шығысқа қаратылғандары өте сирек ұшырасады. Мүрде мен жылқы бастары қарама-қарсы бағыттарға қаратылған. Қабір шұңқырлары айтарлықтай өзгерістерге ұшырай қойған жоқ – бұрынғыдай тік бұрышты және сопақша келген. Екі, тіпті үш жылқы қойылған қабірлер де пайда бола бастайды. Балалар қабіріне кейбір жағдайларда қойды жылқы орнына қойған. Жылқы қабірлері, әдетте, үстінен таспен толтырылған, беті кейде ғана шеттері тұғырлы бөренелік ағаштармен жабылған. Кейде ұзыннан қойылған тақтайлармен де бейіттегі адамдар қаңқасы жабылады. Бай қабірлерде олар ойып жасалған астаушаға жатқызылған және беті тақтаймен жабылған табытқа салынған мүрделер де кездеседі. Соңғысы, алғашқы кезеңдегідей түріктердің жосын-жорылғылары жиынтығын сипаттай қоймайды.

Обаларды еске түсіретін диаметрі - 4-6,5 м, биіктігі 0,5 метрге дейінгі дөңгелек тас қаландылары ритуалдық мазмұнға ие бола алады. Осындай қаландылар астында ежелгі горизонт деңгейінен аса үлкен емес шұңқырдан археологтар қыш ыдыстар, сүйек алқалар, қой сүйектерін тапқан. VII-VIII ғасырлардағы түрік-тюгу жерлеу культімен шаршы тәрізді, ішінара тік бұрышты тас қоршаулар тығыз байланысты болған. Олар тас плиталардан тұрғызылған, аса терең емес шұңқырларға бүйірінен орналасқан. Қоршау көлемі 0,8x0,8 метрден 5x5 метрге дейінгі аралықта өзгереді. Қоршау жартас жыныстарының сынықтары, тақтатас, кейде малтатас пен өзен қойтастарынан тұратын жалпақ үйінді жасалады. Плита қабырғаларын бекітіп тұру үшін сыртқы жағына тас пен топырақ толтырылады. Көп жағдайда, қоршау бұрыштары әлемнің төрт тарапына қаратылады да, бір уақытқа жататын қорым не жеке топтар болып қатарынан солтүстік-оңтүстік немесе солтүстік-шығыс – оңтүстік-батыс бағытта орналасады. Қоршаудың шығыс жағынан кейде адамдардың мүсіні немесе тас бағаналар қатары – балбалдар орналасады. Қоршаудың бес түрі белгілі: а) ешқандай қосымша құрылысы жоқтар; б) шығыс жағында тігінен орналастырылған плита немесе қойтасты; в) негізгі плитада адам бейнесі бедерленген немесе оның шығыс бұрышына адам бет-әлпеті қарапайым етіп қашап салынған қоршаулар; г) шығыс жағында адам денесі бүтіндей бедерленген мүсінді қоршаулар; д) негізгі плита мен адам мүсіні бар қоршаулар. Негізінен адам мүсіні жоқ қоршаулар басым. Адамдардың тас мүсіндері, дөңгелеген негізгі плита секілді қоршаудың шығыс жағында беті шығысқа немесе оңтүстік-шығысқа қаратылып қойылады. Көбіне қоршауларда бір немесе екі балбал болады. Мүсіндер мен балбалдардың батыс немесе солтүстік қабырға маңында орналасуы өте сирек кездесетін құбылыс. Қоршаулар түрік шонжарын жерлеген кездегі ғибадатхана рөлін атқарған деп есептелінеді. Әдетте тастар астынан тегіс жер беті аршылады, кейде одан ағаш бөрене немесе тас тұрған шағын ойықтар, құрбандық қалдықтарынан күл мен көмір аршып алынады.

Көпшілік қоршаулардағы тастар арасынан қой, жылқының әртүрлі сүйектері, яғни берілген астың қалдықтары табылған.

Қабір саймандары. VI-VII ғасырлардағы түрік қабірлеріндегі саймандардың негізін қару-жарақ пен ат әбзелдері құрайды, аздап киім-кешек қалдықтары, әшекейлер мен еңбек құралдары ұшырасады. Соңғыларынан темір пышақ, жонғыш, қайрақ тастар, тоқуға

арналған сүйек құралдары, от алу үшін пайдаланылатын ағаш тақтайлар кездеседі. Темір пышақтардың арқа тұсы тік және сабынан жүзіне жалғасар тұсы екі кертпешті болып келеді. Сабынан кейде ежелгі уақыттардан сақталған саптың іздері де байқалады. Пышақтар ер және әйел қабірлерінен табылған, әдетте олар белбеуден сәл төменірек жерден аршып алынады. Кейде пышақтармен бірге белбеуге іліп жүретін тесігі бар немесе тесіксіз қайрақ тастар да кездеседі. Белбеулерге металл қапсырмалармен өшекейленген және сүре шегелермен бекітілетін ұсақ-түйек заттар салып жүретін қалталар тігілді. Ағаштарды өңдеу үшін ағаш сапқа арналған ашық төлкелі темір жонғыштар пайдаланылды.

Қару-жарақтан бір-бірден семсер, қанжарлар, сондай-ақ темір садақ ұштары (сүйектен жасалғандары сирек), жебе мен қорамсақ, сауыт-саймандар қалдықтары ұшырасады. Семсерлер екі жүзді, сабы мен жүзінің қосылар тұсы айшықтала жапсырмамен жалғасқан. Қанжарлардың екі жүзі де өткір өрі тік бұрышты кесікті, сабы жапсырмалы. Семсер мен қанжарлардың қабірлерде өте аз кездесуін қару-жарақ түрлерінің түріктерде сиректігін және де аса құндылығын немесе, тас мүсіндерде семсер мен қылыштың суреті жиі бедерленгендіктен, оларды қабірге қоюға тиым салынғандығын көрсетеді.

Кең таралған қару-жарақ түрі садақ пен жебе болды. Садақ күрделендіріліп жасалды, шеті мен ортасына сүйек қапсырмалар жапсырылды. Кейбір сақталған жебелердің ұзындығы 1 метрден асады.

Қорғануға киілетін металл сауыттар VI-VII ғасырлардағы түрік ескерткіштерінен өте сирек ұшырасады. Олардың суреті тіпті тас мүсіндерде де кездеспейді. Сірә, түріктер тілікшелі сауыттар қолданса керек, тілікшелер қоршаулардан ұшырасып тұрады. Мұндай сауыт-сайман мен дулыға киген жауынгер атақты Құдырге қорымындағы қойтаста бедерленген. Сауыт-саймандардың қабірлерден кездеспеуін олардың аса бағалы болуымен немесе ғұрыптық тұрғыдан тиім салуымен түсіндіруге болады. Оларды тоғу әскерлері қолданғаны жайлы мәліметтер жылнамалардағы миниатюралардан да белгілі.

Ат әбзелдері жылқылармен бірге ер және әйел адамдар қабірлерінен табылады.

VI-VII ғасырлардағы және кейінгі уақыттардағы түріктердің қабірлерінен қыш ыдыстар сирек ұшыраса бастайды. Ернеуі аздап банка түрпатты қыш ыдыстарының жекелеген түрлері белгілі.

Түріктер сол жаққа қарай жабылатын киім киген. Ол туралы жоғарыда аталған қойтастағы суреттер, қоршаулардағы мүсіндер толымды мағлұмат бере алады. Суреттерге қарағанда Алтай түріктері көйлек, шалбар, жұмсақ тері етіктер киген. Ұзын келген зерлі жібек киім қалдықтары ерлер мен әйел адамдар қабірінен көптеп табылған. Киім өсімдік өрнекпен көмкерілген және қола ілмекті мыс қапсырмалармен жабылған. Аяқ киімге ілгегі шағын қола және күміс ілмектер пайдаланылды, көпшілігі әйелдер аяқ тұсынан табылған. Белбеу қалдықтары әдетте ер адамдар қабірінен аршып алынады. Белбеу айылбасы темір мен қоладан жасалды. Бірқатар бейіттерден екі айылбастан табылған, бұл көне түріктердің сауытқа және семсерге арналған екі белдеуді тағып жүргендігін көрсетеді.

Әшекейлерден сырға, алқа, жүзік, моншақ белгілі. Сырғалар негізінен күміс пен қоладан күйылып дайындалған. Мұндай сырғалар көптеген мүсіндерде бедерленген.

VII-VIII ғасырлардағы түріктердің заттай мәдениеті алдыңғы кезеңдердегідей дамуын жалғастырады. Дәл осылай деп түрік қағанатының мирасқорлары қимақ, карлук, ұйғыр, т.б. туралы да айтуға болады.

Тас мүсіндері. Соңғы уақыттарға дейін мүсіндердің қандай жағдайға тиістілігі жайлы екі көзқарас орын алып келді. Біріншісі бойынша, бұл – мүрде өлтірген жауларының келбеті. Екіншісі, оған қарағанда дәлелдірек, ол бойынша мұндай сәулет өнері мүрденің өз бейнесі болып табылады. Мүсіндер адам бойына жуықтатылып, ұзынша тастардан қашалып жасалды. Шағып түсіру, қашау және ою арқылы ер адамдар (әйелдер өте сирек) бейнесі түсірілді. Кейде мүсіндер нашар сақталғандықтан әрі бейненің нақты түсірілмеуінен мүсін жымысын анықтау қиынға түсіп отырады.

Мүсіндерде бас киім болды, бірақ шаштары көбіне бір немесе бірнеше бұрым болып бөлініп, арқасын жауып тұрды. Түрік ер азаматтарының шашы көптеген бұрымдардан тұратындығы, ал бір немесе екі бұрым моңғол тайпалары өкілдерінікі екендігі анықталған. Мүсіндерге қарағанда түріктер сол уақыттарда өздеріне тәуелді болған және де әскердің бір бөлігін құраған моңғол тайпаларының ықпалына түсе бастаған.

Ерлер, беліндегі белбеумен буылған үш бұрышты қайырма жағалы шекпен киген түрде бейнеленген. Белбеуге қылыш, қанжар, егеу мен басқа заттарға арналған қалта (кісе) ілінген.

Әйелдер бейнелері көп жағдайларда жалаңаш бедерленген. Олардың көпшілігінің оң немесе екі қолында, көкірек не болмаса

кіндік түсында саптаяқ-ыдыс, кубок немесе тостаған бейнеленді. Қондырылған күс оң қолында бейнеленген тас мүсіндері де бар.

Көптеген тас мүсіндер Жетісу мен Орталық Қазақстаннан табылған. Қазіргі уақытта жетісулық тас мүсіндерді классификациялау мен хронологиясын анықтау жақсы зерделенген. Онда мүсін қалпы мен жағдайы, рәміздер жиынтығы негізге алынған. Барлық мүсіндер оң қолында ыдыс ұстаған және қаруы бар ерлер, оң қолында ыдысы бар, қаруы жоқ әйел және жынысы анықталмаған тек бет-әлпеті немесе басы бейнеленген болып бөлінеді. Мүсіндерде бейнеленген заттарды (қару-жарақ, киім-кешек, әшекей) түрік қабірлерінен табылған заттармен салыстырып қарау, бірінші және екінші топтағы мүсіндерді VI-VIII ғасырлармен, ал кейінгісін VIII-IX ғасырлардағы қимақ уақытымен мерзімдеуге мүмкіндік береді.

Қарлұқтардың археологиялық ескерткіштері

Табылған қарлұқ ескерткіштері аз. Көшпелі қарлұқтармен тек оба астынан қазылған бірнеше қабірлер мен аздаған бөлігі ғана зерттелген көптеген қалалар тығыз байланысты. Жерлеу ғұрпына өлікті ұзынынан шалқасынан жатқызу, басын шығысқа қарату және оған қарма-қарсы бағытта құрбандық жылқысын орналастыру тән. Сонымен қатар мүрдені сол қырынан, аяғын аздап бүгіп, бетін аспанға қаратып жерлеу салты да кездескен. Жылқы адам қаңқасы жанында, баспалдақты немесе жеке шұңқырға, яғни қимақтар жерлеу ғұрпындағыдай етіп қойылған. IX-X ғасырларда қарлұқтардың таулы аңғарларда отырықшылыққа көшуі қарқынды жүргендігі анықталады. Оған сол замандағы араб жазба дерек көздері мен қоныстар материалдары куә болып отыр. Тиісті мәдени қабаттардан жабыстырма және шарықта жасалған қыш ыдыстарының көптеген сынықтары табылған, қалалар мен қоныстар аты өзгереді немесе жазба дерек көздерінде белгілі болғандай Сырық, Жол, Харран-Жуан деп түрікше аталады. Отырықшы қоныстар біртіндеп егінге қолайлы аймақтарда, ірі феодалдар қыстауы маңында қалыптасады да, уақыт өте келе айналасына мықты бекіністер салынған сауда-көлөнер және егіншілік орталықтарына айнала бастады. Қоныс орталығы цитадель мен мықты дуалмен қоршалған, оның айналасында шахристан болды. Оларға да дуалмен қоршалған көлемі аса үлкен емес тұрғын махалалар, бау-

бақшалы қоныс-жайлар жалғасып жатты. Қоныстағы үйлер де дуалмен немесе қабырғалар жүйесімен қоршалды. Ауыл шаруашылық қоныстары көшпелілермен тығыз экономикалық байланысқа түсті және саяси жағынан көшпелі феодалдық шонжарларға тәуелді болды. Жазба дерек көздерінде белгілі қалаларды дәлме-дәл салғастырудың қиындығы сол, нарративті дерек көздерінде кездесетін қалалар санынан - табылған қалалар саны әлдеқайда көп, ал ежелгі географтар көрсеткен олардың арақашықтығы көп жағдайларда ашылған қалалармен сәйкес келе бермейді.

Қала тұрғындарының құрамы біркелкі болған жоқ. Отырықшылыққа көшкен түріктермен қатар мұнда Соғдыдан қоныс аударғандар, сондай-ақ басқа елден келген егіншілер, саудагерлер мен қолөнершілер өмір сүрді. Экономикалық құрамдағы сан алуандық мәжусилік, манихейлік, несториандық, исламдық, буддалық, т.б. діни наным-сенімдер мен мәдениеттің көп түрлі бағытта дамуына себепші болды.

Жалпы алғанда, **қарлұқ құрал-саймандары** басқа көшпелілердің бұйымдарынан айтарлықтай өзгеше бола қойған жоқ. Бұлар тік бұрышты және ортасы тесік сопақша тұрпатты металл тоғалар, далалық аймақта ұшырасатын өсімдік өрнектерімен әшекейленген қазанның сүйек ілмегі, т.б. Садақтар бүйіріне аңшылық көріністер бедерленген екі трапеция тәрізді сүйек жапсырмалар орнатылды. Тек бүйірлік жапсырманың орнатылуы бұл кезеңде садақ жасаудың өзіндік құрылысы болғандығын аңғартады.

Қалаларды зерттеген кезде жер өңдеуші қоныстарға тән заттар: қыш ыдыстар, тас кетпен, дәнүккіш, т.б. көптеп табылған.

Жалпы алғанда, осындай заттар қарлұқ мәдениетін толыққанды сипаттайды. Алайда Жетісуда тас жол салу барысында аршылған VIII-X ғасырларға жататын тағы бір қабір бар. Онда жерлеу ғұрпын анықтау мүмкін болмады, бірақ көшпелі мәдениетті айшықтайтын үзеңгі, жүген, белдік, т.б. заттардың мол жиынтығы табылды.

Қимақтардың археологиялық ескерткіштері

Жерлеу ғұрпы. Ертістің жоғарғы және орта ағысындағы қимақтар ескерткіштері обалы қорымдардан тұрады. Жазба дерек көздерінде айтылатын мұндағы қоныстар мен қалалар әлі белгісіз. Агея өзені бойынан мәдени қабаты аса қалың емес көшпелілердің

шағын тұрақтарының қалдықтары аршылған. Орталық Қазақстанда табылған қалалардың ең ежелгілерін қимақ-қыпшақтар қаласына жатқызуға болады. Олардың көлемді қабырғалары шикі кірпіштен, шым мен қамыс бумасынан тұрғызылған. Қаланды берік болу үшін оның ішкі жағына ұзын қамыстар бумасы тігінен қойылды. Қала сырты су толтырылған ормен қоршалды. Қоныстың ішінде киіз үй мен шатырлар орналасты.

Өлік тас және топырақпен үйілген оба астына жерленді. Үйінді периметрі бойынша тас қаландысы тік бұрышты немесе сопақша қоршауларды құрайды. Кей жағдайларда обаны сауыт тәрізді тастар жауып тұрады. Мүрделер ұзынынан, тік бұрышты шұңқырларға шалқасынан, басы шығысқа немесе солтүстік-шығысқа қаратылып жатқызылған. Кейбір бейіт шұңқырларының солтүстік қабырғасында қуыс жасалған. Әдетте қабір шұңқырларынан бір-бір мүрдеден, тек кейде ғана бірнешеуден кездеседі. Соңғы жағдайда оба солтүстіктен оңтүстікке қарай созылған әрі сопақша тұрпатта болып келеді. Әрбір мүрде бір-біріне жапсарластырыла орналасқан қоршауға қойылған. Құрылыстың мұндай нұсқасын “ұзын оба” деп атайды. Олар басқа ескерткіштермен қазақстандық Ертіс маңындағы Қашыр, Бобровка, Зевакино, Ковалевка, Карашат-1,2 Ақши-1,2, Измайловка сында көптеген қорымдарда ұшырасады. Ежелгі Русь ескерткіштеріне ұқсас болғандықтан өз атауын содан алған, мұндай құрылыстарға бай шонжар өртеу гүрпы бойынша қайықшаға көптеген құрал-саймандарымен қоса жерленді. Қазақстандық осындай ескерткіштерден он шақты мүрделер аршылған. Үйінді өзен малта тастарынан, тастан тұрғызылды, ал ішкі қоршау төрт бұрышты (сопақша тұрпаттылары сирек) тұрпатты болып келді. Ұзын жағының көлемі 5-18 м; ені 5-9 м-ге жетті, биіктігі 0,5 м-ден аспады. Кірер аузына әдетте екі қойтас қойылған; құлыптас қалдықтары сақталған. Көп жағдайда ерлер қабірі орталық қоршауларға орналасады, оларға солтүстік және оңтүстік жағынан мүрде жынысына қарай руластарының қабірлері бұрынғы қабір үсті құрылысын қиратпай жапсарластырыла соғылады. Отбасы лақтығының солтүстік жағына көбіне әйелдер мен балалар, ал оңтүстік жаққа ер адамдар мен ер жынысты жасөспірімдер жерленді. Жынысына қарай бөлу Ертіс маңындағы көшпенділерде кеңінен тарады.

Ертістің орта ағысында, орманды-далалы аудандарда обалар әдетте ұзын бөренелік тақтайшамен немесе қабықпен жабылған бірнеше қабірлерден тұрады.

Жерленгендердің басым бөлігімен бірге жылқы да қоса қойылған, оны әдетте адаммен қатарластырылып бір бағытта жатқызған. Оба астындағы жылқы сүйегі төрт нұсқада орналасады: а) ат пен адам сүйегі бір деңгейде ұшырасады; б) адам сүйегіне қатарластырылып текпішекте қойылады; в) оба үйіндісіндегі қабір шұңқырымен қатар жатады; г) жеке шұңқырда орналасады. Алғашқы нұсқасы кеңірек тараған, тіпті кейбір қабірлерден екі-үш аттың сүйектері табылып отырады. Аттардың тұлыбы (әдетте бас сүйегі мен төрт тұяғы анатомиялық тәртіппен жатқан) мен ит қоса көмілген аздаған қабірлер де ұшырасқан.

Кейбір қабірлердің көпшілігінде сол қорымда болса да аттың қалдықтары кездеспейді. Олардың оба үйіндісі шағындау болғанымен құрылысы жағынан дәл сондай болып келеді. Сірә, бұлар қоғамдағы кедей адамдардың қабірлері болса керек. Қабір үстінен ұзынынан қойылған тақтай мен бөрене қатарынан тұратын жабын қалдықтарының орны жиі байқалады. Аспен жерлеу, мүрде үстіне ағаш жабын қондырғы орнату - қимақ қабірлерін VI-VIII ғасырлардағы Алтай түріктері қабірлерімен жақындата түседі.

Үйіндідегі қоршаулар тік бұрышты немесе дөңгелек болып жасалды, олардың шығыс жағында кейде VI-VII ғасырлардағы түрік қоршауларындағыдай беті шығысқа қаратылған антропоморфты мүсіндер орналасады. Кейбір обалардан бірнеше тас мүсіндер кездеседі. Тас мүсіндерінің артқы жағынан кейде тігінен тас плиталары қойылады. Семей (Шығыс Қазақстан – *ред.*) облысындағы Үшбиік стансасы маңындағы оба жанында бес тас мүсін, олардың артқы жағында алты тас плиталары тұрған. Шығыс Қазақстан облысындағы тағы бір оба жанынан үш оба анықталған. Тігінен қойған плиталарды ғалымдар түрік тайпаларында орын алған табынушылық құрылыстары – балбалдармен байланыстырады.

Тастар түбінен және қалама (қаланды) тастар арасынан жылқы, қой сүйектері түріндегі шалынған құрбандық қалдықтары да табылады. Тас қаламасының бірінің түбінен қыш ыдыс пен жүген де кездескен.

Қимақтардың тас мүсіндері VI-IX ғасырлардағы көлемді мүсіндерге қарағанда үстірттеу, антроморфты құлпытас түрінде жасалған. Мүсін алды ғана азды-кемді өңделген. Мүсін жанының қырлары мен арқа тұсы кейде ғана болмаса мұқият көрсетілді, денесі мен қолдары аздап өңделіп, берілді, тіпті кейде мүлдем бедерленбеді де. Әйел мүсіндерінде оның төсі анық көрсетілді, кейде сәл алға қарай шығыңқы кіндік тұсы мен жамбасы да байқалады. Жалпы алғанда, өзіндік құрылысы жағынан қимақ

мүсіндері ерте половецтік (оңтүстік орыс далаларындағы қыпшақтар) мүсіндеріне ұқсас болып келеді.

Қимақ қоғамындағы ақсүйектер руна жазуларын меңгерген, мұны кимақ әйелінің қабірінен алынған айнадағы жазулар да дәлелдеп отыр. XI-XII ғасырларда қимақтар ескерткіштерінің саны шұғыл азая бастайды, бұл тұрғындардың батыс пен оңтүстікке көшіп кету себебінен туындағын еді.

Сростин мәдениеті

Шығу тегі. Аталмыш мәдениет Обь пен Ертіс өзендері аралығын және Обь бойын, ал кейбір ғалымдардың пікірінше сыртқы Байкалдан Барабин далаларына дейінгі аймақты қамтыды. Алғаш рет сростин мәдениетін М.П.Грязнов бөліп көрсетті де, оның бірнеше жергілікті нұсқалары болғандығын айқындады. Өз уақытында оны зерттеушілер ұйғырлармен, қимақтармен байланыстырды, соның ішінде, мұны кимақ мәдениетінің нұсқасы деп те есептеді. Кейінірек бұл пайымдаулар теріске шығарылды және оның VIII-XIII ғасырдың бас кезінде, яғни моңғол жаулап алушылығына дейін өмір сүргендігі дәлелденді.

Мәдениеттің қалыптасуына түрік этносынан басқа түріктенген жергілікті угро-самодий тайпалары да қатысты. Араб географы Гардези XII ғасырдың өзінде-ақ Ертістің шығыс жағалауындағы қимақтар туралы хабарлама жасайды. Аталмыш мәдениетте қимақ субстратының болғандығын археологиялық мәліметтер де толық қуаттайды.

Жерлеу ғұрпы. Сростин мәдениетінің жерлеу ғұрпында екі құрауыш (компонент) байқалады. Бір жағынан, алтай және қимақтардағыдай жылқымен қоса жерлеу, екінші жағынан - жергілікті орманды-далалы тұрғындардағы оба асты және шұңқыр-лақытқа жылқысыз жерлеу, үстін ағаш қабығымен және қабық бөренелермен жабу тән. Түрлі этникалық құрауыштар бұл мәдениеттің жергілікті нұсқаларының қалыптасуына алып келді.

Сростин мәдениетінің дамуы VIII-IX ғасырлар, IX-X ғасырлар және XI-XIII ғасырдың бас кезі сынды үш кезеңге бөлінеді. Бірінші кезеңдегі қорымдарда жылқымен қоса жерлеу басым. Мүрде басы батысқа (көшпелілер сияқты) немесе оңтүстік-батысқа (самодийліктер секілді) бағытталған. Жылқылар жерленген жеке лақыттар бірде-бір рет кездескен емес, бұл өз кезегінде жергілікті самодий

элементтері басым екендігімен түсіндіріледі. Қалыптаса бастаған *сростин* мәдениетінің ескерткіштеріне орманды-далалы самодийліктер мәдениетінің ортақ белгілерін сәйкестендірген Бобров қорымы жатады.

Екінші кезеңнің ескерткіштері анағұрлым жақсы зерттелген. Бұлар обалы қорым болып табылады. Бір үйінді астына бірнеше мүрделер қойылды, олардың қабірлері орталықтағы жауынгер қабірі маңына шоғырланды. Мүрде басы солтүстік-шығысқа бағытталған қабірлерде жылқысыз жерлеу басымырақ. Орталық қабір маңына түсірілген қабірлердің орналасуында ауытқушылық байқалады. Мұндай обаларды жауынгер өлгеннен кейін оның отбасы мүшелері жерленген деп есептелінді, сірә, бұл рулық қоғамның ыдырап, патриархальды отбасылардың бөлінуін көрсетсе керек. Жерленген адамдар қабықпен оратылған немесе ол бөренелік жабынмен жабылған. Ер адамдар қабірлерінен қару-жарақ (семсер, жебе қорымсағы, садақ) және ат әбзелдері ұшырасады. Әйел адамдар қабірлерінен өшекейлер мен еңбек құралдары кездеседі.

Екінші кезеңнің ақырында мәдениеттің күрделі қалыптасу үрдісі аяқталды. Бірақ та ол өз дамуының соңғы кезеңінде жаңа түріктік белгілермен толығады, бұл далалы аймақтардан көшпелі түріктілікті халықтар үнемі ағылып келіп тұрғандығын көрсетеді. *Сростин* тұрғындарының құрамына кірген түрлі этникалық топтар *сростин* мәдениетінің әркелкі болуына жағдай жасады. Бұл мәдениеттің алғашқы зерттеушісі М.П.Грязнов осы ескерткіштерді өз кезінде-ақ төрт жергілікті топтарға бөлген болатын, кейін А.А.Гаврилова тағы екі топты бөледі, бірақ олардың бірі әлі күнге дейін пікірталас тауғызуда. Мәдениетті зерттеу әлі күнге дейін өз жалғасын тауып келеді.

Жерлеу саймандары – бабымен жасалған көшпелі және егіншілікпен айналысуға арналған заттар қоспасынан тұрады. Айталық, мәдениеттің бірінші кезеңінде қабірге көшпелілерге тән еңбек құралдарынан – қашау мен темір пышак; қару-жарақтан үш қанатты, сапты, темір, жалпағы өте сирек, көбіне жоспарда негізінен үш бұрышты жебе ұштары; ат әбзелдерінен S тәрізді ауыздық, сегіз секілді жасалған серіппелі айылбас қойылды. Өшекейлер жиынтығынан алқалы сырғалар, жартылай бағалы тас орнатылған жүзіктер, тік бұрышты, ай тәрізді, шеті дөңгелек және омышты белбеу тоғалары бар жергілікті самодий тұрғындарына тән керамика түбі дөңгелек ыдыстардан тұрады.

Екінші кезең қабірлері бұрынғыға қарағанда әлдеқайда бай бола бастайды. Ер адамдар қабірінен қынабы өсемделіп жасалған ауыр қылыштар, аздап иілген қылыштар, төлкелі найзалар, жебелі қорамсақ пен садақ жиі ұшырасады. Ат әбзелдері сақиналы жүген, үзеңгі мен айылбас секілді үш негізгі құрауыштан тұрады. Әйел қабірлерінен сырға, мыстан жасалған сфера тәрізді түйме, моншақ, мойыны мен ернеуіне, иық тұсына шұңқыр қатары түрінде ою-өрнегі бар түбі дөңгелек және жалпақ қыш ыдыстар табылады. Көпшілік заттар қимақтардікі. Үшінші кезеңде соңғы угро-самодий элементтері мәдениетіндегі жерлеу ғұрпын, керамиканы таза көшпелілік сарындар түпкілікті түрде ығыстырып шығарады.

Оғыз және печенег тайпаларының археологиялық ескерткіштері

Оғыздар мен печенегтердің заттай мәдениеті Ресей аумағында бөрінен де жақсы зерттелген. Бұл тайпаларға жататын Қазақстандағы материалдар Батыс Қазақстан мен Сырдария аумағынан табылған, бірақ олар оңтүстік-орыс ескерткіштерімен салыстырғанда өте аз болып саналады.

Жерлеу ғұрпы. Оғыздар мен печенегтердің заттай мәдениеті мен жерлеу ғұрпы өте ұқсас. Сондықтан да археологияда бұл екі этностың заттай мәдениетін біртұтас қарастыру орын алған. Еділ мен Жайық аралығындағы даланы печенегтердің алғашқы қоныстануы туралы VIII ғасыр мен IX ғасырдың екінші жартысы деп санайтын екі көзқарас бар. Ерте кезеңде бұл тайпалар шағын жеке-леген обалар қалдырғаны белгілі. Кейіннен оларды танымастай етіп қазып тастады немесе олардан тағы да қабір соқты. Азды-кемді ірі оба топтары мен қорымдары көбіне IX-X ғасырлармен мерзімделінеді. Бұл бірінші кезеңге көшпенділер негізінен экстремальды жағдайларда болып, нақты маршрутта көшіп-қонып жүргендігімен түсіндіріледі. Уақыт өте келе әрбір атада қыстау мен жайлауға баратын жолдар қалыптасады. Өздерінің жері саналатын аумақтарда қорымдар немесе обалар тобын тұрғызады. Шұрайлы жерлер ежелгі уақыттарда игерілгендіктен, оғыздар мен печенегтердің обаларын олардан әлдеқайда бұрын өмір сүрген кез келген ерте көшпенділердің ірі обаларынан немесе оба массивтерінен табуға болады. Еділ бойындағы толыққанды жерлеу кешендері IX

ғасырдан бастап мерзімделінеді, бірақ жазба дерек көздері, кездейсоқ табылған олжалар VIII ғасырды да санаттан шығармауға негіз береді. Бейіттер көбіне топырақпен үйілген, диаметрі 12 метрден аспайтын, биіктігі 0,5 м шағын обалардан тұрды. Жерге қағылған бұрышы тік немесе сопақ шұңқыр, тереңдігі 1 метрдей болды. Аздаған маусымдық ауытқушылықтары болмаса мүрделердің басы батысқа қаратылып, шалқасынан жатқызылған, қолдары денесінің жанына немесе жамбас сүйегі қасына қойылған. Көп қабірлерде саймандар жоқтың қасы. Тек бірнеше жебе ұштары, пышақ, найза табылған. Азды-кемді жай қабірлер (олардың саны өте аз) стандартты көшпелілер жиынтығынан – қару-жарақ, ат өззелдері мен еңбек құралдарынан тұрады. Адам жанына атты қосып жерлеу некен-саяқ, бірақ бірде-бір рет жылқы қаңқасы тұтастай кезікпеген, тек бас сүйегі мен төрт тұяғының тұлыбы қойылған. Кейбір қабір шұңқырларының солтүстік және оңтүстік жағында ернеуліктері бар, олар ағаш кеспелтекпен жабылған. Оба үйіндісінде берілген астан қалған жануарлардың сүйек қалдықтары көп. Кенотаф-обалар да кездескен. Оларда мүрде тіптен жоқ немесе қажетті керек-жарақтармен ат тұлыбы қойылған. Ғалымдар арасында оғыз қабірлері печенегтердікінен күрделі тұрпаттағы қабір шұңқыры мен тұлып аяғының шабылып тасталынуымен ерекшеленеді деп есептеледі. Мүрде мен жылқы бастары қарама-қарсы қойылған жерлеу орындары да бар.

Қабір саймандары осы кезеңдегі далалық өңірлерге тән бұйымдардан құралады. Қару-жарақтардан негізінен жебе ұштары, садақ, қылыш, найза табылады. Неғұрлым жиі кездесетін олжа – сапты үш жақты және үш қырлы темір жебе ұштары. X ғасырға таман жебе жиынтығы жалпағынан түрлі тұрпатта жасалғандығымен толығырақ түседі. Қолдан жекелеше жасалған сапты және төлкі сүйек жебелер де кездесіп отырады. Ерте кезге жататын қабірлерден шеті, нықшасы мен ортасы сүйек қапсырмалы күрделі садақтар ұшырасады. Бірінші кезеңнің соңына таман садақ қарапайым болып жасала бастады, тек ортаңғы қапсырмалары ғана сақталды.

Батыс Қазақстандағы оғыз және печенегтердің құрал-саймандары қоғамда орын алған кедейшілікті көрсетеді. Бұл түсінікті де. Сауда жолы Еділ өзені бойымен Маңғыстауға немесе Персияға дейін Каспий арқылы өтті. Оны жақсы қаруланған хорезмдік әскери жауынгерлерден құралған хазарлар бақылауында ұстады. Осындай күшті көршіден оғыз-печенегтердің жеңілуі де байлықтың артуына кері әсерін тигізген еді. Ортаазиялық егіншілік

өркениеттерімен жасалынған саудадан түскен негізгі кірістерді Сырдариялық оғыздар иемденді де, одан түскен пайда солтүстіктегі қандас бауырларға жете қоймады. Сірә бұл соңғылардың оқшаулануына және “торк” атауымен олардың Византия және орыс шекараларында пайда болуына алып келсе керек.

Қыпшақтардың археологиялық ескерткіштері

XI-XII ғасырлардағы қыпшақ обалары Ертістің орта ағысынан, Солтүстік-Шығыс Қазақстаннан зерттелген. Жекелеген обалары республиканың басқа аудандарынан да қазылған. Ертіс маңына Қашыр-2, Леонтьев және Жданов қабірлерінің бір бөлігі секілді обалы қорымдар тән болып келді. Жерлеу ғұрпына диаметрі 6-25 м және биіктігі 0,5-1,2 м топырақ оба астындағы негізгі қабірлер тән. Олардың негізінде шағын ор мен ойықтар бар. Үйіндіден ағаш күлі түріндегі от қалдықтары, жанған бөрене мен күйген жер орындары да табылады. Үйінді астына негізгі бір қабір орналасады, бірнеше қабірлердің кездесуі сирек. Бәлкім, бір үйінді астына бірнеше қабірлерді орналастыруы сrostкин мәдениетінің, сондай-ақ Ертістің орта және жоғарғы ағысындағы кимақтардан сақталған дәстүрлер болар.

Мүрделер тік бұрышты шұңқырға жылқысыз, ұзынынан және шалқасынан жатқызылып жерленді. Кейбір бейіттерден жылқының жекелеген бөліктері – сирағы, қабырғасы, сондай-ақ жүген қалдықтары табылып отырады. Бейіт ішіндегі құрылыстар кеспелтектерден жасалынған түпсіз ағаш жәшіктер мен ойып жасалынған табыттардан тұрады. Жәшіктер мен табыттар беті кеспелтепкеп жабылды. Бір жағдайда табыттың түбі жоғарыға төңкерілген. Кейде кеспелтектер жабыны шұңқырдың шеткі бөлігіндегі иықшаға көлденеңінен қойылды. Жданов қорымындағы екі обаның солтүстік қабырғасынан қазылған қуысқа да мүрделер жерленген. Олар кіретін шұңқырдан тігінен қойылған бөренелермен бөлінген. Ертістің орта ағысы мен Обьтың жоғарғы ағысында, қуысқа жерлеу VIII-IX ғасырлардан бастап кездесе бастады (Бобров және Камень-2 қорымдары).

Жерленген адамдардың басын әлем тараптарына бағыттау тұрақты түрде емес. Маусымдық ауытқушылық байқалатын батысқа

басты бағыттау басым болғанымен, солтүстік пен оңтүстікке қаратып жерлеу ғұрпы да кездеседі.

Ерлер мен әйел адамдар қабірлері - қойылған құрал-саймандар құрамына қарап та ажыратылады. Ер адамдарды қару-жарақпен, пышақпен, ат өбзелдерімен; әйелдерді әшекейлермен (сырға, білезік, моншак) бірге жерлеген, сондай-ақ қабірге айна, қайшы, бігіз, *ішінара ат өбзелдері де қойылған. Кезінде Плачо Карпини мен Рубрук сипаттаған боккиді еске түсіретін биік бас киімдер қалдығы осы уақыттардағы ең қызықты олжалардың бірі болып табылады. Сірә, мұндай қалпақтар қыпшақтарда XII ғасырда пайда болып, моңғол дәуірінде кеңінен тараса керек.*

Жалпы алғанда, Қазақстан аумағында моңғолдарға дейінгі қыпшақ ескерткіштері өте аз зерттелген. Қыпшақ-қимақтардың солтүстік-батысқа жылжуы Синеглазово ескерткіші бойынша анықталады. Жезқазғаннан солтүстікке қарай Кеңгір өзені жағалауындағы Домбауыл обалар тобындағы бір қабір қыпшақтардың оңтүстікке қарай жүрген жолын көрсетеді. Барлық топтар біртұтас кешенді құрайды. Қабірлі оба тастан тұрғызылған оба секілді ас берілетін құрылыстан және осындай қоршаулардан тұрады. Оба үйіндісі топырақ пен тастан тұрғызылды. Бейіттің солтүстік қабырғасынан бес ірі тастармен бекітілген қуыс аршылған, оң қолының шынғағы иіліп, басы батысқа қаратылған. Қабірден пышақ, белбеудің темір қапсырмасы келпелтек қорамсақ пен жебе ұштары аршып алынған.

Қыпшақтардың батыс-қазақстандық тобын Орал (Батыс Қазақстан ауд.) облысындағы Лебедевка-4, 8 қорымдарындағы бірнеше қабірлер жақсы сипаттайды. Мұндағы қабір құрал-саймандары біршама өркелкі болып келеді. Қару-жарақтар дамыған тұрпатта, олар – жүзі иілген қылыш, ағаш сапты пышақ пен ұзын жүзі салынатын қынал, сүйек және темір (жалпақ тұрпатты) жебелер, шеті мен иықшасы сүйекпен қапталған қапсырма, тілі жылжымалы сақина төрізді белбеу айылбасы, белбеу табылған.

Қоныстар мен қалалар. Соңғы онжылдықтарда отырықшы және жартылай отырықшы қыпшақтардың қоныстары мен қалалары Орталық Қазақстан далаларындағы Сарысу, Кеңгір, Жезді, Торғай, Көктас, Нұра өзендері бойынан Талас пен Шудың төменгі ағысынан ашылып отыр. Олар – Бөгежелі, Тасты, Ожрай-төбе, Кеңтарал, Қызылқорған, Ордашағыл, Талды, Қызылкент, Талдықет, Төрткүл, Басқамыр, Аяққамыр, т.б. Бұл қоныстар Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азия қалаларынан өзгеше. Жоспары бойынша

геометриялық жағынан олар белгілі бір өлшемдермен салынды, мұнаралы аса биік емес камалдық жалмен қоршалды. Олар ұзақ уақытқа пайдаланылған құрылыстар ізі сақталмаған алаңқайды қоршап жатты. Кейде орталық бөлікте ірі құрылыс орны болған қазір жайлы жатқан төбешіктер де байқалады. Көпшілік қоныстар су алаптарының жоғарғы сөрелерінен табылған және де ең бастысы малды қыстаудан (Солтүстік Қаратау, Сырдария аңғары) қарай *айдайтын ежелгі меридиан бағыттағы жол бойына орналасты*. Бұл жерлерден Қаратаудың солтүстік беткейлері, Талас аңғары мен Сырдария бойы қалаларын Орталық Қазақстан қыпшақтарының қоныстары мен жайлауларымен және Ертіс өңіріндегі қимақтармен байланыстыратын сауда жолдары өтті. Түркістан мен Сығанақ қалаларынан бір жол Сарысу, Кеңгір, Есіл мен Нұра алаптарындағы қыпшақ жерлеріне, келесісі – Оңтүстік Орал мен Еділ Бұлғариясына апарды. Бір айта кетерлігі, далалық керуен жолдарында өдейі тас бағандар орнатылған.

Орталық Қазақстандағы қыпшақ қоныстары өлі толыққанды зерттелмеген. Тұрғындардың негізгі бөлігін көшуге жеткілікті дәрежеде малы жоқ кедейленген көшпенділер құрады. Олар қыстауларда тұрақтап қалып, қоныстардың негізін қалады және қол-өнер мен егіншілікпен айналысты. Қоғамдағы көшпенділердің шаруашылық салаларын азық-түлікпен қамтамасыз етті.

Көтенсай өзенінің сол жағалауындағы Жақсылық қаласында жүргізілген қазба жұмыстары жоспары тік бұрышты қоныстардың ашылуына себепші болды. Ол биіктігі 2 метрдей жайылған жолмен қоршалған, негізгі ені 6-7 м мұнарасы дөңгелек келген, негізгі қабырғадан шығып тұрған бұрыштағы мұнаралар орны да анықталған. Сыртқы жағынан қабырғаны тұрғызғанда аса терең емес ор сақталған. *Қабырғаның ішкі жағынан ағаш пен қамыстан жалтақ етіп жасалынған жабын мен қамыс далдамен тұрғызылып, саз балшықпен сыланған тұрғын жайлар орналасқан. Баспаналардан шаруашылық шұңқырлары, үйді жылытуға және тамақ пісіруге арналған, қам кірпіш өрілген пеш қалдықтары табылған. Қала ортасында малға арналған қаша орналасты. Жаңбыр және қар суларының ағуы үшін қала алаңынан қабырға арқылы қыш түтіктер жүргізілді. Сыртқы жағынан қалаға тік бұрышты ауданы 470x450 м, жалмен қоршалған, әрбір қабырғасында он сегізге дейін мұнарасы бар территория жалғасады. Оның солтүстік-батыс қабырғасында, өзен жағынан осында кіретін есік болған. Бұл алаңқайда егістік егілген, қабырғасы оны малдан қорғаған және де қосымша бекініс ретінде пайдаланылған.*

Қоныстардан табылған олжалар арасында темір шегелер, тұтқалар, тастан жасалған қол диірмендері, сүйек бігіз, қыш қазан, құмыра, тостаған, су құюға арналған ыдыстар сынықтары (XI-XII ғасырлар), сондай-ақ көптеген жылқы мен ешкі сүйектері бар. Бұл олжалар тұрғындардың егіншілікпен, мал шаруашылығы және қолөнермен айналысқандығын көрсетеді.

Шаруашылық салалары Сырдария, Талас, Шу, Іле өзендері алаптарында мейлінше жоғары қарқынмен дамыды. Бірқатар қоныстар Қаратал мен Лепсі өзендері жағалауларынан да анықталып отыр. XI-XII ғасырларда көптеген қалалар гүлденді. XII ғасырға қарай олардың жалпы саны 200-ге жақындады. Қоныс тұрғындарының негізін отырықшы түріктер мен соғдылықтар, егіншілікпен айналысатын көрші елдерден келген тұрғындар құрады. Сонымен қатар қоныстарда ирандық саудагерлер мен шет елден келген жатжерліктер де тұрып жатты. Ірі металлургиялық орталықтың бірі Орталық Қазақстандағы Милықұдық қалашығы болды.

Моңғолдарға дейінгі кезеңде қыпшақтар ұшы-қиыры жоқ далаға өз ықпалын жүргізіп қана қойған жоқ, олар күрделі сансалалы шаруашылықты меңгере бастайды. Ислам мен пұтқа табынушылық арасында болған соғыстар кезінде олар әскерді егіншілік өнімдерімен, қолөнер бұйымдарымен қамтамасыз етті. Осы уақыттарда салынған қалашық құрылыстары кедейленген және мал саны аз көшпенділер тұрғызбағаны күмәнсіз. Мұнда шаруашылық, сауда мен мәдениетті дамыту саясаты байқалады. Қыпшақ тайпаларының өндіргіш күштері жаңа сапалы сатыға көтерілді.

Моңғол дәуіріндегі археологиялық ескерткіштер

Қазақстан аумағындағы XIII-XIV ғасырларға жататын ескерткіштерде бірқатар ортақ элементтер бар. Әсіресе көшпенділердің заттық саймандары өте ұқсас. Бұл жаулап алу әсерінен тайпалардың араласуы мен мәдениеттердің Алтын Орда мен Ұлы хан ұлысында моңғол империялары аумақтарында араласуынан туындаған еді.

Осы дәуір екі кезеңге бөлінеді: 1) XIII ғасырдың алғашқы жартысы мен XIV ғасырдың бас кезі; 2) XIV ғасыр, яғни далалық көшпенділердің ислам дінін қабылдауына дейінгі және кейінгі

кезеңдер. Қазір бір нәрсе аян, моңғолдар жергілікті түрік тайпаларымен салыстырғанда азшылық болған, сол себепті де қай қабір моңғолдарға, қайсысының түріктерге жататынын айыру өте қиын. Таза моңғолдық ғұрыптар сақталған қабірлер табылған емес, бірақ қабір бүйірі қуыс, мүрде басы солтүстікке қаратылған жерлеу ғұрпын келімсектер ықпалының нәтижесі деп есептелінеді.

Исламды қабылдағаннан кейін бұрынғы мүжусилік ғұрпында көтерілген қабірлер арасында кірпіш қаландысы астында басы батысқа, беті оңтүстікке, яғни Меккеге қаратылған қабірлер қатары пайда бола бастайды. Алғашқыда өлген адамды киіммен жерледі, сондықтан да бізге сан алуан әшекейлер, тұмарлар жетті, ал қалған заттардың орнына мүрдеге төлем ретінде мәнеттер қойды. Шамамен XIV ғасырдың соңынан және XV ғасырдың бас кезінен бастап далалық аймақтарда өлген кісілерді киімсіз жерлей бастады. Көбіне бір бөлігінде оба үйіндісі жоқ, бүйірінде қуысы бар бейітке басың ислам дінінің шарттарына сай бағыттап жерледі. Бұл уақыттармен алғашқы мазарлар, құлпытастар мерзімделінеді.

Жерлеу ғұрымы. Моңғол заманының белгілі ескерткіштерінің көпшілігі ерте уақыттарға жататын қауымдарда кездесетін – жекелеген обалар немесе олардың шоғыры. Сыртқы белгілері бойынша обалар әркелкі, көп ретте бұл топырақпен кейде тас пен топырақ аралас, топырақ үйінді таспен жабылған, төртбұрышты, шеңбер немесе ежелгі уақыттардағы деңгейде салынған қоршау (“сағана” - топырақ үйіндісімен жабылған, бейіт үстіндегі аса биік емес кірпіш қаламасы) секілді көтерілген қарапайым үйінді.

Қабір шұңқырының құрылысы әркелкі. Тік бұрышты шұңқырлар басым, олардан соң көбіне солтүстіктегі ұзын қабырғаны бойлай салынған кең баспалдақты шұңқырлар және қуысты шұңқырлар жиі кездеседі. Қабірлер иықтық шұңқырда қойылған кеспелтектермен жабылды. Жерленгендердің басы көбіне батысқа немесе солтүстікке қаратылған, ал шығысқа қаратылғандары сирек. Алдыңғы дәуірлерге қарағанда атты қоса жерлеу азайған, кездесетін материалдар жылқының бүтін сүйектері мен тұлыбы ғана.

Өлген адамдар шалқасынан жатқызылған, қолдары денені бойлай қойылған, ал егер білегі аздап иілген болса саусақтары жамбас тұсында тұрады. Тақтай табыт немесе ағаш қалып-жақтау, сондай-ақ ағаш табыт қалдықтары да аршылған. Қойылған құрал-саймандарына қарағанда қабірлер екіге бөлінеді: а) қару-жарақ пен ат әбзелдері қойылған қабірлер; б) аздаған еңбек құралдары немесе құрал-саймансыз қабірлер, олармен бірге азды-кемді әшекейлер

(кейбірінде жоқ) міндетті түрде моңғол хандарының мәнеті көмілген.

Мәжусилік кезеңге атпен, қару-жарақпен, жылқыны жүгенімен қоса жерлеу, қарапайым қабір шұңқыры, ағаш жабыны тән болып келеді. XIV ғасырдан бастап қыпшақтар ислам дінін қабылдағаннан кейін барлық аумақта бейіттердің бәрі бір қалыпқа түседі. Шариғат заңдарына қарай мүрде басын немесе бетін Меккеге қаратып жерледі. Қоса көмілген заттар түріндегі мәжусилік рәміздер жоғалады. Жерленгендер аузынан, қолынан немесе бейіттің ағаш құрылыс арасынан мәнеттер табылып жатады. Негізінен табыт түріндегі ағаш конструкциялары ерте ислам кезеңіне тән. XIV ғасырдың соңына қарай қуыстар саны көбейе бастайды. Ендігі кездесетін құрал-саймандар – қайрақ-тас пен пышақ, кресало, қайшы, тек әйелдер пайдаланатын бұйымдардан айна, тұмар, сырға, т.б. көп жағдайда “сағана” үйіндісіз болған сияқты, ол топыраққа күйілсе керек: себебі қам кірпіштен тұрғызылған қаланды көбіне жердің беткі қабатынан табылады. Даладағы алғашқы мазарлар XIV ғасырмен мерзімделеді.

Дегенмен бірқатар қабірлер көшпелі мәжусилік дәстүрдің тұрақтылығын аңғартады. Мәжусилік рәміздер жиынтығы олардан табылған моңғол билеушілерінің мәнеттерімен мерзімделінеді. Бұлар қарастырылып отырған өңірдегі көшпелі тайпалардың этномәдени тұрақтылығын көрсетеді.

Кейінгі көшпенділер шаруашылығы

Ортағасырлық Қазақстанда негізгі шаруашылық түрі көшпелі мал шаруашылығы болды. Сонымен бірге мал саласындағы шаруашылықтың бұл түрі бірнеше нұсқалар мен реңктерден тұрды. Бұл кезеңде тұрақты бағыты жоқ жаппай көшуден жартылай отырықшылыққа, тіпті отырықшылыққа өту байқала бастайды. Сонымен қатар бұл үрдістің соңғы нәтижесі әрдайым алға ілгерілеушілік бола қойған жоқ. Көшпеліліктің белгілі бір сатысында болу тек экологиялық аймақты игеру дәрежесіне байланысты бола қоймады, мұнымен бірге табиғи орта – жем-шөп қоры, тіпті саяси жағдайлар ерекшелігіне тәуелді болды.

Толыққанды көшу кезеңі – бұл өмір сүру мәжбүрлігінен туындаған. Мысалы, печенегтердің көшуі мәжбүрліктен туындаған болатын, олар жауларынан, табиғи апаттардан қашып, жаңа

территорияларды бағындырған және игерген еді. Біршама уақыт өткеннен кейін көшпелілер жайылымдық жерлерді өзара бөлісті, көшу бағыттарын анықтап, белгілі бір шаруашылық отбасымен көшіп-қонып жүрді. Осындай көшпелі шаруашылықтар көп болды. Отырықшылыққа негізінен көшіп-қонуға малы аз кедей шаруашылықтар өтті. Жүттан, күшті көршілер тарапынан жасалынған тонаушылық пен қарақшылықтардан кейін көшіп-қонуға малы аз көптеген отбасылардың маусымдық жайылымға баруға мүмкіндігі болмады. Оғыздар бұл санаттағыларды “ятук”, қазақтар “жатақ” деп атады. Олар қыстаулардағы қоныстардың негізін салды немесе қала айналасына орналасып, қолөнермен айналысты, бай шонжарларға қызмет етті немесе егіншілікпен күнелтті. Бірақ өз малын көбейтетін мүмкіндік бола қалған жағдайда, олар уақытша жұмыстардың бәрін тастап қайтадан көшіп-қона бастады.

Отырықшылықтың Ферғана алабында тұрақтап қалған қарлұқтар түріндегі тағы бір феномені бар. Мұндағы демографиялық өсу климаттың ылғалдануына және егіншілікке көшуге өте қолайлы жағдайлардың қалыптасуына сай келді. Мұнымен көшпенділердің жаппай отырықшылыққа көшу үрдісі тікелей түсіндіріледі, олар таулы жайылымдар үшін күрескеннен гөрі бакташылықпен, егіншілікпен айналысқанды жөн көрді. Көшпенділер малының құрамындағы қатал қысқа төзімді жылқы мен қой ерекше бағаланды. Сондай-ақ оларда ешкі, сиыр, түйе де ұсталды. Құйрықты қой өсірді. Оларда жылқының екі түрі болды: біріншілерінің – басы үлкен, бойы аласа, мойны қысқа болса, екіншілерінің - басы шағын, тұрқы биік, аяқтары сымбатты еді. Соңғылары негізінен ақсүйектердің бейіттерінен кездеседі.

Түрік жылқылары жергілікті табиғат жағдайларына көнбіс, сүтті-етті келді. Шөлді және шөлейтті жерлерде түйе ең қолайлы мал болды. Жартылай отырықшы немесе жайлауға көшу сатысында күнелткен көшпелілердің бір бөлігінде қолда сиыр да ұсталды. Ілкі замандарда олар киіз үйлерді тасымалдайтын көлік ретінде пайдаланылды.

Аңшылықтың ақсүйектер үшін ғұрыптық маңызы болды. Қағандар аң аулауға шыққан кезде барлық беделді адамдар оған қатысуға және көмекке қызметкерлерін шығаруға тиіс еді. Бұқара халық өзінің азық мөлшерін толықтырып тұру үшін жайран, құлан секілді дала аңдары мен құстарын аулап отырды. Ілкідегі дерек көздері оғыздар ислам дінін қабылдағанға дейін тышқан, түрлі жәндіктер, жыртқыш құстың етін жей бергендігін хабарлайды. Сан

алуан жебе ұштары белгілі бір аңды, не болмаса құсты аулауға арнайы жасалды. Балық аулаумен қимақтар айналысқандығы белгілі, ал басқа халықтар туралы мәлімет жоқ. Печенег, оғыз бейіттерінен балық сүйектері табылған, бірақ олар Поросья ескерткіштерінен шыққан болатын.

Ілкі замандардың кемеңгер тілшісі, түрік-араб сөздігінің авторы Махмұд Қашқари өз кітабында стырықшылыққа көшкен көшпенділер өсірген көптеген мәдени дәнді-дақылдар атауы туралы мол мәлімет қалдырды. Олардың арасында арпа, бидай, тутарған (күріш), “маржамақ” бар. Бірақ ең бастысы ретінде көп күтім мен аса ауыр еңбекті қажет ете қоймайтын “тары” аталады.

Орта ғасырларда қала мен сауда маңызды рөл атқарды. Көшпелілерде қалалар мен бекіністі құрылыстар пайда бола бастайды, алайда негізгі күрес Сырдария мен Ташкент жазираларындағы ежелгі қала орталықтары үшін үнемі жүріп отырды. Түрік қағанатының бүткіл тарихы – Ұлы жібек жолына ықпалын жүргізу болса, оғыз, қарлұқ, печенегтер Сырдария қалалары үшін күрес жүргізді. Тек ортаазиялық рыноктарға шыға алатын көшпенділер ғана өздерін бай-бақуатты санап, қажеттілігін қанағаттандыратын тауарларын алып отырды. Қытай, Орта Азия мен Үндістанға қой, сәйгүлік және жат жерлік құлдар далалық өңірлерден әкелінді. Моңғол дәуірінде-ақ қыпшақтар ішкі далалық рыноктарды қалыптастыра бастайды, жекелеген аймақтарда мамандандырылу күшейеді, қолөнер мамандықтарының саны артады. Бұл уақытта кейінгі көшпелілер шаруашылығы нағыз кешенді өрі жоғарғы өнімді болды. Қауымдағы кедейлердің еңбегін пайдалану арқылы рынокқа мал шаруашылығы мен қолөнер өнімдерін көптеп шығаруға мүмкіндіктер жасалынды, өз кезегінде олар өздеріне қажетті егіншілік өнімдерін, жоғары сапалы қолөнер мен мата бұйымдарын алып отырды.

Кейінгі көшпенділердің қоғамдық құрылысы

Көшпенділердегі нуклеарлық отбасылар бүкіл ортағасырлар бойы қоғам мен қауымның тірегі (өзегі) болып қала берді. Шаруашылық жүргізу жағдайлары еңбек серіктестігі үшін ру-тайпалық құрылыстың сақталуын қажет етті. Көшпенділердің қоғамдық өмірінде екі тенденция – саяси билікті орталықтандыру қажеттілігі мен тайпалық оқшаулануға ұмтылу – арасында ымырасыз күрес жүрді. Барлық түрік

көшпенділері мемлекетінің тарихы - бұл орталықтың шеткі аймақтармен күресі болып табылады және де билеуші “тапқа” жаулап алушы тайпа, ал қаналушыларға бағындырылған тайпалар жататын еді. Үстемдік құрушы тайпа мүшелерінен әскери-сақшылар жасақталды, қағандар жергілікті билеушілерді тағайындап отырды.

Түрік-тогуларда жергілікті бағындырылған тайпа билеушілері “селиф” лауазымын және тиісті облыстардағы қаған уәкілі болды, алым-салықты жинау мен жергілікті жерлердегі билікті бақылау үшін билеушілер әулетінен арнайы шенеуніктер - түтіктер тағайындалды. Қимақ, оғыз, қарлұқ қоғамы алғашында көне түрік дәстүрі бойынша екі қанатқа бөлінді. Тайпалардағы қаған уәкілдерін тайпа көсемдері тағайындады, бұл өз кезегінде мемлекеттегі тұрақтылық пен ұзақ өмір сүруді қамтамасыз етті. Қыпшақтарда мемлекеттілік болған жоқ, себебі жаулап алған орасан зор аймақтарды біртұтас мемлекетке біріктіру тиімді емес еді. Олар орталық үшін полистік жүйені және шеткі аймақтардағы жайылымдық жерлерді еркін пайдалануды күп көрді. Бұл шиеленіскен ішкі қайшылықтарсыз тіршілік етуге және өз саясатын көршілерге бағыттауға мүмкіндік берген еді.

Көшпенділер қоғамы күрделі иерархиялық құрылымнан тұрды. Мемлекет басында қаған, одан кейін шенеуніктерді құраған қаған руы тұрған болатын. Олардан бір саты төмен тұрған үстемдік құрушы тайпалар мен бағындырылған халықтар ақсүйектері екіге бөлінген еді. Үстемдік құрушы “елге” жататындардың бәрі бодандар үшін ақсүйектер болды. Үстемдік құрушы “елдің” қарапайым қауым мүшелері ешқандай алым-салық төлемеді, бірақ ежелден келе жатқан дәстүрлі халық жасағы сынды бөлімдерде әскери борышын өтеді. Ең төменгі сатыда “кіші” тайпалардан шыққан қатардағы қауым мүшелері мен олардың отбасылары тұрды, бұлар алым-салық төледі, барлық міндеткерліктерді атқарды.

Моңғолдардың жаулап алуы тек шонжарлардың құрамын ғана өзгертті, бірақ түрік тілді тайпалардың қоғамдық құрылысын өзгерте қоймады.

Ұлыстарға бөлінген моңғол ордасын хан басқарды, ұлыстар саны біркелкі, яғни әскер саны да бірдей болатын рулық құрылымдардан құралған еді. Ұлыстарды билеуші әулеттен шыққан сұлтандар басқарды. Сұлтандар да “қарапайым” және “жоғарғы” болып бөлінді. Барлығы да хан мен оның жіберген пайцзасы бар шенеуніктерінің бұйрығын мүлтіксіз орындауы тиіс болды. Әрбір ұлыс белгілі бір көлемде әскер шығарды, ал шонжарлар хан аң аулауға шыққан кезде өздеріне тиісті міндеттерін білетін еді. Шыңғыс

урпақтары далада ақсүйек – “төре” атты каста құрады. Төрелерден кейін би, батыр, т.б. рулық түрік ақсүйектері тұрды, ал ең төменде жоғарыдан келген тапсырмаларды орындайтын, бірнеше отбасыдан құралған ауыл қауымы өмір сүріп жатты.

Кейінгі көшпенділердің діні мен мифологиясы

Көне мәжусилік пен жаңа әлемдік діндер арасындағы тартыста өткен кейінгі көшпенділердің дүниетаным тарихы сан алуан оқиғаларға толы. Түріктердің діні мен мифологиясы көшпендінің күнделікті өмірін сипаттады. Осыдан барып зұлымдықтан қорғайтын және адамның жан серігі аттың құлты келіп шықты. Бізге жеткен фольклорда бас кейіпкер мен ат тең дәрежеде әрекет етеді. Аттың құдыреттілік дәрежесі пырақ ат-тұлпардың мифологиялық бейнесінде кескінделді. Көшпенділер жасағына, сонымен бірге ағайынгершілік, өзара көмек секілді сезімдерге де осындай дәрежеде көп күнге созылған той-тұмалақ зерттеушілердің пікірінше көсемдердің өз сарбаздарына берген ақысы болып табылады.

Түрік халықтарындағы ең басты құдай шексіз аспан – “бір тәңірі” болды. Түрік-тогулар туы көк түсті болғаны да кездейсоқ емес. Ата-баба культі, о дүниелік өмірге сенім жерлеу ғұрыптары мен жосын-жоралғыларынан көрініс тапты. Тастан немесе басқа металдардан өлген кісінің бет-әлпетін қашап салу және оны қабір қасына орнату дәстүрі бүкіл ортағасырлар бойы сақталды.

Пүтқа табынушылар ғибадатхана ретінде қарапайым тас қоршаулар, ал батысқа қарай жерлерде топырақ біліктер пайдаланылды. Бірақ ортағасырлық көшпенділер қайда барса да жоғары дәрежеде дамыған егіншілік өркениеттеріне кездесіп отырды. Олардың көз тартар жарқылын көріп әлем туралы өздерінің түсініктерін қайтадан ақыл-ой елегінен өткізді, оларға ұқсас сан алуан кешендерді тұрғызды. Ескі дін Үндістан мен Қытайдағы будда, Орта Азиядағы ислам, Хазариядағы иудаизм, Русь пен Византиядағы православиелік христиандық секілді бай көршілер қабылдаған діндермен бәсекеге түсті.

Түрік көшпенділері бөгде ақыл-ойға төзімділікпен қарады. Олар арабтардың шапқыншылықтарын табысты түрде тойтарды, бірақ IX-X ғасырларда көшпенділер арасында тарала бастаған ислам

дініне қарсы бола қойған жоқ. Одан бұрынырақ еврей саудагерлерінің көмегімен хазарлар иудаизмді қабылдаса, Византия мен Русь қыспағына түскен оғыздар мен половецтер (батыс қыпшақтар) христиан дініне бет бұра бастады, печенегтер ислам дінін қабылдады.

Қазақ сахарасындағы қыпшақтар мажусилік дінді дәріптеп отырды. Екі ғасыр бойы олар Орта Азия мұсылмандарының шапқыншылығына тойтарыс берді және өздері шабуылдап отырды, тек моңғолдардан ғана жеңілді.

Шыңғысханның түрлі этникалық негіздегі империясы қалыптасудың ерте кезеңінде діни проблемалардың не екенін білген жоқ. Моңғолиядан Руське дейінгі аймақта түрлі діндерді ұстанған сан алуан халықтар өмір сүріп жатты. Бірақ XIV ғасырдан бастап империя өз ішінен бөлшектене бастайды. Ұлы ханның ұлысы Қытайдан буддизмді қабылдаса, Алтын Ордада несториандық бағыттағы христиан мен ислам діні арасындағы күрес өршіп жатты. Бату ханның христиан дініне кірген ұлы Сартаққа у беріледі; Берке, кейіннен Жәнібек хандар ислам дінін далалы өңірлерде қылыштың күшімен тұрақтандырып нығайтады. Ұлы дүрбелең жылдары адамдарда бірін-бірі өлтіруден басқа іс-әрекет қалмаған кезде ислам діні қарапайым халық арасында кеңінен таралады, мажусилік осы бір дәуірмен бірге жоғалады да, ислам діні жана сатыға көтеріледі.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР АРХЕОЛОГИЯСЫ

Қалалардың дамуының саяси алғы шарттары

Б. з. 1 мыңжылдық ортасындағы саяси жағдай Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуда бұрынғы құдыретті қаңлы мен үйсін бірлестіктерінің әлсіреуімен сипатталады. Б.з. III ғасырдың екінші жартысында басты күшін Сырдарияның орта ағысындағы тайпалар құраған “қаңлы империясы” бірнеше иеліктерге бөлінді, олардың әрқайсысын дербес билеуші басқарды. V ғасырға қарай үйсін тайпалары да Жетісу тарихында бұрынғыдай рөл атқара қойған жоқ: жужандар тарапынан жасалған бірнеше шабуылдар үйсін бірлестігінің күшін күйретті.

VI ғасырда Азияның кең-байтақ жеріндегі тайпалар Түрік қағанаты секілді ерте феодалдық мемлекеттік бірлестікке бірікті. 60-жылдардың аяғына таман Түрік қағанаты сол замандардағы *Византия, Сасанидтік Иран, Қытай* секілді ірі мемлекеттердің саяси және экономикалық жүйесіне қосылады.

Ерте феодалдық қатынастардың қалыптасуы Түрік қағанатындағы әлеуметтік қайшылықтардың шиеленісуіне алып келді, мұның өзі байлық пен түрік ақсүйектері ықпалының өсуінен, қатардағы қауым мүшелерінің кедейленуінен, өзара қырқыстардың өсуінен, әскери жеңілістерден, жұт пен аштықтан туындаған еді, бұл ақыр соңында VII ғасырдың бас кезінде қағанаттың Шығыс пен Батыс болып дербес екі мемлекетке бөлінуіне алып келді.

Батыс Түрік қағанаты құрамына Қазақстанның оңтүстік және оңтүстік-шығыс аудандары енді. Осы жерден түріктердің Орта Азияны жаулап алуы басталды. Түріктер біртіндеп ортаазиялық иеліктердегі әкімшілік басқару жүйесін игере бастайды. Түншеу

қаған тұсында жергілікті ортаазиялық билеушілер қаған уәкілдеріне айналдырылды және тиісті лауазымдарды иеленді. Бірақ көп ұзамай ішкі қайшылықтар мен сыртқы күштер әсерінен болған жағдайлар Батыс Түрік қағанатының құлдырауы мен күйреуіне алып келді, оның орнына VII ғасырдың соңында Түргеш қағандығы құрылады.

VIII ғасырдың бас кезінде Хорасан аумағына бекініп алған арабтар Мауреннахрды жаулап алуын бастайды. Сыртқы қауіп төнген кезде түргештер мен соғдылықтардың одағы қалыптасады, одақтың біріккен күштері араб әскерлерін жеңіліске ұшыратады, алдап-арбау тактикасын қолдану арқылы ғана арабтар бірқатар табыстарға қол жеткізіп Бұхараны, кейіннен Самарқандты жаулап алады.

712-713 жылдары арабтарға түрік, соғды, Шаш пен ферғаналықтардың біріккен күші шабуылға шығады. Бұл коалиция арабтардың басты қарсыластарына айналады. Зерттеушілердің пікірінше Сырдарияның орта ағысы, Ферғана, Жетісу жерлерін арабтардың жаулап ала алмауы осы коалиция еңбегінің жемісі болып табылады.

Түргештер мен арабтар арасындағы күресті қағанаттағы қырқыстар әлсіретті, мұны қытайлықтар пайдаланып, уақытша болса да Суябты басып алды. Бірақ Талас шайқасында қытай армиясы арабтар мен қарлұқтардан жеңіледі. 766 жылы Жетісудағы билікті қарлұқтар басып алады.

Қарлұқтар Орта Азиядағы арабтар мен мұсылмандыққа қарсы бүліктерді қолдап отырды, мұның өзі арабтардың қарсы әрекеттер жасауына жол ашты. Айталық, Фадл бан Сахл бастаған арабтар Отырар алқабына жорыққа шығып, шекаралық бекініс бастығын өлтіргені, қарлұқ жабғысының ұлдарын тұтқынға алғандығы тарихи дерек көздерінде айтылады.

810 жылы түріктер қолдаған Соғдыдағы бүлікті басып жаныштаған арабтар қарлұқ иеліктеріне жорық ұйымдастырып, Құлан қаласына дейін жетеді.

Қазақстанның оңтүстік аумақтарын өз ықпалына түсірген Самани әулеті едәуір табыстарға жетті. 839-840 жылдары Нұқ ибн Асад Испиджаб билеушісіне қарсы жорыққа шығып, қаланы бағындырады, тұрғындардың жүзімдіктері мен егіндерін айналдыра қабырғамен қоршады.

IX ғасырдың екінші жартысының бас кезінде I Насыр Ахмет Шауғарды басып алды. Самани әулеті тек IX ғасырдың екінші жартысында ғана Таласқа дейінгі жерлерді өз ықпалына түсірді.

Сөйтіп, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу кем дегенде IX ғасырдың бірінші жартысына дейін дербестігін сақтап тұрды да, Орта Азияның басқа облыстарына қарағанда ерте ортағасырлық немесе IX ғасырда-ақ айтылатын “исламға дейінгі” мәдениеттегі дәстүрлерді сақтай отырып исламдану үрдісіне кейіннен араласты.

Осы оқиғалар мен феодалдық қатынастардың қалыптасуы аясында Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу аумақтарында ерте ортағасырлық қала мәдениеті қалыптасып, дами бастады. Араб жаулап алушылығы қоғам өміріне зор өзгерістер әкелді, жекелеген топтардың саяси және әлеуметтік-құқықтық жағдайларын өзгертті. Мұқанна көтерілісі талқандалғаннан кейін Орта Азия тарихында экономикалық өрлеу басталды, әсіресе ол Мервте әл-Мәмун уәкілі болып (809-818 жылдар) тұрған кезде күшейді. Орта Азияда тәуелсіздік қайта орнайды, арабтарға дейін мұнда өмір сүрген ұсақ княздіктер орнына дамыған әкімшілік және фискалдық аппараты бар орталықтандырылған мемлекеттер пайда бола бастайды.

Оңтүстік Қазақстан аудандары араб қол астына түскен жоқ, арабтар солтүстік-батыстағы Шауғарды басып алумен шектелді.

VIII ғасырдың екінші жартысында Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуға қарлұқтар өз үстемдігін орнатады. Сонда да болса араб жаулап алушылығы бұл аудандар үшін маңызды болған еді. Орта Азиямен дәстүрлі экономикалық тығыз байланыста болған Оңтүстік Қазақстан араб мәдениетінің ықпалын сіңіре бастады, бұл бөрінен бұрын қала тұрғындары арасына кеңінен таралды.

Самани әулетінің Испиджаб, Фараб қалаларын IX ғасырдың екінші жартысында бағындыруы исламның қала мен көшпенділер арасында таралуына жағдай жасады. Мұны Испиджабты “дін үшін шайқас орны” деп атаудан, Фарабта мұсылмандар мен түрік-қарлұқтар өмір сүргендігі айтылатындығынан да көруге болады.

X ғасырдың ортасында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан аумағында Қарахан әулетінің мемлекеті құрылады. 999 жылы қарахандықтар Бұхараны басып алады да, Самани әулетінің иелігін бағындырады. Кейін Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігі қарахан әулетінің иеліктеріне: Жетісу – шығыс, ал Оңтүстік Қазақстанның біраз бөлігі – батыс иеліктер құрамына өтеді. Сонымен қатар екі иеліктерде ұлыстар болды.

Қарахан әулетінің хандары көшпенді феодалдармен және отырықшы қауым шонжарларымен күресе отырып билікті орталықтандыруға ұмтылды. Бірақ бұл талпыныстар нәтижелі бола қоймады, өзара қырқыстар, көршілермен болған соғыстар XI

ғасырдың алғашқы жартысында Қарахан әулеті мемлекетінің тарих сахнасынан кетуіне алып келді.

Оңтүстік Қазақстанның бір бөлігі, әсіресе Сырдарияның төменгі ағысы IX ғасырдың соңы мен X ғасырда астанасы Янгикент қаласы болған оғыздар державасына кірді. Оғыздар Сырдарияның орта ағысындағы Қарнақ, Қарашық, Сүткент қалаларын да иеленді.

Қарахан әулетінің мемлекеті күйрегеннен кейін аймақтағы саяси басшылық астанасы Баласағұн қаласы маңында болған қарақытайлар қолына көшеді. XII ғасырдан басталған феодалдық қанаушылықтың күшеюі, алым-салықтың көбеюі, тайпа аралық қақтығыстар, діни алауыздықтар қарақытайлар иеліктеріндегі мұсылман тұрғындар арасындағы бас көтерулерге алып келді. Қарақытайлар бодандығынан осы уақыттарда тәуелсіздік алған Хорезмнің қолдауымен Баласағұн тұрғындары көтеріліске шығады. Көтеріліс талқандалады, қала тікелей шабуылдан соң басып алынады. Бірақ бұл оқиғалар қарақытайлар күш-қуатын тіпкілікті түрде әлсіретеді, және де Жетісудың оңтүстік-батысындағы билік аз ғана уақытқа болса да наймандарға көшеді, ал Сырдарияның орта ағысы аудандарын хорезмшах Мұхаммед басып алады да, Сырдариялық қалаларға өз уәкілдерін қояды.

Оғыздар мемлекеті құрамына енген Сырдарияның төменгі ағысындағы қала мәдениетінің аудандары бұл мемлекет тарағаннан кейін XI ғасырдың бас кезінде қыпшақ иеліктерінің құрамына енеді. XI ғасырдың ортасында қыпшақтар мемлекеттік бірлестік құра алады.

Оңтүстік Қазақстан Мауреннахр секілді жоғарғы билікке сай түрлі дәрежедегі бірқатар жекелеген ұлыстарға бөліпектенді. Мұнда жалғыз ғана нақты күш көшпенділер әскері, ал үстемдік етуші топ - әскери аристократия еді. Мемлекеттік аппарат жергілікті егіншілер мен қала адамдарынан тағайындалған шенуніктер қолында болды. Бірақ саяси бытыраңқылық Орта Азия мен Қазақстанның экономикалық және мәдени жағынан тұтас дамуына айтарлықтай әсер ете қойған жоқ.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы ортағасырлық қала мәдениетінің алға өрлей дамуын моңғолдардың шапқыншылығы тоқтатып тастады. 1219 ж. Шыңғысхан армиясы Қазақстанның оңтүстік өңіріне басып кірді.

Алғашқылардың бірі болып Сайрам қаласы жаулап алынды. Дерек көздерінде Сайрам қаласына шабуылда моңғолдар катапульта қолданғаны жайлы мағлұматтар сақталған. Шағатай мен Үгедей

басқарған әскерлердің бір бөлігі Отырарды қоршады. Жошы отряды Сырдарияның төменгі ағысын жаулап алуға жіберілді. *Жувейни шығармасында Отырардың алты айлық қорғанысы жайлы* әңгіме сақталған. Жаулап алынғаннан кейін қаланың барлық бекіністері қиратылды, тұрғындары өлтірілді, “хашарға” қуылды, ал қолөнершілер Моңғолияға әкетілді.

Жошы отряды Сығанақ, Үзгент, Баршылықент, Ашнас, Жезді қалаларын басып алды. Сығанақ жеті күн қарсылық көрсетті, содан кейін тұрғындары түгелдей өлтірілді. Үзгент пен Баршылықент моңғолдарға соғыссыз берілгенімен, қала қарсыластар тарапынан тонаушылыққа ұшырады. Моңғол отрядтары Янгикентті де басып алды.

Дерек көздерінде Шыңғысхан мен Төле әскерлеріне Зернұх қаласы да соғыссыз берілгендігі айтылады, сонда да болса қала жастарын моңғолдар “хашарға” қуып тықты.

Ширек ғасыр өтсе де моңғолдардың салған ойрандаушылық іздері сақталынып қалды. Оңтүстік Қазақстан арқылы жүріп оларды көрген Пласано Карпини былай деп жазды: “... бұл жерден ... біз жер бетіндегі тезекке ұқсас жатқан өлген адамдардың көптеген бастары мен сүйектерін көрдік... Оларды да осы жерде қазір тұрып жатқан татарлар өлтірді, ал тірі қалғандарды олар құлға айналдырды”.

Қазақстанның оңтүстігіндегі қалаларды жаулап алумен Орта Азияны бағындыру қатар жүрді. 1220 жылы мамырға қарай Орта Азияның Әмударияға дейінгі барлық аумағы басып алынды, 1220-1221 жылдары жүргізілген жаулап алу жорықтары нәтижесінде Хорезм бағындырылды. Барлық жаулап алынған аумақ Шыңғысханның үлкен ұлдары арасында бөліске түсті. Сырдарияның төменгі ағысы, Қаратаудың солтүстік беткейлері мен Қаялыққа дейінгі Жетісудың солтүстік бөлігі Жошы ұлысы құрамына өтті. Сырдарияның орта ағысы, Талас Алатауының таулы аймағы мен Жетісудың оңтүстік батысы шағатайға берілді; Жетісудың солтүстік-шығысы Үгедей ұлысына қосылды.

Ұлы хан Мөңке тұсында Шағатай ұлысында жошылықтар билік жүргізді, бірақ Мөңке өлгеннен кейін шағатайлықтар 1259 жылы немересі Алғұй, кейіннен Хайду тәуелсіз де дербес билеушілерге айналды.

Ұлыстар арасында нақты шекара болмады, кейде шағатайлықтар өз билігін Сырдарияның төменгі ағысына таратты, ал жошылықтар Сырдарияның орта ағысындағы қалаларды ықпалына түсіріп отырды.

Ұлыстық жүйе қалыптасқаннан кейін бірден, әсіресе XIV ғасырда Ақ Орда хандары мен шағатайлықтар арасында Сырдария қалалары мен Жетісу жайылымдары үшін күрес басталды. Моңғол хандары мен аристократия арасында отырықшы қала тұрғындарына деген екі позиция байқалады. Бірсыпырасы мемлекетті орталықтандыруға, отырықшылыққа қарсы болды және де қалалықтарды үнемі тонап тұруға дайын еді. Басқалары жергілікті шонжарлармен, саудагерлер мен діни адамдармен бірге билікті күшейтуге, қалалықтар мен жазиралардағы отырықшы халықты шапқыншылықтар мен тонаушылықтардан қорғауға ұмтылды. Олай болмаған күнде оларды тиімді пайдалану мүмкін емес еді. Екінші тенденцияны Мөңке хан мен саудагер-билеуші Масуд-бек қолдады. Олардың тұсында ретсіз салынған алым-салық жойылды, жан басына шағылған салық енгізілді, алтын динарлар шығарылды.

1271 жылы Масуд-бектің ақша реформасы басталды. Ол мемлекетті күміс мәнәттермен қамтамасыз етті. Бұл қалалық мәдениет пен ақша саудасы дамуының алғы шарттарын қалыптастырды. Кейінірек 1312 жылы Кебек хан жүргізген реформа да экономикалық өрлеуге алып келді.

Бірақ, одан кейін жоғарыда аталған екі бағыт арасында отырықшы тұрғындарға байланысты қайтадан күрес шиеленісе түседі. 50-жылдардың соңында Шағатай мемлекеті бірнеше иеліктерге бөлінеді. Соңынан оларды 1370 жылы билікке келген Әмір Темір біріктіреді. Осы кезеңдерде Сырдарияның орта ағысының аудандарын Ақ Орда хандары қол астына қаратты, ал Жетісу XIV ғасырдың орта кезінде Қазақстанның оңтүстік-шығыс аумағында қалыптасқан Моғолстан мемлекеті құрамына өтеді. Моғолстанның бас ханы Тоғлық-Темір өз билігін Қазақстанның оңтүстігі мен Орта Азияға таратуға ұмтылды, осы мақсатта мұнда ол бірнеше рет жорық жасады. Бұл жерлерді басып алу әрекетінде ол Әмір Темірмен қақтығысып қалды. Әмір Темір Жетісуға бірнеше рет жойқын жорықтар ұйымдастырды.

XIV ғасырдың 70-жылдары Темір тағайындаған Тоқтамыс Ақ Ордадағы билікті алып, кейіннен Алтын Ордаға орнығады да, 1379 жылы Әмір Темірге қарсы шығады. Олардың талас-тартысы нәтижесінде қала мен отырықшы ауыл тұрғындары зардап шекті. Айталық, 1387-1388 жылдары Тоқтамыс әскері Сығанақ арқылы өтіп, Сауранды қоршады, Ташкент, Сайрам, Самарқанд, Бұхара маңын талан-таражға салды, “Ясыны тонады”.

Дешті Қыпшақ түпкіріне жасалған Темірдің жорықтары Ақ Орда ұлысындағы бейбіт тұрғындарды тонаушылығымен есте қалды.

Қазақстанның оңтүстік аудандарының Темір державасына қосылуы, саяси жағдайдың тұрақтылығы - өлкедегі экономикалық және мәдени өмірдің жандануына алып келді. Бірақ Темір өлгеннен кейін Оңтүстік Қазақстан мен Жетісуға билік жүргізу үшін Темір әулеті мен жаңа мемлекеттік бірлестік - Өзбек хандығы арасында тартыс басталады.

1428 жылы Дешті Қыпшақта Әбілхайыр хан басқарған көшпелі “өзбек” мемлекеті ретінде белгілі түрік тілді тайпалар бірлестігі қалыптасады. Хандық құрамында кейіннен қазақ, өзбек, қырғыз және қарақалпақ халықтары құрамына енген тайпалар болды.

XV ғасырдың 40-жылдардың ортасына қарай Әбілхайыр Сырдарияның орта ағысына бақылауын орнатты және Оңтүстік Қазақстан қалаларын басып алды. Әбілхайыр мемлекетіндегі әлеуметтік қайшылықтардың өсуі, феодалдық қырқыстар мемлекеттің бөлшектенуіне және Жәнібек пен Керей бастаған дада тайпаларының біраз бөлігінің XV ғасырдың 50-жылдарының соңында Жетісуға көшіп кетуіне алып келді. Бұл оқиға қазақ мемлекетінің бастауы болды деген пікір бар. Қазақ мемлекетінің қалыптасуы уақытына байланысты тағы бір көзқарас бар. Айталық, жаңа тарихи зерттеулер Қазақ хандығы XV ғасырдың 60-жылдар ортасында Жетісуда қалыптасқанын айқындайды. Мұнда аталған хандар көшіп кетуінен бастап, Орта жүздегі қазақ ру-тайпаларының бір бөлігі қоныс аударады. Дәл осы аумақта және осы уақыттарда негізінен Ұлы жүз қалыптасты. Сөйтіп, Ұлы жүз бен Орта жүздің бірқатар тайпаларының одағы Қазақ хандығына негіз болған еді.

Дешті Қыпшақ пен Қазақстанның оңтүстігінде тұрақтап қалуға ұмтылған қазақ хандары Әбілхайыр ханның ұрпақтарының қарсылығына тап болды.

Кейінгі орта ғасырларда Сырдария қалаларын иемденіп қалу үшін болған күрестер – көшпелі мемлекеттер билеушілері жүргізген дәстүрлі саясат еді. Мәдени аймақты иемденуге ұмтылу ең алдымен экономикалық жағдайларға негізделді: қалалар арқылы Орта Азиямен шаруашылық байланыстар орнатылды, қалалар маңызды экономикалық және сауда орталықтары еді және де оларға билік жүргізгендер үшін шынайы табыс көзі болды; сондай-ақ Сырдарияда, Қаратау мен Талас Алатауы беткейлерінде көшпе-

ділердің қыстаулары орналасты, осы аумақтар арқылы дәстүрлі көш жолдары өтті. Қалалар мен қысқы жайылымдық аудандарға иелік ету кез келген көшпелі империяның, оның ішінде Қазақ хандығының да экономикалық құдыреттілігін арттыратын маңызды фактор еді.

Қалалар үшін ең шиеленісті тартыстар Бұрындық хан, Қасым хан мен Мұхаммед Шайбани арасында өрбіді. 1504-1505 жылдары, кейіннен 1509 жылы Мұхаммед Шайбани қазақтарға жорық жасады. Бірақ ол қазақтарды бағындыра алмады: осыдан кейін өзбектер Орта Азияға кетіп, қазақтар қайтадан Қазақстанның оңтүстігіне оралып отырды. Қалалар болса қолдан қолға өтіп отыратын еді.

1509-1510 жылдары қыста Мұхаммед Шайбани қазақ билеушісі сұлтан Қасымға қарсы жана жорық ұйымдастырды. Қазақтарға бағытталған бұл соңғы жорық сәтсіздікке ұшырады. Одан кейінгі оның өлімі, өзбектер мен темір әулеті арасындағы шиеленіскен күрес Қасым ханға Қазақстанның оңтүстігінде орнығып, барлық қалаларды бағындыруға мүмкіндік берді.

Қасым хан дүниеден қайтқаннан кейін өзара қырқыстар басталды, бірақ бұл қазақ хандарының қалаларда, соның ішінде Ташкентте орнығуға деген ұмтылысына кедергі келтірмеді.

XVI ғасырдың соңғы ширегінде қазақтар Ташкентке келіп, Баба сұлтаннан осы жерлерден “уәлайат” талап етті. Баба сұлтан қазақтармен бейбіт бітім жасауға, “сойырғал ретінде ... Яссы мен Сауранды” беруге мәжбүр болды. 1582 жылы Абдаллах хан қазақ жеріне жорыққа шығып, Ұлытауға дейін жетті және Сауран, Түркістан, Отырар, Сайрам қалаларын жаулап алды. Бірақ 1586 жылы қазақ ханы Тәуекел қайтадан Сырдария қалаларын жаулап алып, Ташкентке қауіп төндірді. Өзбектерге Самарқандтан қосымша күш келгендіктен Тәуекел сайын далаға шегініп кетеді. Қазақ хандарының Сырдария қалалары үшін ұзаққа созылған күресі XVI ғасырдың соңында Қазақ хандығына барлық Сырдария өңіріндегі, соның ішінде Ташкентті қосып алумен аяқталды. Сөйтіп қазақтардың Сырдария қалалары үшін болған жүз елу жылдық күресі аяқталды. Аталмыш аумақтардың Қазақ хандығына қосылуы - оның шаруашылығы мен саяси өмірін нығайтуға, Сырдарияның орта ағысындағы алапта қазақтардың этникалық аумағының қалыптасуында маңызды рөл атқарды.

1635 жылы құрылған ойрат тайпа-мемлекеті XVII ғасырдың алғашқы ширегінде Қазақ хандығының басты қарсыласына

айналды. Қазақ-жоңғар қарым-қатынасы әсіресе Батур-хан-тайшы билік құрған (1634-1654) жылдары қатты шиеленісіп кетті. Осы талас-тартысқа - қазақ және жоңғар феодалдарының жайылымдық кеңістікті кеңейту, отырықшы - егінші мәдениет орталықтарын иемдену, маңызды керуен жолдарына бақылау орнату негіз болған еді.

1680-1718 жылдары Тәуке хан билік еткен уақыттарда Қазақ хандығының сыртқы саяси және ішкі жағдайы нығайып, жоңғар шапқыншылықтарына тойтарыс берілді, бірақ Жоңғарияда Цезан-Рабдан билікке келгеннен кейін жоңғар әскерлері Қазақстанға бірнеше рет жойқын жорықтар ұйымдастырды. 1681 жыл Қалдан Бошақты-хан Сайрамды қоршайды. 1683 жылы ол Сайрамға қайта жорық жасап, қаланы өзіне қаратады, тұрғындарының біраз бөлігін күлдыққа өкетеді.

1698 жылы қазақ және жоңғар феодалдары арасында болған қақтығыс кейіннен “Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама” жылдарына алып келген ұзаққа созылған соғыстың бастамасы болды.

Осы уақыттарда Оңтүстік Қазақстанның қала мәдениеті де түбегейлі дерлік күйреген еді.

Қалалар мен ауылдық қоныстар. VI-IX ғасырдың алғашқы жартысы

Қалалық және отырықшылық тұрмыс географиясы. Қазақстанның кең байтақ аумағында ежелден отырықшылықпен, орта ғасырларда қалалық өмір сүру салтымен сипатталатын ірі тарихи-мәдени өңірлер болды. Солардың бірі Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу еді. Оңтүстік Қазақстан немесе географиялық атаумен айтсақ Сырдария маңы географиялық провинциясы солтүстікте Орталық Қазақстан далаларымен, оңтүстікте Талас Алатауымен, шығыста Жуалы қырқасымен, батыста Қызылкүм құмдарымен шектеседі.

Оңтүстік Қазақстанда, әсіресе Сырдария алабы ерекше орын алды. Сырдарияның гректер атаған көне атауы VII ғасырға дейін сақталды. Одан кейін ол Сейхун, Қанғар, Гюль-Зарриун, Инчу-Оғуз деп аталынды, тек XVI ғасырда ғана алғашқы “Сыр” атауын қайтадан алған еді.

Жетісуда Шу мен Талас өзендері алабын өзіне біріктіретін оңтүстік-батыс Жетісу мен негізгі су артериясы Іле өзені болған

солтүстік-шығыс Жетісу секілді екі тарихи-мәдени өңірлер ерекшеленді. Алғашқы өңірдің солтүстік шекарасы Мойынкүм құмдары, шығыстағы шекаралары Шу-Іле таулары, ал батыста ол Жуалы үстірті арқылы өтті. Талас алабы үш жағынан Талас, Қырғыз және Қаратау секілді тау жоталарымен қоршалған. Талас алабы таулы және жазықтық бөліктерге бөлінеді. Шу алқабының солтүстік жағалауы егін егуге өте қолайлы, оны Қырғыз жотасынан ағып келетін көптеген өзендер кесіп өтеді.

Солтүстік шығыс Жетісу оңтүстікте және оңтүстік-шығыста Іле мен Жоңғар Алатауымен, солтүстікте Балқаш жағалауымен шектесетін алып жаяпақ ыдыс секілді. Мұнда тау беткейіндегі көптеген өзендер және бұлақтармен сугарылатын Шу алқабы, сондай-ақ Іле, Қаратау, Лепсі алаптары егіншілік үшін ең құнарлы да қолайлы жерлер еді.

Егіншіліктің дамуы отырықшылық өмір үшін қолайлы аудандар Қазақстанның басқа өңірлерінде де болды. Мысалы, Ертіс алабы, Тарбағатай беткейлері, Ұлытау, Орталық және Батыс Қазақстан жерлері, бірақ егіншілік пен қалалық тұрмыс Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісуда кеңінен дамыған еді.

Қала мен дала. Отырықшы және көшпелі халықтардың өзара байланысы ғылымдағы күрделі теориялық проблемалардың бірі болып табылады. Егіншілікпен айналысатын облыстар, қала мәдениеті тағдыры үшін көшпелілердің теріс, қиратушы рөлі туралы пікір бар. Мәселен, көшпелілердің ерекше “психологиялық қоймасы” оларды үнемі егіншілерге шабуылдауға, қалаларды қиратуға мәжбүрлеп отырды-мыс. Мұндай көзқарасты жақтаушылар өз еңбектерінде көшпелілердің жауларына деген қатыгездігін, сыйлыққа деген ашкөздігі мен бопсалаушылығын бөліп көрсетті, ал ежелгі аңыз-әпсаналар далалықтармен фантастикалық адам-жылқы кентавр сынды кейіпкерлерді тығыз байланыстырды. Жабайы көшпендінің, варвардың бұл бейнесі өркениетті қоныстар мен қалалықтарға қарсы қойылды.

Зерттеушілердің көпшілігі бұл көзқарасқа қарама-қарсы пікірді ұстанады, көшпенділерді аздап ұлықтап, олардың жосын-жоралғыларын, үлкендерге деген құрметін, қонақжайлығын, ағайынгершілігін, еркіндік сүйгіштігін баса көрсетеді. Олар тіпті ұлы дала хандарын халық сыйлаған, құрылтайларды тек ауқатты ру өкілдері мен тайпа ақсүйектері ғана емес, қарапайым сарбаздар, батырлар маңызды рөл атқарғандығын қайран қала сипаттап жазады.

Бірақ-та “көшпелі әлемді” онымен көршілес отырықшы және қала мәдениетінен бөліп қараған дұрыс емес. Олардың арасында экономикалық және мәдени байланыстар сан ғасырлар бойы қалыптасып, тығыз дамып отырды. Сауда, мал шаруашылығы өнімдеріне деген сұраныс мал шаруашылығының дамуына әсер еткен маңызды факторлар болған еді.

Саудаға, қолөнер мен ауыл шаруашылығы өнімдерін өткізуге қала мен дала тұрғындары өзара мүдделі болған.

Әлбетте, көшпенділер мен жер өңдеушілер қатынасы үнемі бейбіт түрде бола қойған жоқ. Көшпенділердің жойқын шапқыншылықтары мен шабуылдары туралы көптеген тарихи дерек көздері сақталған, бірақ отырықшы халықтардың билеушілері де далалықтарға қарсы олардан кем емес қатал жорыққа шыққандығы жөнінде мәліметтер де бар.

Тарихта көшпенділер мен отырықшы халық бірлесіп сыртқы жауларға қарсы күрескендігі жайлы мысалдар да жеткілікті. Айталық, VIII ғ. бас кезінде түріктермен бірлескен Соғды, Шаш және Ферғана тұрғындарының коалициясы Орта Азияға басып кірген араб экспансиясына қарсы тұрды. Жалпы алғанда, Қазақстан мен Орта Азияның отырықшы облыстарының дала көшпенділерімен тарихи заңдылықтағы қарым-қатынастарының дамуы тығыз экономикалық байланыстармен анықталды. Бейбіт қарым-қатынастар көбіне бір мемлекет, бір экономикалық құрылымдағы олардың қарқынды дамуына жағдай жасады.

Ежелгі және ортағасырлық тарихта түрлі факторлар әсерінен көшпенділердің отырықшылық пен қалалық тұрмысқа өтуі жиі болып тұрды.

Түрік-соғды синтезі.

Жетісу қалаларын алғаш рет сипаттаған кісі, осы арадан 630 ж. жүріп өткен, будда қажысы Сюань Цзянь екен. Ол былай деп жазады: “Тұнық көлден солтүстік-батысқа қарай 500 лиден аса жер жүргесін, Сүй-е өзені бойындағы (Суап, Суяб) бір қалаға келдік. Бұл қаланы айнала өлшегенде 6-7 ли. Онда әртүрлі елдерден келген саудагерлер және хусцылар аралас тұрады. Сүйеден батысқа қарай тіке жүргенде жеке-жеке тұрған ондаған қала кездеседі, олардың әрқайсысының өз бастығы бар. Олар бір-біріне қанша тәуелді болмаса да, бәрі де түгелдей тудзюге (қағанға) бағынады.

Сүй-е қаласынан Гешуанға (Кушанияға) дейінгі ел Сули деп аталады, оның халқы да осылай аталады... Жер өңдейтіндер мен бас пайдасын көздейтіндер – тепе-тең екен”.

Жазба дерек көздеріне сүйеніп В.В.Бартольд Жетісу аумағындағы егіншілік мәдениеті соғдылықтардың отарлауы арқасында пайда болды деген пікірге келген. А.Н.Бернштам Жетісудағы отырықшы мәдениет ескерткіштерін соғдылықтарға, ал көшпелі мәдениет ескерткіштерін түріктерге жатқызады. С.Г.Кляшторный Жетісудағы соғды қалаларының федерациясы жайлы жазып, олардың саяси және экономикалық дербестігіне ерекше көңіл аударды.

Жетісудағы қала мәдениетінің шығуы туралы миграциялық тұжырымдамадан басқа оған қарама-қарсы автохтондық тұжырымдама да бар. Г.И.Агееваның пікірінше Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу өңірі “Соғды мен Хорезмнің отарлық нысаны болған жоқ, олар Орта Азия халықтарының тарихи және экономикалық өміртіршілігінде маңызды рөл атқарған ерекше экономикасы мен мәдениеті дамыған дербес өңірлер болған”. Т.Н.Сенигованың пікірінше, Тараз тұрғындары мен оның округындағы қалалар түрік-қарлұқ тайпаларынан құралды.

Бір-біріне қарама-қарсы бұл көзқарастар Жетісудағы ерте ортағасырлық қала мәдениетінің қалыптасуын тек этно-генетикалық тұрғыдан шешуге болмайтындығын, бұл үшін мәдениеттанулық талдау қажет екендігін көрсетеді.

Соғдының мәдени кешені түсінігінен қаланың қолөнер, сауда және ауылшаруашылығының орталығы ретіндегі қызметі айқын көрінеді. Қала тұрмысының құрылуы да қызық, археологиялық материалдардан ол тұрғын үйлер архитектурасының тұрақты конондары – терракота, керамикалық заттар жиынтығы, ондағы жазулар, қорымдық құрылыстар, жерлеу әдет-ғұрыптары арқылы айқындалады. Соғды мәдени кешенінің Жетісуға таралуы ішінара соғдылардың осы аймаққа тікелей көшіп келуіне байланысты жүзеге асқан. Джамукат, Бунджикат қалаларының негізін салған да соғдылар. Екінші жағынан алғанда оны мәдени бірлесу-сіңісу процесінің көрінісі деп түсіндіруге болады.

Соғды мәдени кешенімен қатар бір мезгілде Жетісу мен Қазақстанның оңтүстігіне, Мауреннахрға түрік мәдени кешені де тарала бастайды, археологиялық материалдар ішінен ол металдан істелінген аяқ-табақтар мен қару-жарақтың, руникалық жазулары бар заттардың мол табылған олжаларынан байқалады. Осының нәтижесінде VI ғ. – IX ғ. бірінші жартысында Жетісу мен Орта Азияда өзгеше бір мәдени кешен құрылып қалыптасады, оны түрік-соғды кешені деп атауға болады.

Бұл қалыптасудың айқын белгілерінің бірі – Соғды, Мауреннахр мен Жетісу қала мәдениеттерінің біртұтастығы еді.

В.М.Массон Сюань-Цзяның Су-ли (Соғды) елі Шудан Басуң тауларына дейін созылып жатқандығы саяси-географиялық немесе этникалық шекараны білдірмейді, онда соғды-түрік эталоны айрықша рөл атқарған мәдени-тарихи облысы айтылады деп өділ көрсетеді.

Пәрменді мәдени синтез этногенетикалық процестер аясында өгіп жатады. Сонымен ертеректегі орта ғасырлар кезеңінде Қазақстанның оңтүстігінде өз бойына Соғдының мәдени кешенін сіңіріп қорытқан ерекше мәдениет қалыптасады. Бұл бірлесудің жарқын көрінісі қала мәдениетінен байқалады.

Қалалардың қалыптасуы. Қала мәдениеті дамыған Оңтүстік Қазақстан мен Оңтүстік-Батыс Жетісу сынды екі өңірді атауға болады. Жазба дерек көздеріне қарағанда Оңтүстік Қазақстанда VI-IX ғасырларда алты қала болған – олар “Ақ өзендегі қала” Испиджап, Шарап, Будахкент, Усбаникент, Отырар мен Шауғар. Бірақ археологиялық мәліметтер бойынша олардың саны 30 шақты.

Дерек көздерінде Оңтүстік-Батыс Жетісудағы 21 қала аталады, олардың арасындағы ең ірілері Тараз, Жамуқат, Атлах, Құлаи, Мерке, Аспара, Суяб, Навакент еді. Қалаларға археологтар мәдени қабаты VI-IX ғасырларды қамтитын және қаланың белгілері бар (топографиялық ерекшелік, көлемі, археологиялық олжалар, географиялық орналасу жағдайы) ескерткіштерді жатқызады. Қалаларға тән нақты геометриялық жоспар әуелден-ақ құрылыстың орталықтана бастауын көрсетеді. Қазба кезінде мәнет, шеттен әкелінген заттардың, қолөнер өнімдерінің кездесуі де қалаларға тән нәрсе. Әдетте, қалалар сауда және стратегиялық жағынан қолайлы жерлерде немесе шағын аудандар мен облыстар орталығында орналасты. Сонымен қатар, аталған белгілеріне қарай қалалар классификациясын жүргізуге және оларды астаналық ірі қала, орташа, шағын деп бөлуге болады. Айталық, Оңтүстік Қазақстанда астаналық қалалар – Испиджаб, (Сайрам қала-жұрты), Отырар (Отырартебе қала жұрты), ал Оңтүстік-Батыс Жетісуда – Тараз, Навакент (Қызыл өзен), Суяб (Ақбешім қала жұрты).

Қала мәдениеті орталықтарының бірі болған Оңтүстік Қазақстанда отырықшылық пен егіншілік дәстүрі сақ және қауыншы, отырар-қаратау мен жетіасар археологиялық мәдениеттерін қалдырған қаңлылар дәуірінен бастау алады. Оларға егін және мал шаруашылықтары, ақша айналымының шектеулігі тән

еді. Бұл мәдениеттердің ерте қоныстары Отырартөбе, Оқсыз, Бұзық, Марданкүйік, Құйрықтөбе және т.б. Оңтүстік Қазақстан ортағасырлық қала ескерткіштеріне негіз болды. Бұл мәдениеттердің үй құрылысы, қыш ыдыстарын жасау, тұрғындардың рухани дүниетанымдық дәстүрі ерте феодализм кезеңінде де сақталды.)

Әрине, қала мәдениетіндегі дәстүрмен қатар жаңа инновациялық элементтер де байқалады, нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанда қала мен қалалық мәдениет қалыптасады.

Оңтүстік-Батыс Жетісуда қалалардың қалыптасуы біршама басқа жолда дамыды. Мұнда Оңтүстік Қазақстандағыдай отырықшылық пен егіншілік дәстүрлер дами қойған жоқ. Бұл шаруашылығындағы мал өсіру басым болған сырдариялық мәдениеттің ең шеткі аймақтары еді.)

Қалалар мен қалалық мәдениеттің дамуында Жібек жолы арқылы жасалынған сауда маңызды рөл атқарды. Қалалар сауда жолдарының бойларында орналасқан. Бірақ, сауда қала дамуындағы маңызды фактор болғанымен, қалалардың әкімшілік билік, колонер мен рухани мәдениет орталығы секілді функция атқарғанын жоққа шығара алмаймыз.)

Қазақстанның ерте феодалдык қалаларын Орта Азия қалаларымен салыстырғанда, алғашқыларының ауыл шаруашылығымен өте жоғары дәрежеде байланысты болғандығын аңғарасыз, бұл көшпелі рыноктың бидай мен егіншілік өнімдеріне деген сұранысынан туындаған еді.

Қалалардың топографиясы мен типологиясы

Қазақстанның оңтүстігіндегі қалалар ортаазиялық қалаларға ұқсас – бекініспен қоршалған немесе бекініссіз цитадель, шахристан мен рабадтан тұрады. Көп жағдайда олар жоспары бойынша дөңгелек. Тау беткейіндегі белдем мен Сырдарияның төменгі ағысында тік бұрышты жоспарда салынғандары басым.

Оңтүстік-Батыс Жетісу қалаларына орталық цитадель (орталықта орналасуы сирек) төбесі мен тік бұрышты, бес бұрышты, трапеция, көп бұрышты жоспардағы шахристан қалдықтары да анық байқалады. Қалаға кіретін қақпа бірден төртке дейін.

Рабаттар ауылдық округтерге қосылып кеткен, сол себепті екі құрылыс арасындағы нақты шекараны табу өте қиын. Орталық қирандыларға ұзындығы үштен ондаған шақырымға жететін “ұзын қабырғамен (дуалмен)” қоршалған территория жалғасады.

Қалалар құрылымы. Цитадель – қалада кездесетін міндетті бөлшек болып табылады. Ол қаланың бекініспен мейлінше күшейтілген бөлігі еді. Мысалы, Құйрықтөбенің VII-VIII ғасырлардағы цитаделі биіктігі 10 метрге жететін пахсалық платформадағы замок түріндегі құрылыс еді. Ортада солтүстік-батыстан оңтүстік-шығысқа қарай 15 метрге созылған зал орналасты, оның ені 10,5 м-ді, ал жалпы алаңы 57,5 шаршы м-ді құрады. Салтанат залы мен оған *жапсарластырыла солтүстік-шығыс, солтүстік-батыс және оңтүстік-батыстан* салынған бөлмелер арқылы есігі шахристанға шығатын айналмалы дәліз болған. Ол арқылы салтанат залына, солтүстік-шығыстағы бөлмелерге баруға болатын еді. Галереяның батыс бөлігі де осы ұзын дәліз арқылы залмен жалғасты. Қораттық жиынтықпен жабылған бұл дәлізде сарайдың шатырына апаратын тепкішек орналасты.

Салтанат залының болуы, ағашқа ойып салынған суреттердің табылуы құрылыстың репрезентативті мәнін көрсетеді, мұнда негізінен қала билеушісі орналасса керек.

Баба-Ата қаласы орнының қамалың қазған кезде мұнда VI-VIII ғасырларда көлемі 240 шаршы метр болатын екі қабатты құрылыс болғаны анықталды. Бірінші, төменгі қабатында диаметрі 5,8 м болатын, күмбездеп жабылған салтанат залы болған. Екінші қабатына қорап сияқты етіп жабылған алты бөлме салынған. VI ғасыр мен VIII ғасырдың алғашқы жартысындағы Ақтөбе-1 қаласының ішкі қамалының орнынан іргесі саз қабатынан үш метр етіп тұрғызылған екі қабатты замок табылды.

Луговое цитаделіндегі қазба жұмыстары мұнда да VII-VIII ғасырлардағы замок түріндегі құрылыс орнының ішінара аршылуына мүмкіндік берді.

Қала махалласы және тұрғын үй. Қалалардың шахристандары махаллаларға топтастырылып, үйлер тығыз салынған. Қалалардың махаллаларға бөлінуі феодалдық қоғам үшін заңды көрініс болатын. Ол туыстық дәнекерлікпен, ортақ кәсіппен, діни көзқарастармен топтасқан адамдардың сол қоғамға тән топ болып түйықталуымен байланысты болған еді.

Оңтүстік Қазақстан қалаларының жұртына кеңінен жүргізілетін қазба жұмыстары жеке махаллаларды, олардың шекараларын бөліп

көрсетуге және мынадай анықтама ұсынуға мүмкіндік берді: "махалла дегеніміз қала құрылысының ішіндегі көшелер немесе үлкен көшенің бір бөлігін біріктіретін бірнеше үйлерден тұратын шағын алабы. Махалланың сыртқы беті жабық болады, көрші махаллалармен шекарасы барлық үйлердің сыртқы қабырғалары мен шеткі үйлердің бүйірдегі қабырғаларын бойлай өтеді" /32/.

VI-VII ғасырдың бірінші жартысындағы махаллалар Отырар алқабындағы Көк-Мардан қаласының жұртын қазған кезде аршылды. Үйлердің үш тобын махаллалар деп санауға болады. Олардың әрқайсысы үлкен "солтүстік" көшеден тарап, бекініс дуалына барып тірелетін тұйық көшемен біріккен. Тұйық көшелердің ұзындығы - 15, 12, 10 м, махаллалардың көлемі – 370, 350 және 300 шаршы метр. "А" махалласында бес үй бар, біреуі діни үй, "Б" және "В" махаллаларының әрқайсысы 4 үйден тұрады.

Әзірге жекелеген махаллалар тұрғындарының қоғамдық жағдайы жөнінде пайымдау жасауға қолдағы мәліметтер жеткіліксіз, тек қазба жүргізілген махаллаларға өлеуметтік теңдік тән екендігін айта кетуге болады.

Ғибадатханалар, храмдар. Оңтүстік Қазақстан мен Оңтүстік-Батыс Жетісуда түрлі діни қауымдардың ғибадатханалары мен храмдары болған. Көкмарданнан жоспары шаршы тәріздес, ауданы 4,4 м бір бөлмелі ғибадатхана аршылған. Кіреп есікке қарама-қарсы орталық қабырғада еденнен 0,5 м биіктікте қой мүйізі түрінде ойылған тікбұрышты қуыс орналасқан. Оның астында күлдің қалың қабаты бар тұғыр орнатылған. Ғибадатханаға тікелей ұқсас құрылыстар жоқ, бірақ қушан уақытымен мерзімделінген Хорезмдегі Гуяр қаласындағы құрылыс залымен кейбір ұқсастықтар бар.

Оңтүстік-батыс Жетісу қалалары материалдарынан буддизмнің рөлі айқынырақ байқалады. Кезінде Ақбешім қаласынан екі, Қызылөзен қаласынан да екі будда діни ғимараттары аршылған болатын. Алғашқысы целла (ғибадатхана), оңтүстік-шығысқа ашылған айналма дәліз бен залдан тұрады. Қабырғасынан жазу іздері анықталған. Ақбешім қаласындағы екінші будда діни топографиясы жағынан біріншісіне жақын. Қазба жұмыстары оған ерте кездегі құрылыс орны платформа ретінде пайдаланылғанын көрсетіп берді. Діни ғимарат VII-VIII ғасырларда бірнеше рет қайта салынып пайдаланылды. Оның целласы аумағы 6х6 м шаршы жоспарлы құрылыс. Ұзын шикі кірпіштен көтерілген ғибадатхана қабырғасының қалыңдығы 2,6 м. Төбесі күмбезделіп жабылған. Целлаға шығыстан кірген. Кіретін есік алдына кіреберіс далда

(қалқа) соғылған. Целланы оңтүстіктен, батыс пен солтүстіктен галереялар қоршап тұрды. Кейіннен пилон-контрфорс, кірер есігіне текпішек салынған. Қабырғасын екі рет сылаған, ганчпен сылап, жазу жазған. Жазулар көк, қара, қызыл, жасыл түстермен түсірілген. Тамбур мен ғибадатханаға кірер тұстан табылған мүсін фрагменттері ол қайта салынған уақытқа жатады. Олар қол, жамбас, аяқ, бет-пиіні мен бас фрагменттерінен, киімге жабыстырылған көптеген әшекейлерден, бас киім бөлшектерінен тұрады.

Діни ғимаратты қазу басталғанда-ақ галереяның батыс аймағы жолынан басы солтүстікке бағытталған нирванадағы Будданың үлкен мүсіні табылды. Мүсін ішінара сақталған, басы мен денесінің жоғарғы бөліктері ілкі замандарда қиратылған. Сақталған мүсіннің ұзындығы 8 м. Мүсін мен ол жатқан постамент қызыл түске боялған. Түргеш мәнәттері олжаларына сай діни ғимарат VIII-IX ғасырлармен мерзімделінеді.

Ақбешім қаласынан V-VI ғасырларға жататын христиан шіркеуі табылған. Бұл құрылыстың үлкен бөлігін аула құрайды, ал шіркеуі оның шығыс жағында орналасты, ол аумағы 5,3x4,2 м құрылыс.

Бекініс құрылыстары. Өңірдегі ерте ортағасырлық қалалардың қорғаныс құрылыстары әзірге аз зерттелген, бірақ қазір олардың бекініс кеңінен пайдаланылғанын қорытындылауға болады. Қала бекінісі құрамына цитадель мен мұнаралы қорғаныс қабырғалары (дуалдары) кірді.

Ерте орта ғасырлардағы қала қабырғаларының ішкі жағынан ататын галереялар мен соғысатын орындары жоқ монолитті сабалшық құрылыстары болды, оны қабырға үстіндегі тісті жақтаумен жабылған алаңқай алмастырды. Құйрықтөбе цитаделіндегі бекініс қабырғасында жүргізілген зерттеулер іргетасқа қаланған қабырға пахса блоктарынан қаланып, табанындағы ені 2,7 м болғандығын көрсетті. Оның бұрыштарына ішкі жағында шағын орындары бар жартылай дөңгелендіріліп мұнаралар салынды.

Талас алабындағы Тараз қаласы биіктігі 15-20 метрге жететін күшті дуалмен қоршалған еді. Оның қабырғасы маттатас қабатымен кезекпен өрілген пахса блоктарынан тұрғызылды.

Қаланы айналдыра қоршап тұрған ұзын дуалдар ленталы техникамен қам кірпішті, малта тас пен ұсақ тас қабаттары пайдаланылып салынғаны қиынды түсірген кезде белгілі болды. Дуал параметрі әр қилы - ені 2-ден 5 метрге дейін, ал сақталған биіктігі 5 метрге дейін жетеді.

Қалалық тұрғын үй мен демографиялық сауалдар. Алғаш рет кең ауқымдағы қазба жұмыстары нәтижесінде Оңтүстік Қазақстанның ерте ортағасырлық қалалық тұрғын үйлері жөнінде түсінік алынды.

VI-VII ғасырдың бірінші жартысына үйлердің екі үлгісі тән. Бірінші үлгідегі үй – бір бөлмелі, тік бұрышты жоспармен салынған. Осындай көлемі 43 шаршы метр болатын үйлердің бірінде ұзындығы 4 метрлік иілген дәліз бар. Кіреберісі тамбур пішіндес. Батыс және солтүстік қабырғаларын бойлай ортасына қарай шығынқы келген сөрелі сәкілер орнатылған. Сәкілердің ені 1 м, шығынқы жері – 1,2 м, биіктігі 40-45 см. Кіреберістің қарсы алдынан ортаға ернеулері балшықпен сыланған көлемі 1x1,5 м болатын тік бұрышты жерошақ қазылған. Кіреберістің қарсы алдынан, ортаға ернеулері балшықпен сыланған көлемі 0,2x0,2 м болатын екі камин (қабырғадағы ошақ) орналасқан. Оңтүстік-шығыс бұрышы саз қалқамен бөлінген, бұл шаруашылық бөлімі өзінше бір алаңды құрайды. Жайдың еденінен тік бұрышты төрт шұңқыр – тіреуіш бағаналардың орны тазартылды. Төбесінен, сірә, жарық түсетін әрі түтін шығатын тесік жасалған болса керек. Сонымен бірге түтін есіктен де шыққан, сондықтан да ошақ пен каминдер есікке жақын тұр.

Үйлерде диірмендерге арналған тумба тәрізді тұғырлар бар. Хумдар, азық-түліктің өнімдерін сақтауға арналған ыдыстар бұрышта, сыпада (сәкіде) орналасады. Күйдірілген саз балшықтан жасалынған бөшке тәрізді және астау секілді ыдыстар да дақылдарды сақтау үшін пайдаланылды.

Жекелеген үйлердің аумағы өзгеріп отырды. Ең үлкен үйлер – 35-45 шаршы м, ал аса үлкен еместер – 12-20 шаршы м аралығында. Үлкен үйлерде шатыр төрт жерінен тірелді, ал орташа деңгейдегі үйлерде бір ағашқа немесе қиоластырылған екі бөрене бір бағана-тіреуге бекітілді. Шағын үйлердің шатырлары тек қана қабырғаға бекітіліп тұрды.

Екінші үлгідегі үйлерге екі бөлмелі үйлер жатады. Екінші бөлме – қойма – бастапқы бөлмеден мықты қабырға арқылы бөлінген.

Оңтүстік-Батыс Жетісудың ерте ортағасырлық қала үйлері жеткілікті дәрежеде зерттелмеген. Ол туралы Қызылөзен, Луговое, т.б. ескерткіштерде қала сыртындағы VII-VIII ғасырларға жататын жұмыстар түсінік бере алады.

Замоктардың тұрғын бөлмелері ашық үлгідегі ошақтармен жылытылды. Сондай-ақ, қабырғалық және сыртта шетіндегі ошақтар да кездеседі.

Орта Азия мен Қазақстанның ежелгі және орта ғасырлардағы тұрғындар санының өсуін анықтау нақты сандық мәліметтер жоктығынан едәуір қиындықтар туғызады. Жазба дерек көздерінде тұрғындар саны өте мардымсыз айтылады, мұндай мағлұмат бола қалғанның өзінде ол көбіне ақиқатқа қайшы келеді. Сәл де болса нақты ақпараттар археологиялық мағлұматтарға ғана негізделеді.

Демографиялық ахуалды анықтау әдісі әлі де жетіле қойған жоқ, бірақ демографиялық қаламалар ескерткіш алаңын толығымен тазалауы үлғайғанда, оның махаллалық құрылыстары мен баспаналар сипатына қарап есептегенде сәл де болса шындыққа жақындай түседі.

Орталық төбе сыртындағы тұрғындарды есептегенде Көкмарданда 1625-1950 адам өмір сүргендігі айқындалған. Бір гектар жердегі халық тығыздығы 560-650 адамды құрады. Салыстыра айтса кетсек, ортағасырлық Пенджикентте 230 адам тұрды. Мұндай жағдайды тек қаладағы тұрмыс-тіршілік салтымен түсіндіруге болады. Қала тұрғындары жаздыгүні қала сыртына, бау-бақшаға жайылымға көшті. Оңтүстік Қазақстан қалаларына тән бұл өзгешелік соңғы уақыттарға дейін сақталды. Баспана мен демографиялық қаламалар сипатына қатысты жүргізілген археологиялық зерттеулер, жекелей алғанда бір гектардағы құрылыстардың тығыздығы Оңтүстік Қазақстан халқында аталған тұрмыс-тіршілік салты кем дегенде VI ғасырдан бастап таралғандығын айғақтайды.

Қалалар функциясы. Сауда-қолөнер орталығы ретінде қалалардың дамуы қолөнердің ауыл шаруашылығынан бөліну үрдісімен үстем тапқа негізінен қызмет көрсетуші қолөнер өндірісінің мейлінше дамуымен тікелей байланысты болды.

Әзірге ғалымдардың қолында ерте ортағасырлық қала қолөнердің дамуы туралы мәлімет аз, ең алдымен ол бізге жеткен қыш ыдыстар, металл, сүйек пен тас бұйымдар секілді дайын өнімдер арқылы ғана белгілі. Тоқымашылық, тері, жүн, киіз өндіру ісі жайлы мәліметтер одан да мардымсыз. Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларындағы қолөнердің бұл салалары жайлы жазба дерек көздерінде айтылғанымен, олар біршама кейінгі уақыттарға жатады.

Қыш ыдыстарды өндіру қолөнердің басты бағыттарының бірі болды. Көкмардан қазбасынан, Құйрықтөбе мен Отырардың VII

VIII ғасырлардағы мәдени қабаттарынан шот, пышақ, орақ жинастырылған, табылған темір крицалар оның осы жерде өндірілгендігін айғақтайды. Мыс өндірісі де осы жерде өндірілгендігін дәлелдейді. Мыс өндірісі Жетісар қаласының жоғарғы мәдени қабаттарынан табылған мыс тоғалар мен белбеу айылбастары арқылы да белгілі. Зергерлік өнер шыңын киім киген еркек пен әйелдің бейнесі, табаны көтерілген түйе мүсіндері бедерлі алтынмен апталған нәзік қола тоғалар, сырға, білезік бойынша да пішіп-кесуге болады.

Сүйектен жасалынған жебе қапсыры, жануарлар сүйегінен дайындалған тұмар, кесілген марал мүйізі табылды. Тас кашаушы шеберлер диірмен, дәнүккіш жасады.

Сауда мен ақша айналымы қалалар дамуындағы аса маңызды факторлардың бірі болды. Қала материалдық игілікті өндіріп қана қойған жоқ, сонымен бірге сауда да жасады, бұл орайда оның екінші міндетін сол заман үшін ең маңызды деп санауға болады. Қалалар тауар айырбасының негізгі үш бағыты: елдер арасындағы, қала мен оның төңірегі арасындағы және қала мен көшпелі дала арасындағы бағыттары осында тоғысып жатты. Сол кездегі халықаралық керуен жолымен сауда жасау кеңінен өріс алды, оның дамуында соғдылар мен түріктер маңызды рөл атқарған болатын. Ұлы жібек жолының солтүстік тармағы Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісу арқылы өткен. Оның Суяб, Тараз және Испиджаб қалалары арқылы өтетін телімдерінің көп рет суреттелгені мәлім. Испиджабта одан солтүстік-батыс жақтағы Фарабқа, Шауғарға және одан әрі Сырдарияның төменгі ағысы мен Орталық Қазақстан даласына кететін тармақтары шыққан.

Сауда түрік ақсүйектеріне едәуір пайда келтірді және де нақты атап айтқанда, қолға түсірілген олжаны сатуға мүмкіндік берді. Сол себепті де 567 жылдың өзінде-ақ Иштеми-қағанның сауда ісін жолға қою үшін Иранға екі рет елші жібергені кездейсоқ емес еді. Елшілік табыс әкелмеді. Сонда қаған Византияға да елші жіберді, бұл жолы елшілік сапар сәтті аяқталып, екі мемлекет арасында сауда-саттық қатынас жолға қойылды.

Қытайдан жібек, қағаз, айналар әкелінді. Орта және Таяу Шығыстан, Византиядан Қытайға опа-далап, бабылдық кілемдер, асыл тастар, інжу-маржандар, шыны, маталар жеткізіліп отырды.

Соғдылықтар күміс бұйымдар, түрлі-түсті шынылар, дәрі-дәрмек және бояу заттарын, кілемдер шығарып, сатумен айналысты. Византиядан, Соғдыдан, Қытайдан және басқа елдерден шыққан өсемдік заттарының бір бөлігі түрік шонжарларының ордаларында, қала тұрғындарының үйлерінде қалып отыратын.

Жетісудағы археологиялық олжалар арасынан византиялық таңбалар басылған күміс құмыраларды, византиялық және оларға еліктеп жасалынған алтын мөнеттер, қытай айналарын ерешік бөліп көрсетуге болады.

IX ғ. - XIII ғ. бас кезіндегі қалалар

Қалалар санының өсуі, типологиясы мен топографиясы. Жазба дерек көздері Оңтүстік Қазақстан қалалары туралы нақты мәлімет береді. Егер осының алдындағы кезеңнің жазба деректерінде 6 қала ғана аталса, осы уақытта олардың саны 33. Деректерде тау етегіндегі белдеулерде жаңадан Жумишлату және Манкент қалалары аталады, сол кезде Арыстың орта ағысында орталығы Усбаникет болған Кенже округі құрылады. Фара округінде Отырардан басқа, жаңа астана Кердер, Весидж және Бұзық қалалары қалыптасады. Шауғарда Яссы және Шағалжақ, Қарнақ, Қарашық және Шур (Сури) қалалары пайда болады. Дерек көздерінде алғаш рет ірі Сауран қаласы, сонымен қатар Сырдарияның төменгі ағысындағы Сығанақ, Янгикент, Жыл, Асанас, Баршынкент аталады. Қаратаудың солтүстік беткейлерінде Баладж бен Берукет, Сырдарияның орта ағысында Сүткент қалалары орналасты.

Сырдарияның төменгі ағысы мен Қаратаудың теріскей беткейлерінде қалалардың қалыптасу үрдісі мейлінше шапшаңдай түседі. Осы уақыттарда рабадтар қалыптасады. Рабадтар көлемі қалалардың аумағы үлғая түскендігін көрсетеді. Мәселен, Отырарда рабадтың көлемі 170 гектарға дейін жетті, ал бұрын ол 30 гектардан аспаған еді. Әрине, бұл цифрларды кең көлемде қаржы жұмыстары жүргізілгенге дейін түпкілікті деп санауға болмайды, бірақ рабадтардың аталған шекараларының нақ IX-XII ғасырларда қалыптасқаны даусыз. Бұл Ақтөбе-2, Баба-ата, Күйрек, Марданкүйік, Испиджаб, оң жағалаулық Бұзық, т.б. қалаларды анық білінеді.

Қалалар алаңын салыстыру ескерткіштерді үш топқа бөлу мүмкіндік береді. Біріншісіне жалпы аумағы 30 га-дан астам қалалар кіреді. Бұл топтағылар облыс, жекелеген веліктер орталықтары немесе жай ғана ірі қалалар болды. Екінші топта қалалардың аумағы 15 га-дан 30 га-ға дейін жетеді. Оларды орта көлемдегі қалалар деп санауға болады. Үшінші топ қалалары өте көп — бұлар қала жүрттарының қалдықтары.

Жетісудың оңтүстік-батысында жаңа қалалар саны да артты. Жазба дерек көздері бұрынғы 21 қала орнына 26 қаланы атап көрсетеді. Айта кететін жайт, бұлар жаңадан қалыптасқан Талас аңғарындағы Жікіл, Балү, Шөлжі, Такабкет, Көл, Кенжек қалалары есебінен артты. Шу алабындағы Баласағұн астанаға айналды.

Қалалардың орталық қираған жұртының көлемі бұрынғы күйінде қалған, оның есесіне ұзын дуалдар ішіндегі құрылыстар неғұрлым тығыз бола түседі, онда тұрғын үйлері бір-біріне қаратылып тұрғызылған және ауласы жүйелі түрде жоспарланған усадьбалы учаскелер қалыптасады. Бұлайша жоспарлау қазіргі құрылыс аз жүргізілген Ақтөбе, Степнинское, Төлек және Сретинское қала жұрттарында сақталған.

Ертедегі орта ғасырларға арнап жасалған қала жұрттарының типологиясы бойынша Табакет пен Сус (Талас Ақтөбесі және Шалдөбар қалаларының жұрттары), сондай-ақ Кенжек, Сеңгір (Шаруашылық) және Шелже орташа қалаларға жатады. Сірә, Шелже ең алдымен әкімшілік орталық болған секілді, өйткені мұнда оның қолөнер, сауда сынды функциялары дами қоймаған.

Солтүстік-Шығыс Жетісуда (X-XIII ғасырлардың басында қала мәдениетінің жаңа ауданы қалыптасты. Егер IX-X ғасырларда Солтүстік-Шығыс Жетісудың бүкіл аумағында 10 қала ғана болса, XI-XIII ғасырлардың басында олардың саны 70-ке дейін көбейген. X ғасырдағы деректер Іле аңғарының сол жағалауында орналасқан екі қала – Талхиз (Талғар) және Лабан қалалары туралы хабарлайды. Ортағасырлық авторлардың мәліметтеріне қарағанда XI-XIII ғасырлар кезінде мұнда 4 қала мен 6 ірі қалашықтар болған.

Солтүстік-Шығыс Жетісудағы барлық қала жұрттары “төрткүл” немесе “цитадельсіз” аталатын үлгіге жатады. Олар тік бұрыш, трапеция түрінде жоспарланған немесе дөңелек болып келеді, жалпы жер бетінен сәл дөңестеніп тұрады және барлық жағынан бұрыштары мен бойында мұнаралары бар дуалдармен қоршалған. Әдетте дуалдардың ортасына орналасқан бір, екі, үш және төрт қақпасы болады. Төрткүлдердің аумағы әр қилы болды, қабырғасының ұзындығы 260 метрден 1 км-ге дейін жетті.

Солтүстік-Шығыс Жетісу төрткүлдерінің аумағын салыстыру бұл қалаларды төрт топқа жіктеуге мүмкіндік береді.

Біріншісіне аумағы 30 га-дан асатын қалалар енген. Бұлар көп қабатты ескерткіштер, мәдени қабаттарының қалыңдығы 2-3 м-ге жетеді, тіпті одан да асады. Қазба кезінде түрлі керамика, шыны,

мәнет, қолөнер шеберханалары мен өндірістік құл-қоқыстардың табылуы мұнда қолөнер мен сауданың дамығандығын айғақтайды. Бұлар – Антоновское, Дүнгене, Шілік секілді ірі қалалар мен астаналық орталықтар еді.

Екінші топқа ауданы 10-нан 30 га-ға дейін жететін Талғар, Сүмбе мен Ақмола қалалары кіреді. Талғар – Талхизбен, Сүмбе – Лабанмен салғастырылады. Қолөнердің дамығаны анықталып, шетелдік заттар аршып алынған.

Үшінші топтағы қалалардан қақпалық бекіністер, көптеген мұнаралар орны мен жүқа мәдени қабат анықталған. Бұл топтағыларды баспана немесе қалалық-ставка ретінде белгілеуге болады. Оған Алматы, Лавар, Қапал, Ақтам, Арасан, т.б. жатқызылады.

Төртінші топтағы қалалар аумағы 10 га-дан аз. Оларға тұрғын үй дуалдарының ішкі жағында орналасуы, ішкі ауланың болуы тән. Іле қалалары жұртының бұл тобы бұрынғы көшпелілер мен жартылай көшпелілердің ауылдық қоныстары деп санауға болады. Олардың кейбіреулері керуен-сарайлар болуы да мүмкін.

Қалалар құрылымындағы өзгерістер. Оңтүстік Қазақстанда қала орындары көпшілігіндегі қамалдардың (цитадельдің) салынуы уақыт өте келе өзгерістерге ұшыраған. Құйрықтөбе қамалын қау мұнда IX ғасырдың бірінші жартысында өрт болып, соның салдарынан сарай кешені қирағаннан кейін бірсыпыра уақыт өткен соң толық қайта жоспарлау жүргізілгенін көрсетті. VII-IX ғасырдың бірінші жартысындағы құрылыс кешенінің іргелі дуалдары шетінен қарапайым құрылыс махалласы салынады. XI-XIII ғасырдың басында нақ сол жерде қыш-құмырашылар махалласы қалыптасады.

Отырар алқабының оң жағалауындағы Оксус, Бұзық қамалдарында (цитадельдерінде), тау етегі өңіріндегі Бұлақ-Қоғал қаласында қарапайым тұрғын үй құрылыстары пайда болады. Кейбір қалалардың цитаделі соншалықты анық бөлектеніп қоймай, жалпы құрылыстармен астасып жатады, тіпті топографиясы да байқала қоймайды, мысалы Байыркүм, Төрткүлтөбе, Балықшы қалаларындағы жағдай осындай.

Қазба жұмыстарының көрсеткеніндей, қала бұрынғысында қаланың жалпы құрылысына қатынасы жөнінен сол баяғы түйінталуы сақталған жекелеген тұрғын үй махаллаларынан тұрады және махалланың барлық үйлерінің кірер есіктері жалпы махалла ішіндегі кішкене көшеге қаратылатын жоспарлау үрдісімен сипатталады.

Күйрықтөбедегі қазба жұмыстары қолонердің махаллалық шоғырлануын анықтай қойған жоқ, тек бір жерден ғана құмырашылар махалласы кезіккен. Топографиялық байқаулар мен жазбаша деректемелердің көрсетіп отырғанындай, бірқатар қалаларда махаллалардың тұрғындарының атақ-даңқы мен байлық дәрежесі бойынша бөлінетіні байқалады. Әзірше қазақстандық махаллаларға қарап, оларды көрінеу кедей немесе бай деп бөлуге болмайды. Олардың бәрі де әлеуметтік жағынан араласып кеткен.

Қарастырылып отырған кезеңдегі қала құрылысының құрылымында пайда болған жаңа элемент мешіт болып табылады. IX-XII ғасырлардағы жазбаша деректемелерде қалаларды сипаттаған кезде мешіт, оның қалада орналасуы – баяндаудың міндетті элементі болып табылады.

Егер қалаларда мұсылмандар саны аз болса, олардың қажеттілігін шағын дәстүрлі архитектуралық кешендер қанағаттандырды. Ал дінге ұстанатындар көп шоғырланған жерлерде міндетті түрде үлкен мешіттер салынды. IX-X ғасырлардағы дерек көздерінен христиандық шіркеулер мешітке айналдырылғандығы белгілі, Тараз бен Меркеде осылай болған еді. Әл-Макдиси еңбегінде Кедерде үлкен мешіт соғылғандығы жайлы хабарлама сақталған. Кедермен салғастырылған Күйрықтөбедегі қазба жұмысы кезінде дәл осы мешіт қалдықтары ашылса керек. Мешіт қала орталығында үлкен көшелердің қиылысында орналасты. Ерте, “төменгі” құрылыстан көлемі 22x22x4-5 см күйдірілген кірпіш қабырғалары сақталған. Ол түгелдей бұзылып алынғаннан кейін оның орнына жаңа мешіт салынған. “Жоғарғы”, кейінгі мешіт XIII-XV ғасырлардағы мұсылмандық жерлеу орындарының кірпіштері ретінде алынғанымен, негізгі нобайы қалпына келтірілген. Оның қалыңдығы 1,5 м қабырғасы күйдірілген және қам кірпіштермен өрілген. Мешіттің сыртқы қабырғасымен айналдыра есептегендегі аумағы – 36,5x20,5 м. Ол оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай созылып жатыр. Солтүстік-батыс бөлігі жақсы сақталған, бұл жерден күйдірілген кірпіштен тұрғызылған 16 негізгі колонна болғаны анықталды; Қысқа қатарда бесеу, ал ұзын қатарда 10-нан. Колонналар арасы 3-3,2 м аралығында. Шеткі базалар мен қабырғалар арасы 1,5 м.

Күйрық мешіті бағаналық, немесе колонналы құрылысқа жатады. Мұндай мешіттердің аумағы колонналар мен төбенің стандартты шаршылы санына байланысты болды, олардың арасындағы кеңістік 3,5 метрден 4,6 метрге дейін жетті.

Қала өмірінде базар мен сауда орындарының құрылыстары маңызды рөл атқарды. Қала ішіндегі рыноктарды араб авторлары “сүк” және “асуак”, парсылар “базар” деп атады. Базарлар шахристан, рабад аумағында да орналаса берді. Әл-Истахри мәліметіне қарағанда Испиджабта олар шахристанда, ал ибн-Хаукал мағлұматы бойынша бұл қаладағы “рыноктар мединада да, рабадта да болады”.

Дерек көздері дүңгіршіктерді де жан-жақта сипаттап отырады. Оңтүстік қазақстандық қалада олар пенджаптықтарға қарағанда шағын базарларды құрамайды, бір-бірінен алысырақ орналасады. Дүңгіршік еденінде жер ошақтар болды. Дүңгіршіктерге қазылып қойылған хумдардан тұратын шағын қамбалар жасалынды.

X-XII ғасырларда Оңтүстік Қазақстан қалаларында монша соғыла бастады. Одан сәл бұрын оларды Орта Азияда соға бастаған болатын. Үлкен қалалардағы моншалар саны он-ондап есептелінеді. Қоғамдық құрылыстар арасынан моншалар көрнекті орын алды. Отырар рабадынан XI-XII ғасырларға жататын екі монша аршылған. Сақталуы нашар болса да солтүстік рабад аумағындағы монша жоспары айқышқа (крестке) негізделгені анықталды: орталық бөлмесі төрт басқа бөлмелермен жалғасқан. Дем алатын орындары бар орталық залдан басқа жуынатын, шешінетін, дем алатын, сондай-ақ күдайға құлшылық ететін бөлмелер де болды. Суды жылытатын және суға арналған цистерналар тұратын бөлме моншаның шығыс жағында орналасқан. Ағын су құбырлар арқылы бөлмеден тысқары шұңқырға құйылды. Монша ыстық өткізетін каналдар көмегімен жылытылды.

Отырар шахристанындағы бекініс қабырғаның қиындығы оның VI-VIII ғасырларда тұрғызылып, IX-X ғасырларға дейін пайдаланылғандығын көрсетіп берді. Пахса блоктарынан тұрғызылған оның ені 10 м-ге, ал сақталған биіктігі 4,5 м-ге дейін жетті. Кейін қабырғасы тозып, күл-қоқыс тасталатын жерге айналады. XI-XII ғ. бас кезіндегі аршылған телімдерден ол ұшыраса қоймады, сірә бұл Отырар бекініс қабырғасын моңғолдардың қиратқанын айғақтаса керек.

Отырар рабадының дуалына түсірілген қима оның биіктігі 1м үйінді платформасына тұрғызылғандығын көрсетіп берді. Қабырға ені 6,2 м үш қатар шикі кірпішке негізделді. Кірпіш қаламаларының жанына пахса блоктары (әр жағына екі-екіден) орналасты да, аралары құрылыс қалдықтарымен, топырақпен толықтырылды.

X ғасырдағы Баба-Ата шахристанының дуалы екі қатар етіліп кірпішпен тұрғызылған. Бұрынғы жалпақ дуал мен кірпіш қабырға арасы құрылыс қоқыстарымен тығыздалып толтырылған. Дуалдың жиегіне кірпіштен жақтау жасалынған. Баба-Ата мұнаралары сегіз қырлы күйма негіз үстіне шикі кірпіштен тұрғызылған. Мұнаралардың біреуі толық аршылды. Оның биіктігі 5,1 м, жоғарғы диаметрі 3,4 м, төменгісі – 4,6 м. Мұнаның ішінде бұрыштары дөңгелетілген үш бұрыш түрінде бөлме орналасқан. Бөлменің төбесі жалпақ етіп жабылған. Мұнаның төбесінде дуалдағыдай жасалған жақтаулар бар.

Жалпы алғанда, IX ғасырдың орта шенінен XIII ғасырдың басына дейінгі кезеңде Қазақстан қалаларының құрылысында елеулі өзгерістер болған, олар рабадтардың қалыптасуынан, махаллалар көлемінің ұлғаюынан көрінеді. Сонымен бірге көптеген қалаларда қамалдар (цитадель) салудың сипаты өзгереді. Мешіттер мен қоғамдық моншалар қала құрылымындағы жаңа элементтер болды. Қорғаныс бекіністері неғұрлым мықты бола түседі.

Оңтүстік-Батыс Жетісуда да қамал құрылыстарында өзгерістер байқалады. Қызылөзен қаласы жұртының қамалында, VIII-IX ғасырдың бірінші жартысында мықты бекіністі сарай кешенінің төңірегінде қарапайым тұрғын үй салынған. Стевнинскоениң Ақтөбе қала жұртының қамалында қалалық бай қоныс-жай (усадьба) мен монша болды. Тараздың қамалынан да X-XI ғасырлардағы моншаның орны аршылды.

Солтүстік-Шығыс Жетісуда Талғар қаласының жұртын қазу жұмыстары оның құрылысында жекелеген махаллаларды анықтауға мүмкіндік берді. Көлемі 4000 шаршы метр болатын XI-XII ғасырдың басындағы махалла толық аршылды. Ол үлкен көшенің учаскесін біріктірген және қалған құрылыстан шеткі үйлердің бүйірдегі қасбетінің саңылаусыз қабырғаларымен оқшауланған үйлерден тұрған. Үйлердің шағын көшелерге шығатын есіктері бар, ал бұл телімдегі оңдай үйлердің саны 12-14.

Талғар махалласын Құйрықтөбенің уақыты жағынан сәйкес келетін махаллаларымен салыстырғанда алғашқысының көлемі үлкен екені аңғарылады. Махалладағы үйлер саны бірдей болмағанымен, Талғардағы махалла алып жатқан телім 4 еседей үлкен. Мұны Іле қалаларының ерекшеліктерімен түсіндіруге болады, олар жерге көшпелілер мен жартылай көшпелілердің отырықшылануы нәтижесінде пайда болған және олар өз құрылысында бұрынғы өмірінің көптеген белгілерін сақтап қалған, атап айтқанда,

үйлердің қасында мал ұстайтын үлкен аулалар болған. Сірә, Талғар махаллалары да, жоғарыда Оңтүстік Қазақстан қаласына байланысты жазылғанындай, туыскандар үйлері тобының шоғырлануы сияқты қалыптасқан болса керек. Олар туыс және ортақ бір атадан шыққан өулеттердің үйлері болған.

Солтүстік-Шығыс Жетісу қалалаларының бекіністерін зерттеу Талғар дуалының таспалау әдісімен саз балшықтан тұрғызылғанын көрсетті. Дуал табанының ені 7 м, сақталған биіктігі 4 метрге дейін жетеді.

Сүмбе қаласы жұртының дуалдарына да осындай құрылым тән. Дуалдың табанына қойтастар қаланған. Олардың арасы балшықпен толтырылған, ал дуалдың жоғарғы жағы қалыңдығы 20 сантиметрге дейін жететін балшық қабатымен биіктетілген. Балшық дуалдың екі жағынан да алынған, бірақ көбіне ол сырт жағынан алынып отырған, мұның өзі дуал салумен бір мезгілде ор қазуға мүмкіндік берген.

Тұрғын үй тұрғызудың дамуы мен демографиялық сауалдар. IX ғасырдың екінші жартысы – X ғасырдағы тұрғын үйлерде оның алдындағы уақыттың дәстүрі жалғастырылады. Бұлар – кіре беріс тамбур тәрізді, тұрғын жайдың қабырғаларын бойлай “г” және “п” түрінде сәкілер орналастырылған, айналасында жақтаулары мен каминдері бар ашық үлгідегі ошақтармен жылытылған, белағашты (өтпелі) етіп жоспарланған бір және екі бөлмелі үйлер. Олардың төбесі бір бағанды және төрт бағанды етіп, жайпақ түрде жабылған.

X-XI ғасырлардағы үйлер жоспары Құйрықтөбе қаласын қазғанда мәлім болған. Мұнда екі бөлмелі үйлер тұрғын жай мен қоймадан тұрды. Үйге тамбур-тектішек арқылы кіретін болған. Бөлмеде қабырғаларды бойлай, ені 1-1,5 м және биіктігі 0,3-0,4 м болатын “п” түрінде сына (сәкі) салынған. Ортасында, еденге жақтауы бар антропоморфтық алаңша түріндегі ошақ орналасқан. Оның көлемі 1,2x1,5 м, алдыңғы жағы дөңгелек екі дөңгелек сәнделген, оған жақын жерде от жағатын шұңқыр тұр. Кіре беріс қарама-қарсы жақтаумен бөлінген шаруашылық орны бар, оған тақдиірмен қойылып, еденін қазып, ыдыс көмілген. Сәкінің (сыпаның) шетіне таман биіктігі 0,6 м жуан текше орнатылып, оған сыланғы тандыр қойылған. Тандырдың қасында қабырғаға шаруашылық қуыстары жасалған. Үйдің төбесі жалпақ және төрт бағанды тірелген, ол бағандардың едендегі шұңқырлары сақталып қалған. Басқа үйлердің ішкі көрінісі осыған ұқсас, тек бөлмеші айырмашылықтары ғана байқалады.

Құйрықтөбеде қазып аршылған ІХ-ХІІ ғасырдың басындағы тұрғын үйлерде елеулі өзгерістер аңғарылады. Мұнда ұзынынан тізбектеле орналасқан үш бөлмеден тұратын, тізбектеп (түзу, жалғастырыла) жоспарланған тұрғын үйлер сақталған.

Бөлмелері ұзынынан айқастыра (айқыш тәрізді жоспарланған) орналастырылған үйлер жаңа үлгіге жатады. Ұзын жағы үлкен көшеге тігінен бір қатарға қойылған бөлмелері бар тұрғын үй тағы бір үлгі болды. Үйдегі бөлмелер саны екеу немесе үшеу. Бұл үлгідегі үйдің айқын бағдары жоқ, жеке бөлмелерінің қандай мақсатқа арналғаны аңғарылмайды.

Бөлменің ішкі көрінісі өзгешелігімен ерекшеленеді. Сәкілер бөлменің жартысын, тіпті бүкіл көлемінің үлкен бөлігін алып тұрады, бұл орайда еден деңгейі тек өтер жерде немесе кіре беріс алдында ғана сақталады. Ашық ошақтардың айқын тікбұрышты бейнесі сақталмаған. Бұл ошақ шұңқырлары мейлінше алуан түрлі: сопақша, дөңгелек, таға тәрізді болып келеді.

ІХ-ХІІІ ғасырдың бас кезінде Оңтүстік-Батыс Жетісуда да тұрғын үйлердің жаңа үлгілері таралады. Олардың біріншісіне орталықтан жоспарлау тән, оның негізі орталық зал немесе аула болып, тұрғын жайлар мен қора-қопсыларға сол арқылы кірген. Бұлайша жоспарлау бай үйлерге де, қатардағы үйлерге де тән. Айырмашылық құрылыстың көлемі мен ішкі көріністің сипатына ғана келіп саятын.

Орталықтағы қираған үйінділерден тыс жерлердегі сипатталған үйлердің бір бөлігі, сірә, ауқатты қала тұрғындарының жазғы мекендері болса керек. Бұл “қасрлар” – бекіністі мекен-жайлар. “Қаср” терминін – павильон, шағын сарай деп түсінген дұрыс.

Ұзын дуалдармен қоршалған аумақтағы қала сыртына орналасқан бай құрылыстармен қатар олардың тағы бір түрі болды. Бұлар – ауылдық округтердің негізгі компоненті болған екі және үш бөлмелі үйлерден тұрады. Олар жалғыз, бестен жиырмаға дейін топталып орналасқан, кейде ішінде құрылыс салмаған телімі бар өзінше бір төрткүлді құрайды.

Тегінде, мұндай үйлердің көпшілігі ауыл адамдарының болса керек, бірінші кезекте, кейбіреулері ұзын дуалдардың ішкі кеңістігінің шет жақтарына орналасты. Басқалары қатардағы қала тұрғындарының жазғы тұрғын жайлары болуы мүмкін.

Солтүстік-Шығыс Жетісудағы баспаналар туралы Талғар қаласындағы тоғыз үй қалдығы бойынша айтуға болады. Олар бір камералы тұрғын үй мен қоймадан тұратын құрылысқа негізделген.

Тұрғын үй мен мал ұстауға арналған кең ауланын ұштастырылуы көңіл аудартады. Бұл – шаруашылығында малшылық тұрмыс сақталған халыққа тән үрдіс. Талғар қаласының шаруашылығында малшылық және көпшілік дәстүрлер болғанын дәлелдейтін қызықты жағдай кейбір қоныс-жай аулаларына тұрақты тігіліп қоятын киіз үйлер болып табылады.

Үйдің жанында киіз үйдің болуы көшпелі тұрмыс дәстүрінің сақталуын аңғартады, осы тұрғыдан алғанда да Іле қалаларының мекен-жайлары бір жағынан, жергілікті халық арасындағы отырықшылану үрдістерін, екінші жағынан – қала тұрғындары шаруашылығында мал өсірудің әлі де елеулі рөл атқарғанын дәлелдейді. Бұған ауладағы киіз үй ғана емес, сонымен қатар малдың түрлі түліктеріне арнап салынған құрылыстары бар, бүкіл мекен-жайдың жартысын алып жатқан ауланың өзі де айғақ болады. Сонымен бірге тастан, күйдірілген балшық кесектерінен, шикі кірпіштен салынған көп бөлмелі тұрақты тұрғын үйлер қалаларды мекендеушілер тұрмысының орнықты болғанын, ал олардың өмірі бірінші кезекте қолөнермен, саудамен және егіншілікпен байланысты екенін дәлелдейді.

Махаллалар құрылысы мен тұрғын үйлер қарастырылып отырған кезеңдегі демографиялық жағдайды сипаттауға мүмкіндік береді. Біздің есептеуімізше, өңірдегі ірі қала орталығы – Испиджабта 40 мыңдай адам өмір сүрген. Кенжеде округінің орталығы Усбаникентте 7 мыңдай адам тіршілік етті. Астаналық орталықтар мен неғұрлым ірі қалаларда 4 мыңнан 10 мыңға шейінгі адамдар өмір сүрді, ал Отырарда 16 мыңдай адам болды. Орташа қалаларда 1,5 мыңнан 3 мыңға дейін адам болса, ұсақ қалаларда 1,5 мыңдай тұрғындар болды. Оңтүстік Қазақстанда барлығы 150-160 мыңдай адам өмір сүрді.

Біздің мәлімет бойынша Шу мен Талас алабындағы қала тұрғындарының жалпы саны 100 мыңдай адамға жетті. Іле алабындағы қалаларда XI ғ. мен XIII ғ. бас кезінде 350 мың адам тіршілік етті.

Қала тұрғындарының саны бойынша Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың жекелеген аудандары Орта Азияның Ташкент, Мерв оазистері секілді аудандарынан әлдеқайда аз еді.

Қолөнердің, сауданың, ауыл шаруашылығының дамуы. Қалалар санының артуы, олардың аумағының кеңеюі, қала халқының өсуі қолөнер мен сауданың одан әрі дамуына игі әсерін тигізді. Қолөнер өнімін тұтынушылар құрамы өзгерді. Егер бұрын, VII-VIII ғасырларда олар бай көпестер мен дикандар болса, енді қатардағы

тұрғындар да өнімді негізгі тұтынушыға айналады. Құмырашылар махалласындағы қазбаға қарағанда XI-XII ғасырларда шағын қолөнер шеберханалары пайда бола бастайды. Сол кездің өзінде-ақ шеберханалар бір салаға мамандандырылды, ал қыш құмырашылар цехтық ұйымдарға біріктірілді.

Қазақстан қалаларынан көп табылған шыны бұйымдары X ғасырға жатады. Сол кезден XIII ғасырдың басына дейін шыны бұйымдарының түрлері, үлгілері және жиынтығы өзгермейтіні байқалады. Қазақстанның түрлі қалаларынан табылған шынының жақын ұқсастығы аңғарылады.

Шыны ыдыстардың дені үрлеу әдісімен, енді біреулері қалыпқа күй арқылы жасалған. Қалып ретінде пайдаланылған қабырғалары мен түптерінде “ара ұясы”, шеңберлес сызықтар, розеткалар түріндегі ою-өрнектер болды. Үрлеп жасалған ыдыс сыртынан жапсырылған қайырмалармен, шыны тіндерімен және жолақтарымен өрнектеледі, кейде түрлі-түсті жапсырмалары бар өрнектермен безендіріледі. Шынылардың көп кездесуі орта ғасырлардағы қалаларда шыны өндірісінің жоғары деңгейге жеткенін және халықтың мейлінше алуан түрлі топтары пайдаланғанын дәлелдейді.

Қалалық қолөнерде темір бұйымдар жасаумен тығыз байланысты ұсталық кәсіп өте кең таралды. Қала ұсталары әдетте жеке махаллаларға орналасты. Темір кен өндірілетін жерлерде өңделген. Металл да сонда балқытылған. Ұста дүкендеріне темір қорытпалары әзірленген крица, құйма және темір сынықтары түрінде әкелінген. Темір және шойын бұйымдардың сынықтары өрлендіру материалы ретінде де пайдаланылды.

Нашар сақталуына байланысты ұста дүкендерінің құрылысын көзге елестету қиын. Алматы ұста дүкенінде темір балқытатын көрік шикі кірпіштен қаланған, ол цилиндр тәрізді, түбінің диаметрі 2 метрге жуық. Оның іші күлге, көмірге және төбесінен құлап түскен күйген кірпіштің кесектеріне толы. Көріктің жанында ыдыстар – су таситын төрт көзе тұрды. Оларда су немесе бұйымдарды шымдауға арналған ерітінділер сақталды.

Мыс бұйымдарын жасау барлық қалаларда таралған, оның үстіне полиметалл мен мыс орталықтарына жақын Қаратауда, Қырғыз, Іле және Талас Алатауларында өндірілген. Зерттеушілердің пайымдауынша, мыс кәсіпшілігі маңызы мен шеберлер саны жағынан екінші орындағы мамандық болған. Соның алдындағы кезеңмен салыстырғанда, мыс бұйымдары көбірек мәлім. Мыс шеберлері ыдыс-аяқ, шырағдан, әсемдік заттар жасады. Олар керек жағдайда зергерлер де болып, қымбат тұратын металдармен де

жұмыс істеді. IX-XII ғасырлардағы металл бұйымдар негізінен, қола шырағандар мен оларға арналған тұғырлар болып келеді. Қолөнер бұйымдарының арасында күмыралар да бар.

Зерттеушілердің пайымдауынша IX-XIII ғасырларда Жетісу күміс бұйымдарын өндіретін орталықтардың біріне айналды.

Қоладан, күміс пен алтыннан білезіктер, шолпылар, сырғалар, қапсырмалар жасалды. Зергерлік бұйымдардың арасынан Шымкент көмбесінен табылған, X-XI ғасырларға жататын ширатпалы бұратылған күміс білезіктер өздеріне ерекше назар аудартады. Жетісу-Сырдария аймағына тән мұндай білезіктер негүрлым кейінгі кезде де жасалынды. Отырардан XIII ғасырдың басына жататын Әшекейлердің қызықты жиынтығы табылды. Бұл – үштарында сегіз қырлы басы бар қола білезік, күрделі накышталған, қола шарлар тізілген шаш ұстағыш, айшықты шыны мен көгілдір ұнтақтан қатырып жасалған моншақтар. Әшекейлердің ең көп тобы – шыны мен түрлі-түсті тастардан – ақықтан, агаттан, хрусталдан, көктастан, яшмадан, інжу-маржандардан жасалынған моншақтар.

Аталғандармен қатар киіз, жіп талшықтары өндірісімен байланысты тері өңдеу, жүн тоқу секілді мал шаруашылығы өнімдерін өңдейтін қолөнер салалары да дамыды. Бірақ мұндай өнімдер сақталмаған.

Сүйектен жасалған садақ қаптамалары, түйреуіштер, шахмат мүсіндері табылған.

Тас өңдеу, негізінен орта ғасырлардағы қала жұрттарында ең көп таралған олжалардың бірі – диірмендер жасауға келіп саяды. Олардың ертедегі орта ғасырларда жасалған түрі бүкіл кейінгі ғасырлар бойында сақталып қалды.

IX-XII ғасырларда Батыс пен Шығысты байланыстыратын Жібек жолы бұрынғысынша белсенді жұмыс істей берді. Оның Қазақстандағы бөлігі Газғирдтен (Қазығұрттан) басталып, Испиджабқа, Таразға, одан Құланға, сонан соң Невакетке, Баласағұнға, Бедел және Ақсу асулары арқылы Шығыс Түркістанға барды. Тараздан Бешташ және Кугарт асулары арқылы Ферғана аңғарына, ал Адахкес және Дем-Нуджикес қалалары арқылы кимектерге (қимақтарға) баратын еді. Бұл жерден сауда жолдары Енисей хакастарына бет алып, ол жаққа әрбір үш жылда бір керуен жібек апарып тұрды.

Испиджабтан керуендер Усбаникет, Кедер, Сығанақ арқылы Янгикентке жетті. Усбаникенттен, Кедер мен Сығанақтан Қаратаудың теріскей беткейіндегі қалалар – Балажж бен Созаққа жол шығып, одан әрі Бетпақдала арқылы Дешті Қыпшаққа барады.

Янгикенттен кимектерге шығатын жол басталып, ол Сарысудан Ұлытау етегіне және Есілдің жағалауымен Ертіс аңғарына өтетін.

X ғасырда Іле аңғары арқылы да керуен жолы өтетін еді. Мұнда жол Шу аңғарынан Қордай асуы, Қастек және Сынтас арқылы келетін. Тальхизде керуен жолы тармақталып бөлінеді. Оңтүстік Іле жолы Есік, Шелек қалалары арқылы Кегенге, одан әрі Шығыс Түркістанға өткен. Екінші тармағы Шелектен Сүмбе қаласына, одан әрі Алмалыққа барған. Солтүстік Іле жолы Жақсылық қаласына, Таңбалы-тас шатқалына беттеп, Іле арқылы өткен де, содан соң Екі-Оғыз және Қаялық қалалары арқылы Алақолдің жағасымен Алмалыққа, Тарбағатай арқылы Ертіс аңғарындағы кимектерге барған. Солтүстік және оңтүстік жолдар Шелектен Борохудзирге апаратын жолмен қосылып, Іле арқылы өткелден өтіп, одан әрі Көктал, Өсек және Хоргос алқабы арқылы Алмалыққа шыққан.

Қазақстанның оңтүстігінде Испиджаб, Кедер, Отырар және Янгикент, Оңтүстік-Батыста Тараз бен Баласағұн, Солтүстік-Шығыс Жетісуда Талғар мен Қаялық ең ірі сауда орталықтары болды.

Испиджабта жабық базар және мата базары болды. Испиджабтың басқа сауда орындары арасында тималар аталады. Бұлар қарабас-маталармен сауда жасалатын арнаулы орындар бар үлкен керуен-сарайлар еді. Әл-Мақдиси айтатын рабадтардағы керуен-сарайлар осылар. Олардың кейбіреулерінде нахшебтер мен самарқандықтар тұрған. Сонымен бірге Испиджаб көпестері Бағдатқа дейін тауар апарып, онда Мервтен, Балхтан, Бұхара мен Хорезмнен барған көпестермен бірге Харб ибн Абдаллах әл-Балхи рабадында тұрған. Отырар алқабы жөнінде деректерде “Фараб – бай өңір, оның басты қаласы Кедер деп аталады... – бұл көпестер жиналатын жер” делінген. Кедер деп саналатын Құйрықтөбе қала жұртының бір махалласында сауда дүңгіршегінің орны аршылды.

Сырдарияның төменгі ағысында Янгикент белгілі сауда орталығына айналады, онда хорезмдік көпестер колониясы болған.

Бұрынғысынша Тараз транзиттік ірі сауда орталығы болып қала берді, ол жөнінде деректерде “мұсылмандардың түріктермен сауда жасайтын орны” және “көпестер қаласы” деп жазылады. Тараз көпестерінің Исфаганда өз тобы болған, ал соңғысының тұрғындары Шелжеде, Талас алқабында сауда жасаған. Жетісудан Тараз арқылы Таластың жоғарғы ағысында өндірілетін күміс тасылған. Күміс өндірілетін орталықтар Шелже, Текабкет пен Көл қалалары болған. Іле аңғарында Талғар мен Қаялық сауда орталықтары болды.

IX-XIII ғасырлар бас кезінде қалалар мен өлке арасындағы сауда кеңінен дамиды. Қалаларға сипаттама бергенде орта ғасырлардағы авторлардың ең алдымен базарларын сипаттап, сол жерлердің тауарларына тән бағалар туралы хабарлайтыны кездейсоқ емес. Қалаға өлкеден ауыл шаруашылығы өнімі, негізінен астық, жеміс, ет әкелінген. Екінші халық қала қолөнершілерінен қажетті бұйымдар – керамика, шыны, зергерлік бұйымдар, әшекей заттар алып тұрды.

Қала өмірінде даламен сауданың маңызы зор, ол қалалардың өзінше бір ауылдық өңірі болды. Сауда қала мен даланың екеуіне де пайда келтіреді, бұл жөнінде салжұқ құжаттарының бірінде айтылады: “Олардың (көшпелілердің) пайда келтіретін тауарлары мен заттары отырықшы адамдардың байлығын, игілігі мен пайдасын арттырудың бір көзі болып табылады. Шонжарлар мен жай халық осы игіліктер мен артықшылықтардан өз үлесін алады”.

Жәрмеңке сипатында болған сауда көшпелі дүниемен шектес Сауран, Янгикент (Жанкент), Дех-Нуджикес қалаларында мейлінше қызу жүргізілген. Испиджабқа мал шаруашылығы өнімі Дех-Нуджикес арқылы келіп отырған. Сауран оғыздармен жасалатын сауда орталығы болды. Сондай-ақ оғыздар Баладж және Берукет қалаларында да сауда жасаған.

Янгикент арқылы оғыздар Хорезммен сауда жүргізген, ал Хорезм Қазақстан даласы, Еділ бойы, Хазария мен славяндар дүниесі арасында аралық рөл атқарған. Жазиралар (оазистер) мен қалалардың халқы жылқы, мал, жүн, иленбеген тері, киіз, текемет, сүт өнімдерін, құлдар алып отырды. Кейбір қалалар тікелей көшпелілерден алынатын, не әкелінген шикізаттан жасалатын тауарларды сыртқа шығаруға маманданды. Мысалы, әл-Макдиси былай дейді: “Шаштаң жоғары сортты шегірен ерлер, жебе салатын қорамсақтар мен шатырлар әкетілді. Тері түріктерден әкетіліп, иленді... Ферғана мен Испиджабта - ақ маталармен, қарумен, семсермен және темірмен бірге түріктерден шыққан құлдар. Тараздан ешкі терілері. Шелжеден – күміс. Түркістаннан, сол сияқты Хутталдан бұл жерлерге жылқы мен қашырлар әкелінді”. Түріктердің жылқылары ерекше бағаланған. Истахри “Хорасанға қой халадждардан әкелінеді, ал Мауераннахрға ет оғыздар мен қарлұқтардан... өздеріне керегінен көп мөлшерде жеткізіледі” деп хабарлайды.

Көшпелілер экспортының маңызды бөліктері арасында мускус пен аң терілерін атау керек. Көшпелілер саудасының маңызды тағы бір бөлігі құлдар екені айтылады. Сонымен қоса дала тайпалары

ағы
ыр-
сол
ей-
тен
тен
ей
аң
не
де
ы
а-
й
с
е
т
т

қалаға металл жеткізіп отырған. Оны өндіретін орталықтардың бірі Орталық Қазақстан болған. Әл-Идриси кимектердің темір, күміс және алтын өндіргенін айтады. Көшпелілер өз тауарларына қалалық орталықтардан киім-кешек, маталар, астық, қала қолөнерінің бұйымдарын, сондық заттар айырбастап алған.

IX-XIII ғасырлардың басындағы кезеңде тауар-ақша қатынастарының өсуі тән, ол айырбасты ығыстырып шығарады. Қазақстанның ірі қалаларында теңге сарайлары болған. Испиджабта теңгелер соғылған, бұл іс бірсыпыра үзіліспен XI ғасырдың бірінші жартысына дейін созылған.

Отырарда теңгелер соғу жалғастырылды. 1967 жылы Самарқанд көмбесінен Барабтың 222-223 жылдардағы саманилік теңгелері (мәнеттері) табылды. Отырар және Күйрықтөбе қалаларының жұртын қазған кезде де нақ сондай теңгелер табылған. Бұл қалада қарахандар мен хорзмшахтар кезіндегі теңге сарайы одан әрі жұмыс істеді. Фарабтан 1164-65 – 1173-74 жылдарда Қарахан мемлекеті кезінде соғылған теңгелер табылды, зерттеушілердің пікірінше, теңге соғу 1210-11 жылдарға дейін жалғасқан болуы мүмкін. 1210 және 1217-18 жылдарда Отырарда соғылған Мұхаммед ибн Текештің теңгесі мәлім. Ясыда хорезмшах соқтырған теңге табылды.

XI ғасырдың 20-шы жылдарының аяғында Мауераннахрда дирхемнің сапасы күрт нашарлады. Оның құрамындағы күміс 20%-ға дейін құлдырады. XI ғасырдың аяғына қарай “күміс дағдарысы” бүкіл мұсылман Шығысын, соның ішінде зерттеліп отырған аймақтың қалаларын да қамтыды. Сондықтан XI-XII ғасырларда теңге бағамы алтынмен бейнеленіп, ол күнның бұрынғыдан көбірек өлшеміне айналды. Оның айналыс құралы ретіндегі ролі арта түсті.

Қала халқының көбеюі ауыл шаруашылығының тауарлығын арттыруды, жерді пайдаланудың барған сайын интенсивтендірілуін талап етті, өйткені Оңтүстік Қазақстанның бірқатар алқаптарында, сондай-ақ Оңтүстік-Батыс Жетісу қалаларының ұзын дуалдары шегіне суармалы және өңдеуге қолайлы жер көлемі шектеулі болатын.

X-XIII ғасырларда Іле өзенінің төменгі ағысында ирригация дамиды. Бұрынғысы сияқты, қала және ауыл тұрғындары өз уческелерінде бау-бақша дақылдарын өсіреді, жүзім шаруашылығымен және үй жанында мал өсірумен айналысады. Қалалардың жұртын қазған кезде Төменгі Барсханда Қызылөзен қаласының жұртында шарап ашытатын орындардың қалдықтары табылды, Степанинскоенің Ақтөбесінде екі шарап ашытатын орын қазып

аршылды. Қала тұрғындарының үйлерінде ұралар болып, оларда астық, келтірілген жеміс қоралары сақталған.

Қала және ауыл тұрғындары сондай-ақ үй жануарларын – жылқы, сиыр, қой, ешкі ұстаған.

Қала мәдениетінің трансформациясы: дәстүр мен инновация. Муканна көтерілісі талқандалғаннан кейін Мауераннахрда ислам діні біржола орнықты. Мамун уәкіл болған кезде ол Орта Азия үшін мемлекеттің тірегіне айналды. Орта Азиялық қызмет атқарушы шонжарлар халифтер сарайында барған сайын зор рөл атқарды. Орта Азия мен Таяу Шығыс жедел жақындаса бастайды. Осының бәрі халифатқа қараған түрлі халықтар мәдениетінің елеулі бірлігінің орнауына себепші болып тұра алмайды.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу бұл үрдістен шет қалмады. Сырдарияның орталығы да, Жетісу халифатының құрамына кірмегенмен, араб халифатының, ал содан соң Саманилер мен Қарахандар мемлекетінің саяси, экономикалық және мәдени қатынастары аясына тартылуы сияқты, Орта Азиядан біршама кейіндеп қалса да, олардың мұсылмандануы едәуір жедел жүріп жатты.

Сол кезде қала жағдайы өзгереді. Бірінші кезекте VI – VIII ғасырларда болғандай, қала феодалдың ордасынан әкімшілік орталыққа, мемлекет өкілі болып табылатын билік ордасына айналды. IX ғасырдың басына қарай қаланың елеулі өзгерістерсіз бүкіл ортағасырлар бойы тіршілік еткен үлгісі қалыптасты.

Қала мәдениетінің дамуында жаңа дін – ислам маңызды рөл атқара бастады. VIII ғасырдың соңы мен IX ғасырдың орта кезін сипаттайтын дерек көздері Оңтүстік Қазақстан халқы исламдана бастағанын баяндайды. 840 жылы Нұқ ибн Асад Испиджабты бағындырады. Оның бауыры Ахмет ибн Асад Шауғарға жорық жасап, бірнеше мыңдаған адамдарды ұрып-соғады. Жаудан алу соғыстары ислам дінін таратуға бағытталған еді.

766 жылы Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда саяси билікті басып алған қарлұқтар ислам мәдениетінің ықпалына түскен болатын. Олар ислам дінін Махди халиф тұсында қабылдаған деген пікір де бар. Бірақ бұл олардың шағын бөлігіне қатысты болса керек, себебі 893 жылы Исмайл ибн Ахмет Таразды басып алып, “бұл қаланың бас шіркеуін мешітке айналдырды”.

X ғасырдың басында қарахандар әулетінің негізін қалаушы Сатұқ ислам дінін қабылдады, ал оның ұлы Боғра-хан Харун бин Мұса 960 жылы исламды мемлекеттік дін деп жариялады. Мұсылман діні бірінші кезекте қалаларда таралды. Ибн Хордадбек

Фарабтың бас қаласы Келдердегі мұсылман топтары туралы айтады. Ибн-Хаукаль Фараб, Кенже мен Шаш аралығында көшіп жүрген мұсылман түріктер туралы хабарлайды. Әл-Макдиси Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың X ғасырдың аяғындағы қалаларын атай келіп, мешіттерді қалалардағы міндетті құрылыстардың бірі ретінде атайды.

Исламның таралуымен қатар қала халқы арасында пұтқа табынушылық әлі де сақталады. Зерттеушілер Орта Азия халықтары үшін ислам олардың рухани-діни түсініктерін толық ығыстырып шықпағанын атап өтеді. Мұны археологиялық материалдар да дәлелдеп отыр.

Сырдария аймағында ертедегі уақыттан бері қойға табыну аңғарылатыны туралы бұрын да жазылған. Бұл бейне зороастрлық фарнға байланысты. Түрлі халықтарда фарн таяу кезге дейін асқан береке – байлық, бақыт, денсаулық, қаскөй күштерден қорғаныс және үй-ішінің гүлденуі рөлін атқарып келгені мәлім. Отырықшы ортада да бұрынғысынша ертедегі орта ғасырларда атап өтілген отқа табыну таралды. Ертедегі діни наным дәстүрлері Жетісуда ерекше күшті болды. Онда исламның таралуына қарамастан, бұрынғысынша зороастризм, несториандық түсініктегі христиан діні, буддизм сақталып қалады. Халық арасында шаманизмнің және басқа ертедегі түріктер діндерінің дәстүрлері күшті болды. Несториандықтың таралғанын несториандық жазулары бар қайрақтардың табылуы да дәлелдейді, бұл монғолдар келгенге дейінгі уақытқа жатқызылады. X ғасырда Жетісуда манихей діні күшейді.

Мұсылман қаласы мәдениетінің қалыптасуында із қалдырған ертедегі дәстүрлердің сақталуын айта келіп, зерттеліп отырған аймақтың IX-X ғасырлардағы қалалық және көшпелі мәдениетті қамтыған бұл жер Шығыс мәдениетінің біртұтас тізбегіндегі буындардың бірі болғанын тағы бір атап көрсеткен жөн.

ХІІІ-ХV ғасырдың бірінші жартысындағы қала мәдениеті

Қалалар саяының азаюы, Жетісуда қала мәдениетінің күйреуі. ХІІІ-ХV ғ. бірінші жартысында Оңтүстік Қазақстандағы қалалар саны 22-ге дейін, ХІV ғ. екінші жартысы мен ХV ғ. бірінші жартысында 16-ға дейін қысқарды. ХІІІ ғасырда Талас Алатауының беткейіндегі қалалар қаңырап қалды, тек Сайрамда ғана адамдар

тіршілік етіп жатты. Арыстың орта ағысындағы Кенжемен салғастырылатын Шортөбе қаласында, Отырар оазисіндегі – Отырар, Құйрықтөбе, бұрынғы Бұзық пен Весидж аталған Шілік пен Зернюк қалаларында да адамдар өмір сүрді.

Сырдарияның орта ағысындағы ауданда жағдай біршама жақсы еді. Мұнда оазистің жаңа орталығы Яссы өркендеп, бұрынғы астана Шауғар құлдырай бастайды. Жаңа жерге көшірілген Қарашық, сондай-ақ Қарнақ, Шаға, Иқан қалаларында да адамдар өмір сүріп жатты. Сауран қаласы да өз орнын алмастырады, оған қазір дәл осылай аталатын қалажұрты сөйкес келеді. Сырдарияның сол жағалауындағы Артық-ата қаласы қаңырап қалғанымен, қасынан жаңа қала Бұзқой бой көтереді, ал Шашпен шекарадағы Сүткентте адамдар әлі де өмір сүріп жатады. Шапқыншылыққа қарамастан Сығанақ пен Ашнас қалаларында өмір қайтадан жалғасын табады, осы кезде Үзгент пен Баршынкент тіршілігімен белгілі болса, ал Аққорған қаласы алқапқа кеңінен танымал бола бастайды.

Қаратаудың солтүстік беткейіндегі қалалар жақсы жағдайда болды. Паркент (Берукет), Соғылкент, Құмкент, Үрсоған, Созақ қалалары дерек көздері бойынша да жақсы танымал.

Жалпы алғанда XIV ғ. ортасындағы Оңтүстік Қазақстан қалалары белгілі дерек көздері бойынша төртке (бірқатар атаулар дерек көздері бетінде аталмайды, бірақ бірнеше жаңа атаулар пайда болады), ал XV ғ. ортасына қарай қалалар саны толыққанды суреттелінеді, олар екі есе қысқарған болатын.

Қалалардың саны ғана емес, осының алдында олар алып жатқан аумақ та қысқарады. XIII-XV ғ. бірінші жартысындағы қалалар аумағын дәл анықтау мүмкін емес, себебі бұл уақыттағы мәдени қабаттар кейінгі қатпарлармен жабылып қалған, бірақ көрсетілген уақытқа дейін өмір сүрген қалалардан мұндай мәліметтер алынған. Мәселен, Құйрықтөбе 30-дан 8 га-ға, Бұзық-Шілік 17,7 га-дан 12,7 га-ға, Құмкент 11,3 га-дан 23,5 га-ға, Баба-Ата 20 га-дан 12,6 га-ға кішірейген. Қарашық көлемі екі есеге азайды. Сүткент ауданы да қысқара түседі.

Бірақ Масудбектің реформасынан кейін ақшамен саудаласу өркендегендігі, Отырар, Кенжеде, Сайрам, Сығанақ қалаларының гүлдене бастағанын айғақтайтын фактілер де бар. Археологиялық мәліметтер бойынша Отырар XIII ғ. соңында моңғолдарға дейінгі кезеңдегі бұрынғы аумағының шегіне жеткен. Бұрынғы шекарасына Сығанақ та жетеді, жаңа Сауран аумағы 44 га жерді құрайды. Сөйтіп, қалалық тұрмыс-салттың жалпы құлдырауына қарамастан,

ірі қалалар қайтадан қалпына келіп қана қоймай, ірі саяси (Сығанақ, Сауран) және сауда-экономикалық (Отырар, Кеңжиде) орталықтарға айналды.

Оңтүстік-Батыс Жетісуда қалалық мәдениет үшін ауыр жағдай қалыптасқандығын жазба дерек көздері мен археологиялық материалдар айғақтап отыр. XIII ғасырда мұнда шапқыншылық қарсаңындағы белгілі 27 қаланың 10-ы ғана, XIV ғасырда 7-уі, ал XV ғ. бас кезінде 5-уі қалды. Қалашықтар саны 40-тан 14-ке, кейін 10-нан 4-ке дейін азайды.

Қалалық өмірдің жалпылама аясында Тараз бен Жаңа-Талас (Янги-Талас) қалаларынан аздап өркендеу байқалды. Тараздағы мәнәт сарайы Жаңа (Янги) мәнәтін қарқынды түрде шығара бастайды.

XIII ғ. бірінші жартысы Солтүстік-Шығыс Жетісу қалалары үшін біршама жайлы болды. XIII ғ. ортасындағы дерек көздерінде төрт қала мен бір қоныс аталады. Бұл уақыттарда дерек көздерінде Талхиз (Талхир) бен Лабан аталмайды. Рубруктің мәліметі бойынша Лепсі қаласымен салғастырылатын “несториандық қоныс” пен Көктума қаласымен сәйкестендірілетін “облыс орталығы” белгілі болған. Гайтон-1 жолында Үшарал қалашығымен салғастырылатын Иланбалық қаласы аталған.

Сегіз қаладан XIII ғасырға жататын мәдени қабат анықталғанымен, олардың тек үшеуінде ғана XIV ғ. бас кезіне дейін тіршілік жалғасын тапқан-ды.

Сонымен, ең алдымен археологиялық материалдарға сүйеніп, XIV ғ. бас кезінде Солтүстік-Шығыс Жетісуда қалалық мәдениет күйреген деуге болады.

Қала құрылыстары, жаңа үлгідегі тұрғын үйлердің қалыптасуы. Қаладағы құрылыстар жөніндегі, қала махалласының сипаты, қоғамдық құрылыстар және де жаңа үлгідегі тұрғын үйлердің тұрғызылуы жайлы мәліметтерді Отырар, ішінара Бұзық қала-жұрттарының қазба жұмыстары көрсетіп берді.

XIII-XV ғ. бірінші жартысындағы қазақстандық қалалардағы дәстүрлі құрауыштар (компоненттер) қатарына бұрынғыдай моншалар да кірді. XIII ғ. соңғы ширегі мен XV ғ. бас кезіне жататын олардың бірі Отырардан қазылды. Ол оңтүстік қақпадан 200 м батысқа қарай, су қоймасының жағалауында, XI-XII ғасырлардағы моншаның орнына соғылған. Жоспардағы бағыттары бұрынғыдай солтүстік-батыс жақта емес; оған келушілер оңтүстік-шығыстан кірген.

Монша тік бұрышты құрылыс, оның айқыш (крест) тәрізді жоспары айқын аңғарылады. Оның екі кезеңде салынғандығы анықталды. Алғашқыда монша аумағы сыртқы қабырғасынан есептегенде 13,5x16,5 м болған. Бұл кезде орталық залдың аумағы 22 шаршы метр еді, қалған бөліктері суға арналған цистерна бөлмесін есептемегенде аумағы 7,2 шаршы метр болды.

Монша 10 бөлмеден тұрды, оған киім шешетін (лөңгіхана), бұ және массаж бөлмесі қызметін атқарған екі бөнауарлы орталық зал, жуынатын – ыстықхана мен суықхана бөлмелері кірді. Ол су қоймасынан жер асты галлерейасымен келген құбыр арқылы сумен қамтамасыз етілді. Су құбыры суық және ыстық суға арналған цистерна тұрған бөлмеге тартылған. Мұнда төрт резервуар болған. Бірнеше бөлікке бөлінген олар өзара біріккен ұзын цистерна түрінде аршылып алынды. Бұлардың неге арналғандығын ибн Синаның айтқан “адамдар шомылғанда бірнеше ерітінді пайдаланды” деген мәліметі кеңінен түсінуге мүмкіндік береді. Ол кейбіріне өсімдік, күкірт, күл қайнатып салынды, басқаларына темір, тұз, кварц, тотияйын қосылды деп көрсеткен болатын.

Қала бекіністері. Жазбаша деректемелердің айтылуына қарағанда, моңғолдар кез келген қаланы басып алған соң, бірінші кезекте оның бекінісін қиратып отырған. Отырардың дуалдары мен қамалының толық тасталқан етілгені анықталды. Сығанақ пен Ашнастың да тағдыры осындай болған. Моңғолдар қалалардың бекініс ретінде қайта өрлеуіне кедергі жасады. Марко Поло былай деп жазған: моңғолдар кезінде “әскердің кіруіне кедергі жасай алмауы үшін қалалардың дуалдары мен қақпалары болуына рұқсат етілмеген. Осылайша ауыздықталған халықтар тынышталады және теріс мінез көрсетпейді”. Сондықтан қалалар кейіннен біртіндеп қана дуалдармен қоршала бастады.

Отырарда қаланың жаңа дуалы XIII ғасырдың аяғы мен –XIV ғасырдың басында ғана салынды. Дуал түбінің ені 4,8 м, сыртындағы сақталған биіктігі 2 м, ішкі жағынан - 3,2 м. Қабырғаларының жалпы биіктігі 2 м-ден 3,5 м-ге дейін өзгеріп отырады. Дуалдың 400 метрге жуық тазартылған сыртқы көрінісі - қала жұртының бірде төбесіне көтеріліп, бірде төменге қарай иретіле түскен сызық болып табылады. Оңтүстік-батыс және оңтүстік-шығыс бұрыштарында шығыңқы сипаттағы мықты жартылай шеңбер түріндегі мұнаралар болған. Дуалдың түбінен брустверіне дейінгі ең жоғарғы биіктігі – 6,1 м. Ол IX-XI ғасырлардағы дуал блоктары мен төселген күл-қоқыс қабатына негізделген. Отырардың айнала-

сындағы дуалдың тұрғызылған уақытын, тегінде, Жошы және Шағатай ұрпақтарының арасында XIII ғасырдың аяғында Сырдария қалалары үшін күрестің күшеюі кезеңімен байланыстырған жөн. Қалаларға бекініп алған Шағатай ұрпақтарының оларды қорғауды ойластырғаны сөзсіз және Отырармен, тегінде, басқа қалалардың да дуалдарын салуды нақ осында Шағатай ұрпақтарының орнығуымен байланыстыруға болады деген ой келеді. Уақыт жағынан бұл қаланың экономикалық өрлеу кезеңіне де сәйкес келеді.

XIII ғасырдың екінші жартысы - XIV ғасырдың бірінші жартысында қалалық **тұрғын үйдің** жаңа үлгілері пайда болады. Біріншісіне бір орталыққа орналасқан шағын ауласы бар екі немесе үш камералы үйлер жатады. Үйлердің екінші үлгісіне қиылысатын орталыққа орналасқан төрт жайдан тұратын тұрғын үй жатады. Бұл крест (айқыш) тәрізді немесе төрт бөлікті схема, онда үй шаршы сияқты жоспарлы болады, ал қоймалар ауланың немесе тандыры бар тұрғын бөлменің сол және оң жақтарына орналасқан. Үшінші үлгісіне екі немесе одан да көп бөліктері бар үйлер жатады. Үйдің әр бөлігі екі немесе үш жайдан тұрады, олардың біреуі міндетті түрде тұрғын жай болады.

Тұрғын үйлер интерьерінде елеулі өзгерістер байқалады. Қабырғаларды жағалатып “г” немесе “п” тәрізді етіп салынған еңсіз сыпалардың (сөкілердің) орнына бөлменің көп бөлігін алып тұратын сыпалар пайда бола бастайды. Тандыр алдындағы өдетте кірпіш төселетін шағын алаңша еден деңгейін анықтайды. Бөлменің ортасында сыпаның шетінде сыланған кеспелтек ағаштың, бөрененің, кірпіш тағанның, тас тұғырдың болуы үй төбесінің бөлме ортасында тұрған бір ағаш дінгекпен тіреліп қойылғанын көрсетеді. Оның алдындағы уақытта таралған төрт тіреуішпен жабу әдісі жойылады.

Тандыр әмбебап ошақ міндетін атқарады. Ол жылыту құралы және тамақ дайындап, нан пісіруге арналған ошақ болды.

Оларға сыпадан қабырғаға дейін жалғасқан түтін жүретін мұржа – “қан” салынды.

Сонымен, XIII-XV ғасырдың бірінші жартысында қалалық тұрғын үйдің жаңа үлгілері қалыптасатынын олардың анфиладалық және крест түрінде жоспарланған екеуінің алдыңғы уақытта ұқсас үлгілері болғанын атап өту керек. XI ғасырдың екінші жартысында тұрғын үйдің осы екі үлгісінің пайда болуы қалада отырықшыға айналған түрік этносымен байланыстырылғанына назар аударған жөн.

Қалалар функциясы. Жазбаша хабарламаларда Шығыстың, Орта Азия мен Қазақстанның орта ғасырлардағы қалаларындағы қолөнердің ұйымдастырылуы туралы мәліметтер аз. Ұсақ тауарлы өндіріспен қатар, натуралдық өндіріс те сақталып, ол қазынаның шеберхана-қарқанда шоғырланды. Отырар шеберханалары бірінші кезекте дербес тауар өндіруші - үйінің жанындағы өз шеберханасында жұмыс істейтін құмырашының жеке өндірісі туралы түсінік береді. Қаланың орталық бөлігінде де, құмырашылардың жеке қоныстары мен махаллалары бар қала іргесінде де қолөнердің шоғырланғаны байқалады. Шеберханалардың өздерінің орналасуында бірнеше ғасырлар бойындағы сабақтастық аңғарылады, мұның өзі қолөнер мен өндірістің өзіне өнімінен – керамикадан жақсы байқалатын дәстүрлі сипат берді. Қолөнершілер арасындағы мүліктік бөлініс те байқалып отырады. Бұл шеберхана көлемі, пештер саны, баспана интерьеріне қолданылған күйдірілген кірпіштер сипатынан да көрінеді.

Қалада қолөнершілердің цехтық ұйымдарының болуы туралы әңгіме күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Орта Азиядағы цехтар туралы алғашқы айтылған сөздер XIV-XV ғасырлардағы деректемелерден кездестірілді. Алайда, А.Ю.Якубовскийдің пікірінше, Орта Азия қалаларының қолөнершілері X ғасырдың өзінде-ақ цехтарға біріккен.

Отырар шеберханаларының қазба материалдары мұнда серіктестіктер де, цехтық бірлестіктер де болған деп жорамалдауға негіз береді. Отырар шеберханаларында өндірілетін керамика өніміне, негізінен аяғанда ақаулы және сынған керамика толытырылған шұңқырлардан алынған керамикаға, сондай-ақ бірқатар жағдайлар бойынша сапалы жағдайына жеткізіле күйдірілмеген; әшекейленген, бірақ күйдірілмеген; күйдіру қуыстарындағы керамикаға жасалған талдау шеберлердің мамандануы туралы айтуға мүмкіндік береді. Зерттеушілердің пікірінше бұл моңғол шапқыншылығына дейін-ақ болған жайт.

Кірпіш күйдіретін пештер мен шеберханалар санының көп болуы құрылыс жұмыстарының құлаш жайғанын дәлелдейді.

Моңғолдар кезі мен моңғолдардан кейінгі кезде қола айналар өндірудің едәуір ұлғайғаны байқалады. Айна жасайтын жаңа орталықтар Орта Азияда да пайда болады. Сондай орталыққа Отырар да айналған сияқты.

Суреттеліп отырған уақытта күмістен жасалған бұйымдар өндірісінің технологиясымен, әшекейлердің түр-түрімен және сипаты-

мен байланысты мәселелер үшін Отырардың XIII ғасырдың 60-жылдарында жасалған деп саналатын күміс заттардың көмбесі зор ынта-ықылас туғызады. Көмбеден табылған зергерлік бұйымдардың бір бөлігін Оңтүстік Қазақстан қалаларының қолөнершілері жасаған. Бұлар - түп негізі XI ғасырдың өзінде-ақ Оңтүстік Қазақстан, Жетісу аудандары мен Орта Азияның солтүстік аудандарынан мәлім орама тәрізді білезіктер. Білезіктерді дайындаған кезде түрлі сипаттағы күміс шанышқылар мен ширатпалар пайдаланылған. Отырардың жылтыр білезіктері күміспен, бірақ неғұрлым жоғары сапалы күміспен қапталған дөңгелек күміс кесегінен жасалған.

Қалаларда бұрынғысынша түрлі түске құбылып тұратын жасыл, көк, көгілдір, қызыл, сары және қою-қошқыл шыныдан ыдыстар жасау дамыды. Бұйымдардың түр-түрі едәуір көп, олар - қақпақтар, тостағандар, бокалдар, рюмкалар, графиндер. Бұйымдардың бір бөлігі қалыпқа келтіріліп үрлеу кезінде жасалатын басу, шеңберлер, ромбылар түрінде бедерлі өрнекпен әшекейленген, басқа біреулері пісірілген талшықтардың нақ өзіндей немесе басқа түсті шыршықтардың, қайырмалардың арқасында неғұрлым әдемі көрінеді. Шыныдан әшекей заттар – көз салып безендірілген білезіктер, түрлі-түсті шыны талшықтарынан жасалған білезіктер, моншақтар, ұсақ моншақтар дайындалған.

Қалаларда Қазақстан қалаларына тән дәстүрлі сүйек ою кәсібі дамыған. Олжалар арасында дөңгелек өрнекпен безендірілген пышақ саптары, түймелер мен қарсы ілгектер бар. Жылқы мен сиырдың ұзын сан жіліктерінің сүйектерінен – жүн өңдеуге арналған жылтыратқыш, қой мен ешкінің жүқа сүйектерінен біз бен түйрегіш жасалған. Үй жануарлары мен жабайы хайуандар - киіктің, қарақұйрықтың, бұғының мүйіздері шикізат ретінде пайдаланылған.

Тастан диірмен, әр түрлі шой балғалар, келсаптар, сүргілер, қайрақ тастар дайындалған. Өкінішке қарай, тоқыма кәсібін, кілем тоқу ісін және басқа да қала қолөнерін дәлелдейтін айғақтар аз сақталған, бірақ олардың дамығаны даусыз. Мысалы, қала тұрғындарының үйлерінен табылған мақта қауашақтарын, ұршықбастарды-тоқыма кәсібінің дамуын көрсететін дәлел ретінде пайдалануға болады.

Сауда және керуен жолдары. Моңғолдар жаулап алған кезде қалалардың талқандалуы, егіншілік алқаптары мен дала өңірінің қаңыратылып тасталуы қала мен оның төңірегінің, қала мен даланың саудасына теріс әсер етті. Алайда, халықаралық сауда жолдары жұмыс істей берді. Қытай мен Моңғолияны Орта Азиямен, Орта және Таяу Шығыспен, Еуропамен жалғастырып жатқан

Жетісу жолында бұрынғыдай жүргіншілер көп болды. Еуропаны Азиямен жалғастырып жатқан оңтүстік орыс даласы, Еділ бойы арқылы Оралға, одан әрі Хорезмге, Сырдарияға және Жетісу арқылы Алмалық пен Моңғолияға өтетін дипломатиялық және керуен жолы зор маңыз алды. Бұл жолмен Пано Карпини мен Вильгельм Рубрук жүріп өткен. Пано Карпини жолын кейінірек ішінара Андре де Лонжюмо миссиясы қайталаған.

Мөңке хан өлгеннен кейін өзара қырқысты соғыстар өршілі. Орта Азия мен Жетісу арқылы өтетін жолмен жүру қауіпті болды. Тек XIV ғасырдың 20-30 жылдары ғана моңғол иеліктерінде қайтадан халықаралық саудаға қолайлы жағдай орнады. Көпестер мен миссионерлер бұрынғыша Кафадан Танға, Көне немесе Жаңа Сарайға, Үргенішке, Отырарға, Алмалық пен Ханбалыққа сапар шегіп отырды. Балдучи Пегалоттидің (1340 ж.) есептеуінше бұл жол 290 күнге созылды. Халықаралық сауда нәтижесінде Батысқа жібек, әшекей бұйымдары жеткізілді. Пегалоттидің көпестерге полотно маталар ала барып, оларды Үргеніште сатуға және татар елдерінде өтімді күміс жамбылар жинап алуға кеңес берген куәлігі сақталған.

Аталған тауарлар ішінара Оңтүстік Қазақстанның қалаларында қалып отырды. Халықаралық сауданың кең көлемде жүргізілгенін жоғарыда аталған күміс көмбе дәлелдей алады, онда Алмалық, Еміл, Пулад, Жент, Қырым, Сивас теңгелері бар. Көмбе бұйымдарының бір бөлігі, мысалы, жоғарыда суреттелген құрама белдіктің бөлшектері мен ұйғырша жазбасы бар қалақшалар Орта Азиядан, Шығыс Түркістаннан, кіші Азиядан шыққан.

Халықаралық саудамен қатар жергілікті, облыс ішіндегі сауда да дами бастайды. Тауар-ақша қатынасына дала тайпалары да тартылды. Көшпелілер қабірлерінен, қоймаларынан табылған мәнәт олжалар көп.

Қазақстан аумағындағы ақша айналымы тарихын осы кезеңдегі Орта Азия ақша өндірісінен бөліп қарастыруға болмайды. Шағатайлықтар империясындағы ақша өндірісі дамуын үш кезеңге бөлуге болады.

Бірінші кезең моңғолдардың Орта Азияны жаулап алғаннан кейінгі ширек ғасырлық уақыт, шамамен XIII ғ. ортасына дейінгі аралық жатады. Екінші кезең шығарылған жеріне қарамай барлық Шағатай мемлекетінде жүрген сапасы төмен алтын мәнәттер шығарумен сипатталады. Аясы тар айналым үшін күміс жалатылған мыс дирхемдер шығарылды. Бұхара, Самарқанд, Ходжент пен Отырарда мәнәт сарайлары жұмыс істеді. Осы кездері ұсақ ақша саудасы да

жанданды. Айталық, Отырарда хижраның 649 жылынан (1251-1252 жж.) 662 жылына (1263-1264 жж.) дейін тек қалада ғана емес, сонымен қатар Оңтүстік Қазақстан, Ташкент, Ферғана аудандарында күміс жалатылған мыс дирхемдер саудада жүрген.

Үшінші кезең хижраның 670 жылында (1271-1272 жж.) басталған Масудбектің ақша реформасынан бастап есептелінеді. Реформа Орта Азия, Қазақстанның оңтүстігі мен Жетісудың көптеген қалалары мен облыстарында бағалы күміс теңгелерді тұрақты соғып тұратын етті. Қазір XIII ғ. соңғы ширегінде жұмыс істеген 15-тен астам теңге сарайлары белгілі болып отыр, олардың арасында Отырар, Тараз, Кенже (Кендже), Жент сарайлары бар. Нумизматикалық мәліметтерге қарағанда, Қазақстанның оңтүстігі мен Талас алқабы сауда-саттық үшін қолайлы жағдайда болып келген.

1321 ж. Кебек хан жаңа күміс теңгелер – “кебектерді” айналымға енгізді. Бұрынғысынша Отырар, Тараз бен Кенжеде мәнәттік өнімдер көптеп шығарылды. XIV ғ. екінші жартысында Сығанақта да мәнәттер соғылды.

Оңтүстік Қазақстан қалаларында келесі экономикалық және мәдени өмірдегі өрлеу – бұл жерлердің Темір империясының құрамына кіруімен байланысты, мұны XIV ғ. соңы мен XV ғ. ортасында Самарқандта, Бұхарада соғылған көптеген мыс мәнәттер нақтылай түседі. Осы уақыттарда Ұлықбекте Отырарда мыс теңгелер соқтырды. Отырарда табылған Астрабад, Герат, Йезд, Кашан, Кум, Шираз қалаларында соғылған күміс мәнәттер қоймасы – Оңтүстік Қазақстанның сыртқы сауда байланыстарының нақты көрсеткіші.

Егіншіліктің күлдырауы. Моңғол шапқыншылығы ауыл шаруашылығының дамуына кері әсерін тигізді. Дегенмен Қазақстанның оңтүстігінде шаруашылық біртіндеп дами бастайды. XIII ғ. ортасы мен XV ғасырда Сығанақта, Сырдарияның сол жағалауында, Отырар төңірегінде суландыру жүйелері қалпына келтіріледі. XIII ғ. соңы – XVI ғасырда Арыстан тартылған магистраль каналдар арасында Отырар-Құйрықтөбе-Алтынтөбе-Күйікмардан қалашықтарының арасында төртбұрышты егіншілік алқабы қалыптасады.

Түркістан, Сауран, Аркөк, Аққорған, Созақ қалаларының жанындағы табиғи аймақтарда да адамдар өмір сүре бастайды.

Жетісуда бұдан өзгеше жағдай қалыптасады. XIII ғ. ортасына қарай Іле алқабында егіншілік мәдениеті күйрегендігін археологиялық материалдар мен сол замандарда өмір сүрген авторлар да айғақтап отыр. Қоныстардың қиратылуы, егін егетін жерлерді жайылымға айналдыру саясаты XIII ғ. соңына қарай Іле алқабында – оны көшпелі мал шаруашылығы ауданына айналдыруға алып келді.

Осындай жайт Оңтүстік-Батыс Жетісудан да байқалады. Өзара қырқыстар, билік үшін күрес, ауылдық қоныстар мен қалалардың қиратылуы XIII ғ. ортасына қарай егіншілік мәдениеттің (соның ішінде Талас алқабында) күйреуіне алып келді.

Ал, Жетісуда сақталған егіншілік мәдениет ошақтарының күйреуіне Темір жорықтары түпкілікті соққы берген болатын.

Қала мәдениеті. Моңғолдар шапқыншылығы күйзелткеніне қарамастан, Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудағы қала мәдениетінің дәстүрлі дамуы тоқтала қойған жоқ. Мәдениетте XIII-XV ғасырларда пайда болған инновациялар алдыңғы кезеңдегі мәдениет дамуындағы үзілісті немесе одан қол үзуді білдірмейді. Мұндай құбылыстар моңғолдар жаулап алған аймақтағы дамыған қалаларға да тән еді. Қазақстанның оңтүстігінде бұл сәулет өнері секілді салалардан байқалды. XIV-XV ғасырлардағы архитектуралық нысандарды зерттеушілер әлемдік сәулет өнерінің жарқын құбылыстарына жатқызады.

XV ғасырдың бас кезінде Ахмет Яссауи кесенесі тұрғызылады. XV ғасырда салынған архитектуралық құрылыстар арасынан қазір қирап қалған Сығанақтағы Көккесене белгілі. XIV ғ. соңы мен XV ғ. бас кезінде Отырар маңындағы Арыстанбаб кесенесі салынған.

Мешіт, медресе, кесене құрылыстарының салынуы қала тұрғындары арасында мұсылмандық кеңінен таралғандығын білдіреді.

Қала тұрғындары арасында сопылық ілім кеңінен таралды.

Үй құрылысында, оның жоспарында және баспана интерьерінде көптеген элементтер сақталды. Қыш ыдыстарын өндіруде, дәлірек айтсақ тұрпаты мен ою-өрнектерінде бір ізділік (мирасқорлық) байқалады.

XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. бас кезіндегі

Қазақстанның қалалық мәдениеті

Қалалар саны, кейінгі ортағасырлық қалалардың топографиясы мен типологиясы. Қазақстан тарихында қарастырылып отырған кезең осының алдындағы кезеңмен салыстырғанда жазбаша деректемелерде едәуір толық баяндалған. Жазбаша деректемелерде қалалар, бірінші кезекте Ясы-Түркістан, Отырар, Сығанақ, Сауран, Созақ, Сайрам қалалары өмірінің кейбір жақтары туралы түсінік беріледі.

Осының алдындағы уақытпен салыстырғанда, деректемелерде айтылатын қалалар саны (XIII ғасырдың екінші жартысы – XIV ғ.) 20-ға дейін, ал мезгілі XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырдың басы деп белгіленетін қала жұрттары 23-ке дейін азайып кеткен. XV ғасырдың екінші жартысында жазбаша деректемелерде енді Солтүстік Қаратаудың Ұрысоған, Соғылкент, Құмкент қалаларының аттары кездеспейді. Осы қалалар деп саналатын қала жұрттары, археологиялық зерттеулердің көрсеткеніндей, XV ғасырдың аяғы – XVI ғасырдың басына қарай бос қалады. Сырдарияның төменгі ағысында – Жанқала, Қызқала қала жұрттары, Бөгенде – Бұзықтөбе (Шілік), Сырдарияның орта ағысында Құйрықтөбе мен Оксус (Оқсыз) қала жұрттары тіршілігін тоқтатады.

XV ғ. ортасынан бастап Отырар төңірегі қаңырап қалды. XVI ғасырға қарай оның аумағы бір га-дан сәл-ақ асты, барлық қала тіршілігі орталық төбешік маңына шоғырланды.

Сайрам, Сығанақ, Үзкент, Созақ қалаларының аумағы да тарылады. Олардың рабадтары қаңырап, қалалық тіршілік мейлінше бекіністі орталыққа ауысады. Бұл тек археологиялық материалдар бойынша ғана анықталып қоймаған. Айталық, П.П.Иванов Сайрам қарттарына жүргізген сауалдарының негізінде қаланың орталық бөлігіндегі, яғни қорғануға жеңіл бұрынғы цитадель мен шахристан аумағында тұрғындар тығыз қоныстанғандығын жазады.

Өңірдің XVI–XVII ғасырлардағы саяси-экономикалық өмірінде Сырдарияның сол жағалауындағы Аркөк, Құжан, Аққорған, Үзгент қалалары маңызды рөл атқарды. Қаратаудың солтүстік беткейіндегі Сайрамның маңызы артады. Ясы-Түркістан бүкіл Оңтүстік Қазақстанның дәрежесіне дейін тез арада көтеріледі.

Мұнда Темірдің бұйрығы бойынша Ахмет Яссауи қабірінің үстінен кесене тұрғызылып, қала аймақтың ресми идеологиялық орталығына айналғаннан кейін қаланың қауырт өскені байқалады. Сол кезден бастап қала өлкенің Темір ұрпақтары, Шайбани ұрпақтары әкімдерінің орталығына, ал сонан соң қазақ хандарының астанасына айналады.

Қаланың астаналық жағдайын XVI ғасырдың 60-жылдарында теңгелер соғуды қайта жаңғыртқан Түркістан теңге сарайының белсенді жұмысы да айқын көрсетеді.

Соңғы орта ғасырлар қалаларының топографиясында “хисар” - қаланың дуалмен қоршалған орталық бөлігі мен қала төңірегіндегі аудандар айқын аңғарылады. Г.А.Пугаченкованың анықтауынша,

хисар – “қаланың халық тығыз тұратын, үкіметтік үйлер, казармалар, күмбезді мешіт, басты базарлар мен қолөнер шеберханалары, қаланың негізгі топтарының тұрғын үйлері шоғырланған бекіністі бөлігі”. Кейде хисардан қосымша бекінісі бар цитадель – қала айқын байқалады. Мұндай бекіністер Яссы-Түркістан, Сығанақ, Қараспан, Сүткент, Аққорған топографиясына да тән еді. Дуал хисар сыртындағы құрылыс іздері бар аумақ қала төңірегі, ауылдық өңір болған және кейінгі этнографиялық материалдардың дәлелдегеніндей, оның өмірі хисардың өмірінен, қаланың өз өмірінен күрт ерекшеленген.

Оңтүстік Қазақстанның соңғы орта ғасырлардағы қалаларына көбінесе дөңгелек сипаттағы, моңғолдарға дейінгі жоспарлау негізге алынып отырған. Ал дәстүр бойынша тік бұрышты етіп жоспарланған қалалар оны кейінгі кезде де сақтап қалған; бұл мысалы Сайрамда сақталған.

Жазбаша деректемелердің авторлары парсыша “қала” деген “шаһар” терминін Қазақстан қалалары жөнінде сирек қолданады, ол термин уәлаяттың әкімшілік орталығына, дуалмен қоршалған ірі елді мекенге қоса қолданылатын. Мұндай термин Сайрам мен Ясы-Түркістанға қатысты ғана қолданылған. Уәлаят орталықтары үшін Ясы, Сайрам, Отырар, Сауран, Сығанақ, Созақ үшін “қала” термині пайдаланылған. Негүрлым шағын елді мекендер Аркөк пен Құжан да кейде нақ сол терминмен аталған. Барлық қалаларға “қалашық”, “шағын мекенді” білдіретін “баллада”; “орын”, “егіншілік қонысты” білдіретін “маузи” терминдері де қолданылған.

Шығыс шығармалары авторларының белгілі бір елді мекендер жөнінде терминдерді құбылтып қолданғанына қарамастан, олар сол мекендердің сауда-сағтық маңызын, қолөнердің, мешіттердің болуын атап көрсетеді.

Қалалардың әрқайсысы әрбір тарихи-мәдени аудан үшін: Сайрам – Талас Алатауының етегі өңірі үшін, Отырар – Арыстың төменгі ағысы үшін, Сауран – Сырдарияның орта ағысы үшін, Сығанақ – Сырдарияның төменгі ағысы үшін, ал Созақ – Қаратаудың теріскей беткейлері үшін дәстүрлі орталық болды. Басқалары қала статусын иемденді. Жазбаша дерек көздеріне қарағанда сол уақыттардағы қалалар да, қалашықтар да аграрлық сипатта болған. Сонымен бірге оларды ауылдық (селолық) қоныстар деп есептеу дұрыс емес, себебі оларға қолөнер мен сауда тән еді. Тіпті аумағы ең шағындары да көшпелілермен мәдени-экономикалық байланыстардың өзіндік орталығына айналған болатын.

Қалалар құрылымы: қала махалласы, қоғамдық құрылыстар, бекіністер. Қаланың сұлбасын құрайтын көшелер жүйесі едәуір күрделі болған. Мысалы, Отырарда оңтүстік және солтүстік кіреберістерді жалғастыратын орталық магистральдан басқа, меридиан бағытта созылып жатқан, оны тағы да кесіп өтетін 6 көше болғандығы анықталды. Кейінгі орта ғасырлық қаланың махалласы бұрынғыдай негізгі құрауыш болып қала берді.

Отырар махалласы бір-біріне жапсарластырыла әрі тығыз салынған жоспары тік бұрышты, трапеция тәрізді және көп бұрышты тұрғын үйлерден тұрды. Әдетте, үйдің есігі магистраль немесе махалла ішіндегі көшеге қаратылды, ал кіріс-шығыс шағын көшелер арқылы жүргізілді, қажет жағдайда ол үлкен қақпалармен жабылса керек. Махалла 6-20 үйден тұрды және аумағы 1500 шаршы метрден аспады.

Қаратаудың теріскей беткейіндегі мерзімі XVI-XVIII ғасырлар деп белгіленген Раң және Күлтөбе қала жұрттарының құрылымына да осылайша махаллалар етіп салу тән, Саураннан, Қотаннан, Бұхарадан осындай құрылым аңғарылады.

Махалла қаланың аумақтық жағынан бөлшегі ғана емес, сонымен қатар әкімшілік бөлінісі де болатын, махаллалардың ақсақалдары арқылы жұмыс істеген қаланың билік орындары онымен іс жүргізіп отырды.

Махаллалардағы археологиялық материалдар негізінде жаңғыртылған әлеуметтік көрініс (неғұрлым ерте кездер үшін де атап өтілгендей) біртектес болмаған. “Байлар” және “кедейлер” махаллалары болып бөлінбеген. Әрбір махаллада көп бөлмелі екі-үш үлкен үй, бір, екі және үш бөлмелі бір-екі үй болды, қалғандары - кәлемі жағынан деңгейлес үйлер еді.

Махаллалардың, онда тұратын адамдардың қызметі бойынша мамандандырылуы туралы мәселе назар аударуға лайық дүние. Отырарда бір махалланы ғана “қыш-құмырашылар махалласы” деп сипаттауға болады. Басқа махаллалардың бәрі тұрғындарының кәсіптік құрамы жөнінен әртектес. Оларда қыш-құмырашылардың, темір ұсталарының, тас өңдеу мамандарының, тоқымашылардың үйлері де кездеседі.

Жазбаша дерек көздеріне қарағанда Оңтүстік Қазақстандық кейінгі ортағасырлық қалаларда культтық – мешіт, кесене, медресе, ханака секілді құрылыстар болған. XVI ғасырдағы Сауран медресесін әсіптеп сипаттаған деректемелер бар. Қазіргі таңда олардың болғандығын археологиялық мәліметтер де растап отыр, мәселен,

алғаш рет зерттеулер нәтижесінде XVI ғасырдың соңы мен XVII ғасырдағы Отырар мешіті аршылды.

Өз құрылысы бойынша моншаның ерте кездердегі отырарлық моншадан еш айырмасы болмады, мұны да зерттеушілердің нақты зерттеулерге негізделген пікірі айқындап отыр.

Дала билеушілерінің Сырдария қалаларын иелену жолындағы қиян-кескі күресі кезеңінің барысында бірінші кезекте қалалардың өздері зардап шекті, бұл кезеңде олардың әрқайсысында күшті бекініс жүйесі болуға тиіс еді. Соңғы орта ғасырлар тарихшыларының шығармаларында қала қабырғаларының биіктігі мен беріктігінің, орлар тереңдігінің мейлінше әдемі суреттелетіні тегін емес. XVI ғасырдың соңғы ширегіндегі Сауранның қалалық бекіністерінің сипаттамасын жасаған сол замандағы автордың бірі “кіретін және шығатын есіктері” бар бекіністі қорғандарды, бекіністі дуалды (баре), орларды (хандак) атайды. “Бекіністік ор жағасының сырт жағынан биік болғаны сонша, - деп жазады ол, - өзенге ұқсайтын... Осы ордан қорғанның басына дейін елу гяздай болатын...”.

Сауранның бекініс құрылыстарының қалдықтары осы кезге дейін керемет әсер қалдырады. Сауранның дуалы шикі кірпіш араластырып қаланған күйдірілген балшық блоктармен салынған. Оның сақталып қалған биіктігі қазірдің өзінде 6 метрге жетеді.

Қалалық тұрғын үй. XVI-XVII ғасырлардағы тұрғын үйлер алдыңғы уақыттағы даму бағытын жалғастырды.

Бірақ, XVI ғасырдың екінші жартысы – XV ғасырдың бірінші жартысындағы тұрғын үймен салыстырғанда үй-жайлардың ішкі безендірілуінде кейбір жаңа элементтердің пайда болуын атап өткен жөн. Тандыр түпкі бұрыштан есікке жақындатылады. Ташнауға арналған орын екінші кезектегі жайды, ауланы, не айуанды, не тұрғын жай мен қойманы “жинақтайтын” тәрізді. Ташнаудың тек тұрғын жайларға қажетті болуы міндетті емес, олар қоймалар мен аулаларда да болған. Орталық тұрғын үй бөлмесінің көп бөлігін алып тұратын сыпалар (сәкілер) еденнен 30-40 см жоғары болған. Оған аузы сәкінің шетіне шығып тұратын тандыр орнатылған. Мұржа тандырдың қабырғасындағы дөңгелек тесіктен басталады, ол сәкі астынан қабырғаға немесе бұрышқа дейін ең қысқа жолмен салынған. Мұржа үйдің қабырғасындағы тік қуысқа қосылған.

Тандырдың түсындағы сәкінің (сыпаның) бұрышына көлемі 0,5-1,0x0,5-1,0м болатын төрт бұрышты дөңгелектер орнатылған.

Оның мақсаты айқын, ол көмір шоқтарына арналған жер. Үй-жайдың жатпы безендірілуінде тандыр мен оның алдындағы ташнау алаңшасы шаруашылық істері атқарылатын жер болып табылады. Мұнда сыпа үстінде, тандырдың жанында әдетте қыштан жасалған ыдыс тұрады. Ташнаудың жиегінде немесе алаңшада диірмен тастары жатады. Тұрақты пайдаланылатын диірмен тасы ретіндегі арнаулы дөңгелек дөңбектер де кездеседі.

Тұрғын жайлардың бұрыштарына ұралар жасалып, көзе, құмыра түріндегі ыдыстар көмілген. Ал кейде бөлменің ортасында, бұрышына жақын жерде саңылау тәріздес ұра болған. Бөлменің қабырғаларында керек-жарақтарды сақтауға арналған сөрелер жасалған. Сәкілерге қамыстан немесе шиден тоқылған төсеніштер төселіп, олардың үстінен киіз, мақта салынған көрпе жайылған. Қазба жұмыстары кезінде шилердің іздері мен шіріңділері, сондай-ақ киіздер мен мақта салынған көрпелердің қалдықтары табылды. Қоймалар астық қорларын, сұйық және үгітілмелі өнімдерді сақтауға арналған.

Үйлердің бір бөлігінде шағын аулалардан басқа, махалла ішіндегі шағын көшеге қаратылған албар бар. Ол тегінде, мал ұсталатын қаша ретінде пайдаланылса керек. Сәті түсіп анықталғанындай, мал сонымен бірге үйлердің арнаулы орындарында немесе үйлер арасындағы қашаларда ұсталған.

Тұрғын үйлер тік бұрышты шикі кірпіштен тұрғызылды. Шаршы тәріздес, жан-жағы 24-26 см, қалыңдығы 4-6 см күйдірілген кірпіштер еденге, сыпа (сәкі) бұрыштарына, пештің аузына пайдаланылды. Сондай-ақ саз балшықтан өрілген қабырғалар мен залда (қалқа) кездеседі. Құрылыс ісінде каркас конструкциялары да қолданылады.

Соңғы орта ғасырлардағы тұрғын үйлерге талдау жасау оның алдыңғы кездегі тұрғын үйлермен байланысын көрсетеді. Мәселен, ортадағы жай, бұрынғысы сияқты, тұрғын үй және шаруашылық міндеттерін біріктірген. Онда әртүрлі орындар – бүкіл сыпа бетін алып жататын тұрғылықты жер, тандырмен қатар және бөлменің бұрыштарындағы ташнау алаңы шегінде орналасқан шаруашылық бөлімі айқын аңғарылады.

Алайда, соңғы орта ғасырлардағы тұрғын үйдің жоспарлануы мен тұрғызылуында дәстүрлі сипаттардың сақталуымен қатар жаңа белгілер пайда болады. Үйлерде бөлмелердің саны (5-6 бөлмеге дейін) көбейеді, олардың неге арналғандығын барлық уақытта

бірдей анықтау қиын. Жартылай жабық аулалардың жаңа үлгісі пайда болады.

Оңтүстік Қазақстанның соңғы орта ғасырлардағы қалалық тұрғын үйі көршілес аймақтардағымен едәуір дәрежеде ұқсас болып келеді. Хорезмде, Үргеніште Отырардың орта ғасырлардағы үйлермен жақын ұқсастығы бар XV-XVII ғасырлардағы үйлер аршылып алынды.

Соңғы орта ғасырлардағы тұрғын үйлердің XIX-XX ғасырдың басындағы қазақтардың тұрғын үйімен ұқсастық фактісі де өзіне назар аудартады.

Қазақтардың тұрмысын зерттеу қыстауларда иікі кірпіштен жасалған қабырға-қалқа арқылы 2-3 бөлмеге: тұрғын жайға, ас үйге және қоймаға бөлінген біртұтас тұрғын үй болғанын көрсетті. Әдетте, биіктігі 1,5 метрге дейін жететін қалқалар бөлменің төбесіне дейін жетпеген. Олардың ерекшелігі мынада: олар үйдің ішіне жылытқан, өйткені қабырғаның қуысына орнатылған саз балшық пеш – “қазандыққа” текшелер ішінен өтіп, түгінді сыртқа шығаратын түгіндікпен қамтамасыз ететін еді.

Сонымен бірге түгін тура шығатын әдеттегі пеш – қазандық орнатылған. Олар жартылай жертөлелерде пайдаланылған, оларда да мүржа сыртқа шағын саңылау арқылы шығарылған. Сірә, мүржалары және түгін шығаруға арналған арнаулы қуыстары бар текшелерінің болуынан соңғы орта ғасырлардағы тұрғын үй дәстүрлерінің белгілерін көруге болады.

Қазақ қыстауларындағы “қоржын үй” үлгісіндегі ұзынша үйлердің жоспарлануы соңғы орта ғасырлардағы “линиялық” немесе “анфиладальк” деп аталатын тұрғын үйлердің жоспарлануына жақындайды. Қазақтардың қысқы тұрғын үйлерінің бұрыштарында дән қоймалары мен қамбалар, шаруашылық ұралар жасалған. Қабырғаларында ыдыс-аяққа, ұсақ-түйек құрал-саймандар мен шырағандар қоюға арналған ойықтар ғана болған.

Бірішама жақын уақытта анықтаудың сәті түскендей, соңғы орта ғасырлардағы тұрғын үй Оңтүстік Қазақстанның қалалары мен қыстақтарында, нақ ортағасырлық қала мәдениеті болған аймақта қазіргі заманға дейін өзгеріссіз дерлік сақталған. Мұндай тұрғын үйлер анықталған елді-мекендердің тізімін келтірудің өзі жеткілікті, олар – Түркістан, Қарнак, Икан, Созак, Шымкент, Сайрам, Манкент, Қарабұлақ, Қарамүрт.

Соңғы орта ғасырлар кезеңінде әрбір елді мекендегі және жалпы аймақтағы қала халқының санын анықтау кезінде XVI

ғасырдың аяғы – ХҮІІ ғасырдың 80-жылдарындағы Отырар үшін жасалған демографиялық есептеулер негізгі рөл атқарды.

Отырар тұрғындарының санын анықтауда неғұрлым ерте уақыттағы қала халқының санын анықтау үшін қолданылатын әдіс таңдап алынды. Сан жағынан алғанда оның реті мынандай: махалладағы үй иелерінің санын және махалла тұрғындарының санын анықтау; қаладағы махаллалар санын және бүкіл қала тұрғындарының санын анықтау. Отырардағы тұрғын үй махалласының көлемі 1200-1300 шаршы метр (орташа – 1500 шаршы метр) болады. Қаланың аумағы XVI-XVII ғасырларда 20 гектарға немесе 200 000 шаршы метрге тең. Ғылымда жалпы сабызданған коэффициентке сәйкес, оның төрттен бір бөлігін жалпы жұрт пайдаланатын үйлер, алаңдар, үлкен көшелер алып жатқан. Сөйтiп адам қоныстануға болатын қалған 150 000 шаршы метр алаңға 100 тұрғынды махалла орналасқан.

Әрбір махаллада жеке отбасыға жататын 6-дан 12-ге дейiн үй иелiктерi болып, оның құрамы, жалпы қабылданған пікір бойынша, 5-7 адамнан тұрады. Көп секциялы үйлерге келетiн болсақ, оларда жекелеген отбасылардың секциялары айқын көрiнедi және, олай болса, секцияларға қарағанда олардағы адамдар саны 2-3 есе көбірек болады. Махаллада орта есеппен 45-тен 63-ке дейiн адам тұрған, ал қаладағы барлық тұрғындар саны 4500-6300 адам немесе орта есеппен 5500 адам болған.

Сығанақ (20 га) пен Созақта (22 га) тұрғындар саны осындай болған деп айтуға болады. Көлемі 35 га болатын Түркістанда 170 махалла болып, оларда 9180 адам тұрған. Көлемі жағынан Сауран Отырардан екі есе үлкен, демек онда 11 000 адам болуға тиіс. 28 гектар жерді алып жатқан Сайрам тұрғындарының саны 7560 адам болған, ал уәлаяттардың орталықтарында небәрі 44 000 халықтан сәл ғана астам адам мекендеген.

Қарасаманда (6 га), Иканда (6,7 га), Қарнақта (4,5 га), Қараошақта (5 га), Сүткентте (6 га), Аркөкте (7 га), Қотанда (7 га), Үзентте (9 га), Аққорғанда (8 га) 1500-ден 2000-ға дейiн тұрғындар тұрып, махаллалар саны 20-дан 40-қа дейiн жеткен.

Жақанкентте, Суриде, Жүнкентте, Құжанда, Қаракүмда және Раң сияқты баламасы табылмаған, көлемі 1 гектардан 2 гектарға дейiн жететiн қалашықтарда 800-ден 1000-ға дейiн адам тұрған.

Сонымен, XVI-XVII ғасырдың алғашқы үш ширегі кезеңінде Қарақстандағы қала халқының саны 70 000 адамнан аспаған.

Егер Қасым хан тұсындағы (XVI ғ. бас кезі) халықтың санын 1 миллион адам деп есептесек, онда кейінгі ортағасырлық қалалық тұрғындардың саны 7 пайыз болады.

Қалалар функциясы. Бұрынғы кезеңдердегідей қыш ыдыстар қалалардан көптеп кездеседі. Өндіріске мамандану өріс алғандығы байқалады. Ірі шеберханаларда су таситын құмыралар, екі ұстағышты ыдыстар мен хумдар секілді бұйымдардың белгілі бір түрлері жасалды. Ашық аулаларда орналасқан пеші бар шағын шеберханалардан да мамандандырылу сипаты байқалады. Олар ұсақ және сырланбаған пиала, кесе, тостақша түріндегі ыдыстарды өндірді.

Ұсталық және металлургия бұрынғыдай қалаларда кең таралған. Қала жұрттарынан табылған крицтер мен темір балқытатын пеш қалдықтары өте көп. Жер жыртатын құралдардың екі жалпақ темірден жасалған түріндегілер табылған. Соғылған құралдармен қатар күйма құралдары да ұшырасқан.

Қолөнершілер шойыннан қазандар да күйіп шығарған. Шойыннан дөңгелектердің төлжесі де жасалған, әдетте, олар күйіп істелген. Бірнеше темір кетпен табылды. Темірден орақтар мен балта – шоттар дайындалған.

Темірден орақ, балта – шот, т.б. тұрмысқа қажетті үшкір сымдар, шынжыр сақиналар, ілгектер, шегелер дайындалды.

Этнографиялық байқаулар темір өндіру мен одан бұйымдар жасау ісінде мамандану болғанын дәлелдейді. Ең көп мамандану темір ұсталығында байқалды.

Мыс ісі қаланың қолөнер кәсіпшілігінде бұрынғысы сияқты зор рөл атқарды. Ол жөнінде қола ыдыстың табылуы бойынша мәлім. Қоладан күйылған бұйымдардың саны көп тобы көлемі үлкенді-кішілі әр түрлі қоңыраулардан құралады. Отырардағы қазба жұмыстары кезінде қоңыраулармен басқа да бұйымдар күйге арналған кішкене қалыптар табылды.

Білезіктердің сынық бөліктері көп табылған, бірақ өсімдік және нүктелі қақтаумен безендірілген бүтіндері де бар. Білезік үшін кейде жыланның басы тәрізді етіп жасалды.

Зергерлер кәсіпшілікте түрлі-түсті тастарды: сердоликті, қызыл тасты, яшманы, көк тасты, жүзақты, агатты, серпентиндерді, мөлдір тасты кең пайдаланған. Тастар моншақтар, жүзіктердің көздерін дайындау үшін, сондай-ақ жүзіктердің өздерін өңдейтін материал ретінде қолданылған.

Серпентиндерден, яшмадан, көк тас пен лағылдан жасалған ромб тәрізді алқалар тобы да ерекшеленеді. Сондай-ақ түрлі-түсті тастардан қарсы ілгіштер, қапсырмалар және басқа заттар жасалған.

Қазба жұмыстары кезінде табылған бұйымдардың дәлелдеп отырғанындай, зергерлік өнер жоғары даму деңгейінде болған. Шеберлер әр түрлі техникалық тәсілдерді: қақтау, күйю, соғу, қалыптау, оймалау, қаптап ширату, алтын жалату, күміс ойып орнату әдістерін білген және қолданған. Олар күміс және қола сымдар дайындау, түрлі-түсті тастарды қырлау мен тегістеу, тесу әдісін білген.

Жоғары дамыған зергерлік өнер дәстүрі Қазақстанда XIX-XX ғасырдың басында да сақталып, дами түсті. Зергерлер басқа да қолөнершілер бұқарасынан ерекше болды. Олардың өнімдері сырттан әкелінген бұйымдармен бәсекеге ойдағыдай төтеп берді. Көптеген әшекейлердің өзіндік ерекшелігін, олардың пішімін, өрнектердің үлгілерін атап өту маңызды, олардың арғы үлгілері Қазақстанның орта ғасырлардағы қалалары қолөнершілерінің өнерінде жатыр.

Қола күйюшылар белбеулерге айылбастар мен қапсырмалар, көшпенділерде зор сұранысқа ие түймелер мен көзі жоқ сақиналар шайынды. Күйюмен қатар металл өңдеудің басқа әдістерін: қалыптау, оймалау, т.б. пайдаланды. Сірә, мыс пен қоладан бұйымдар жасау техникасына мамандану орын алса керек.

Шыныдан ыдыс-аяқ пен әшекейлер (моншақ, алқа) жасалған. Ыдыстар арасында саптаяқ, тостағандар, бокалдар, графиндер бар. Жасыл, сары, қызыл және қызғылт шыныдан жасалған маржан кезеккен.

Сүйек өңдеу Қазақстан қаласындағы дәстүрлі қолөнер болған. Жабайы аңдар мен үй жануарларының мүйізі мен жілік сүйектері өңдеу материалы ретінде пайдаланылды. Жылқы мен сиырдың ұзынша сан жіліктерінен жүн өңдеуге арналған жылтыратқыштар, балалар бесігіне арналған жабдық (сувақ) жасалған. Көрі жіліктен көп мөлшерде тескіштер мен біз жасалған.

Құмтас пен граниттен жасалған қол диірмендер қазба жұмыстары кезінде ең жиі кездесетін олжалардың бірі болып табылады. Қол диірмендермен қатар диаметрі 1 метрден 1,5 метрге дейін жететін диірмен тастарының қалдықтары табылды, олар жегілген мал күшімен айналдырылған.

Тастан мейлінше алуан түрлі мақсаттағы, салмағы 5 кг ұзындығы 30 сантиметрге дейін болатын ірі келсаптардан үск келсаптарға дейін жасалды. Ірілері кенді ұсақтау үшін пайдаланылған, олар әдетте темір балқытылатын шұңқырлармен бірге кездеседі. Үккіштер – күмтастан, кварциттен диаметрін әр түрлі етіп жасаған тас ядролар көп кездесетініне қарағанда, шаруашылықпен тұрмыста кең қолданылған, мысалы, құйма компоненттері жағу, топырақты үгу үшін пайдаланылған. Пішіні мен көлемі әр түрлі қайрақ тастар олжалардың ең көп тобы болып табылады. Тастан жасалған бұйымдардың ерте заманнан келе жатқан, бұқпал орта ғасырлар дәуірі бойы өз сипатын сақтап қалғанын атап өтуі болады.

Өкініштісі, тоқымашылық, кілем тоқу, теріден бұйымдар жасау сияқты кең таралған қолөнер бұйымдары өте аз сақталған. Қалаларда мата тоқыған тоқымашылардың болғанын үршықбастардың, сәкілерден маталар іздерінің, мақта көрпелер қалдықтарының жанып кеткен ірі мақта-мата кездемелер жыртындыларының табылуы дәлелдейді.

Сауда. Түркістан қалалары мен Қазақстан далалары арқылы Орта Азия мен Ресейдің сауда қатынастарының қалыптасуы нәтижесінде Қазақстан қалаларының экономикалық дамуы транзитті саудадағы жаңа құбылыс болды.

Орыс мемлекеті Орта Азиядан мақта-мата, мақта, жібек шикізатын, асыл тастар, Шығыс қаруын алды. Қытай тауарлары Ресейге Орта Азия арқылы түсіп отырды. Қазақстан мен Орта Азиядан Ресейден шұға, атлас, айна, аң терілері, күміс әкелінді.

Сауда керуендері Қазақстанның Созақ, Қарашоқ, Түркістан қалалары арқылы жүріп өтетін еді. Рузбихан Сығанақты Дешті Қыпшақтың сауда айлағы деп атайды. Сығанақты суреттей келіп былай деп хабарлайды: бұл елге “...Дешті жағынан, Хазан Тарханнан көптеген игіліктер, семіз қойлар және аң терісінен, киіппен тиннен, яғни бұлғын мен тиын терісінен тігілген тондар, бері садақтар, ақ қайыңнан жасалған жебелер, жібек маталар сияқты басқа да бағалы тауарлар және өзге де асыл бұйымдар жеткізіледі. Түркістан, Мауреннахр аймақтарының және Шығыстың көпестері Қашғар, Хотан шегінен Сығанаққа сол елдердің тауарларын әкеліп, Дешті адамдарымен сауда мәмілелерін және айырбас жасайды”. “Яссы қаласына, - деп атап өтеді сол автор, - тауарлар мен қымбат бағалы бұйымдар әкеліп, сол жерде сауда жасалады, ол (қазіргі

көпестердің теңдерін шешетін жері және саяхатшылардың топтанып, еддерге аттанатын жері болып табылады”.

Шығыс деректемелерінің деректерін археологиялық олжалар да растап отыр. Отырар, Түркістан, Сайрам қалаларының жұрттарынан XVI-XVII ғасырлардағы қытай селодоны мен фарфоры табылды.

Халықаралық саудамен қатар Сырдария қалаларының көшпелі дүниемен дәстүрлі саудасы және жергілікті сауда жүргізілді. Даладан мал, тері, жүн, дайын бұйымдар әкелінген. Мәселен, Сефидің 1582 жылы жазылған шығармасында қазақтардың саудасы туралы халықты хабар бар. Ол былай деп жазады: “Оларда қой, жылқы, мей түйе көп... Олардың шапандары қой терісінен тігілген, олар түрлі түске боялып, атласқа үксес болады, оларды Бұхараға әкеліп, атластан тігілген шапандардың бағасымен сатады, олар сондай сәнлі әрі әдемі”. Сырдария қалаларынан далаға астық, қала өнерінің өнімдері, мата апарылды.

Сауда-экономикалық байланыстың екі жаққа да зор маңызы болды, сондықтан қазақтардың күш-қуатын әлсіреткісі келген Шайбанидің қазақтардың қалаларда сауда жасауына тыйым салуға тырысқаны кездейсоқ емес. Қазақтардың қалалармен сауда байланысының тұрақтылығын қамтамасыз етуге ұмтылуы қазақ және өзбек хандарының күресін туғызған себептердің бірі болды.

Қалалар төңірегтегі егінші және көшпелі халықты қажетті товарлармен базар арқылы жабдықтап отырды. Қалалардың базарлары көшпелілердің жабылған қатарлары болатын. Дүкен-дүңгіршек әдетте қолөнерші шебердің иелігінде еді және ол әрі шеберхана, әрі сауда жасайтын орын болды.

Түркістан қаласында дүкендер болғанын Ахмет Яссауи кесенесінің вақфтарына қатысы бар жазбаша құжаттардың мәліметтері де растайды.

Халықаралық сауданың және қалалар мен өнердің арасындағы, жекелеген Сырдария қалаларының арасындағы сауданың мөлшері туралы негізінен Отырарды, Түркістанды қазу жұмыстарынан алынған нумизматикалық материал бойынша білуге болады. Отырардан мыс теңгелердің көптеген олжалары шықты, оларды екі топқа бөлуге болады. Біріншісіне Яссы (Түркістан) мен Ташкентте соғылғандары жатады. Екінші топ Орта Азия қалаларының (Бұхара, Самарқанд және басқалар) теңгелерін қамтиды. Ұсақ мыс теңгелердің де Түркістан ақша сарайының өнімі болуы мүмкін. Оларда жазбалардың орнына керамика ыдыста бейнеленген таңба-

ларға ұқсайтын әр түрлі белгілердің салынуы жиі кездеседі. Ясы қаласында Абдаллах II (1560-1583) әкесі Ескендір хан атынан күміс мәнәтттер шығарылды. Бұл ханның екі мәнәті Раң қалашығын қазған кезде табылған.

XVI ғасырмен мерзімделінетін мыс теңгелердің басым болуы бұл кезеңде мыс қала рыногында маңызды рөл атқарды деп пайымдау жасауға мүмкіндік береді. Бұл сол замандағы бүкіл Орта Азияға тән құбылыс еді.

XVII-XVIII ғасырлардағы мыс мәнәтттердің айналымдағы сауалдары Орта Азиялық нумизматикадағы аз зерттелген мәселенің бірі болып табылады. Кейінгі ортағасырлық мыс теңгелердің нақты айқын белгісі жоқ. Ең көп тобын аниэпиграфтық теңгелер құрайды. Олардың бір жағында аң, екінші жағында күс бейнеленген, аң бейнеленген кейбір теңгелердің екінші жағы тегіс.

Мыс көмбелердің мерзімін анықтауға олардың біреуінде Алексей Михайлович патшаның есімі кездесетін 1655-1663 жылдары соғылған отыз орыс тиынының болуы негіз береді.

Қалалардың аты қойылмай соғылуында іс жүзінде әлдебір саяси және фискалдық мақсаттар көзделмеген, қалалар өмірінде рөл атқарған рыноктық сауданы қамтамасыз етуге ғана арналған.

XVII ғасырдың аяғынан басталатын уақыт Отырар, Сауран, Сығанақ, Аққорған, Үзгент өмірінің бітуімен баланысты, бұл қалалардың жұрттарынан табылған нумизматикалық олжалардан да көрініс табады.

Егіншілік. Орта ғасырлардағы қала тұрғындарының өмірінде қосалқы егіншілікпен айналысу маңызды рөл атқарды. Олардың қала сыртында өңделетін жер телімі болып жазда соған көшіп барған. Бұл тұрмыс белгісі Қазақстанда бүкіл орта ғасырлар бойында сақталып қалды. Егіншілік пен мал шаруашылығы ауылдық қоныс (село) тұрғындарының негізгі кәсібі болды. Жазбаша деректемелерде, бірінші кезекте халықты сумен жабдықтаған және егістікті суаруға пайдаланылған арналар аталады.

Түркістан қаласы кең байтақ және бай егіншілік өңірінің орталығы болды. Уасифидің жазғанындай, Сауран төңірегінде XVI ғасырда суландырудың кәріздік жүйесі болып жұмыс істеген, оның қалдықтарын археологтар тапты. Отырар, Отырар жазирасы XV-XVII ғасырларда суды Темір арық жүйесінен алып отырған, оның басы қазіргі Шәуілдірден 10 км жоғарыдағы Арыстан басталған.

Ортағасырлық дерек көздерінде түрлі суармалы арықтар аталып отырады.

Осы деректердің бәрі қалалар мен ауылдар өміріндегі егіншіліктің зор рөл атқарғанын дәлелдейді. Қала өмірін зерттеушілер Шығыс деректерінің мәліметтеріне сүйене келіп, қалалардың жартылай аграрлы сипатта болғанын тура көрсетеді, олар қала халқына жер салығы – хараж салынғанын және егіншілік кәсіппен байланысты алымдар: суландыру жүйесін салу мен тәртіпті ұстау жөніндегі жұмыстарға арналған салық – “мардикар” және өскер үшін астық пен салт мінетін және жүк артатын көлікке арналған жем түрінде берілетін азық-түлік – “тағар” төлегенін ерекше атап өтеді.

Сонымен, соңғы орта ғасырлардағы Қазақстан қалаларының аграрлауы арта түскенін жазбаша деректер мәліметтері де, археологиялық материалдар да дәлелдеп отыр, көшпелілерге астық пен мақта-мата сатуда делдалдық рөл атқару ғана емес, сонымен қатар осы өнімдерді – мақтаны да, астықты да, басқа егіншілік өнімдерді де өндіру олардың міндеттерінің біріне айналады. Егер қалалық қауа емес отырықшы-егіншілік аймақ өнімінің күрт қысқаруын, көшпелілер рыногы ауқымының қысқармағандығын ескерсек, бұл жағдай түсінікті де.

Қалалық мәдениеттің даму жолы. Бұл уақыттағы қалалық мәдениеттің маңызды белгісі оның дәстүрлілігі болып табылады. Қалаларда ертеректегі жоспарлар сақталды. Магистраль көшелердің тығыз торабындағы махалла ішіндегі көшелер түйық көшелер жүйесі өзгермейді. Махаллалар өз кескіні мен шекарасын сақтап қалды.

Интерьердің өзгеруі айқын байқалады. Күйдірілген кірпіш көп қалемде пайдаланылған үйлерде бар; тандырдың аузын әрлендіру үшін арнайы керамикалық плиткалар қолданылды.

Қалаға көрік беріп тұрған қоғамдық құрылыстар арасындағы мешіттер дәстүрлі түрде салынды. Моншалар жұмыс істеді.

Сонымен, XV ғасырдың екінші жартысы – XVIII ғасырлар мәдениетінің ерекшелігі оның дәстүрлілігі болып табылады. Бұл дәстүр қазақтардың өзіндік мәдениетінің дамуында ерекше маңызды. Орта ғасырлардағы қалада жасалынған сан алуан заттардың көбі қазақтар мәдениетінің етене бөлігі болып табылады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Көпжылдық археологиялық зерттеулер Қазақстан аумағындағы адамзат қоғамының тарихи дамуының негізгі кезеңдерін белгілеуге мүмкіндік берді. Оның өз кезеңдерін палеолит пен неолит дәуірлерінен бастайтындығы анықталған. Ежелгі тайпалардың тарихи дамуындағы келесі кезең республиканың барлық аудандарынан ашылған қола дәуірінің жойқын мәдениеттерінен көрінеді. Бұл кезең тығыз қоныстанған және аз игерілген өзіндік мәдениеттің жетекші орталықтары айқындалып, бақташылық мал шаруашылығы дами түсті, Жезқазған, Қалба мен Нарым, Степняктағы көптеген мыс, қалайы, алтын кен орындары игеріле бастайды. Дәуірдің соңында мүлік теңсіздігінің алғашқы белгілері пайда болды, бұрынғы біртұтас рудан отбасылық жеке меншіктің бастауы – патриархалды отбасы бөлініп шығады.

Қола дәуіріндегі тайпалар мәдениеті көшпелі мал шаруашылығы мен темірді өңдеуге көшудің алғы шарттарын қалыптастырды.

Республика аумағындағы тайпалық одақтардың қалыптасу тарихы мен отырықшы-егінші қала мәдениетінің дамуы жөнінде сақ, савромат, үйсін, сарматтар мен қаңлылардың ескерткіштерінен алынған металл, тас пен сүйектен жасалған еңбек құралдарының, қару-жарақтың мол жиынтығы көп жайтты баяндайды. Сан алуан әрі әркелкі қыш ыдыстары тұрмыстық мәдениет дамуын айғақтаса, көркемдік бұйымдары, асыл металдар мен жарқырауық тастардан жасалған әшекейлер қолданбалы және бейнелеу өнерінің жанданғанын көрсетеді. Жалпы алғанда, бұл тайпалар Қазақстанның заттық және рухани мәдениетінде өзіндік ізін қалдырды.

Орта ғасырларда, шамамен VI-VIII ғасырлардан бастап Қазақстандағы жетекші мәдени орталық Оңтүстік Қазақстан болды, мұнда ерекше әрі әсем отырықшы мәдениет қалыптасып, қала құрылысы өркендейді, қолөнер өнеркәсібі дамиды, керуен саудасы жанданады. Сырдария, Шу, Талас өзендері алабында

Бірқатар отырықшы-егінші қоныстар мен қалалар пайда болады. Өнім өндіруде феодалдық тәсіл жетекшілік орынға шыққан X-XII ғасырларда қалалық мәдениет мейлінше өркендейді. Осы уақыттарда феодалдық дәуірге тән биік саз балшықты қабырғалары, оршары мен күшейтілген қорғаныс мұнаралары бар қалалар толығымен қалыптасады. Талас өзені алабында “көпестер қаласы” Тараз, Сырдарияда Отырар, Сығанақ, Сауран, Жетісуда Суяб, Баласағұн, Алматы қалыптасады. Қалалық тұрмыс-салт XIII-XV ғасырларда да өз жалғасын тапты. Қалалар бұрынғыдай Қазақ хандығы тұсында да қолөнер мен сауда орталығы ретінде белгілі болды.

Бүгінгі таңда Қазақстан аумағындағы археологиялық жұмыстар өз жалғасын табуда, олар ғылымды жаңа ашылулармен толықтырып, ежелгі Қазақстан тарихының беттеріне жаңа леп әкеледі деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

«Қазақстанда археологиялық ескерткіштерді зерттеу тарихынан» бөлімі бойынша

Агеева Е.И., Заднепровская Т.Н. Библиография по археологии и древней истории Сырдарьи и Семиречья // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. - 1960, Т.7.

Актуальные проблемы историографии древнего Казахстана: Обзор. Алма-Ата, 1989.

Археологические исследования в Южном Казахстане (1970 – 1980 гг.): Обзор. Алма-Ата, 1984.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан: Нумизматические исследования по денежному делу южноказахстанских городов. VII-XVII вв. Обзор. Алма-Ата, 1989.

Отрар, Отрарский оазис и Южный Казахстан: Проблемные исследования Южно-Казахстанской археологической экспедиции 1971 – 1985 гг. Обзор. Алма-Ата, 1987.

Проблемы археологических исследований позднесредневековых городов Казахстана: Обзор. Алма-Ата, 1990.

Проблемы палеоэкономики Казахстана по археологическим данным. Алма-Ата, 1988.

Савельева Т.В. Обзор литературы по археологии Казахстана (1963 – 1972 гг.) // В глубь веков. Алма-Ата, 1974.

«Тас дәуір» бөлімі бойынша

Алексеев В.П. От животных к человеку. М., 1969.

Алпысбаев Х.А. Памятники нижнего палеолита Южного Казахстана. Алма-Ата, 1979.

Бажаңов В.С., Костенко Н.Н. Атлас руководящих форм млекопитающих антропогена Казахстана. Алма-Ата, 1962.

- Борисковский П.И. Проблемы становления человеческого общества и археологические открытия последних десяти лет // Ленинские идеи в изучении первобытного общества. М., 1970.
- Волошин В.С. Стоянка Вишневка 1 // Археологические открытия 1981 г. М., 1983.
- Гохман И.И. Палеолитическая стоянка Пещера на Бухтурме // КСНМК. 1957. Вып. 67. С.54 – 58.
- Дебец Г.Ф. Начальные этапы становления человека (древнейшие и древние люди) // У истоков человечества. М., 1964.
- Дебец Г.Ф. Новые данные о соотношении галечной индустрии австралопитековых обезьян и древнейших людей // СЭ. 1964. №5. С.114 – 116.
- Кашгурук М.Н. Галечные орудия местонахождения Музбель 1-2 в Центральном Казахстане // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970.
- Кашгурук М.Н. К вопросу об археологических культурах Центрального Казахстана в верхнем плейстоцене // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969.
- Кашгурук М.Н. Местонахождение галечных орудий Обалы-сай в Центральном Казахстане // СА. 1971. № 1. С. 193 – 195.
- Костенко Н.Н., Алпысбаев Х.А. Значение палеолита для расчленения антропогенных отложений // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата, 1969.
- Костенко Н.Н. Основы стратиграфии антропогена Казахстана. Алма-Ата, 1963.
- Лобин В.П. Нижний палеолит // Каменный век на территории СССР. М., 1970.
- Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.20.
- Медоев А.Г. Ареалы палеолитических культур Сары-Арки // По следам древних культур. Алма-Ата, 1970.
- Медоев А.Г. Радиальная система изготовления нуклеусов леваллуа в среднем палеолите Сары-Арки и Мангышлака // Поиски и раскопки в Казахстане. Алма-Ата, 1972.
- Медоев А.Г. Стоянка-мастерская у оз. Кудайколь // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата, 1968.
- Ранов В.А. Каменный век Таджикистана. Душанбе, 1965. Т.1.
- Таймагамбетов Ж.К. Палеолитические памятники Центрального Казахстана // Маргулановские чтения. Алма-Ата, 1989.
- Таймагамбетов Ж.К. Памятники каменного века // Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата, 1987.
- Чупина Л.И. Палинологический комплекс мусьерской стоянки Карасу 1 в долине Арыстанды (Западный Тянь-Шань) // Материалы по истории фауны и флоры Казахстана. Алма-Ата, 1963. Т.4.

«Қола ғасыры» бөлімі бойынша

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата, 1987.

Зданович Г.Б. Феномен протоцивилизации бронзового века уральско-казахстанских степей: Культурная и социально-экономическая обусловленность. //Взаимодействие кочевых культур и древних цивилизаций. Алма-Ата, 1989.

Иттипа М.А. История степных племен Южного Приаралья (II – начало I тыс. до н.э.) // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М., 1977. Т.10.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алма-Ата, 1992.

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата, 1977.

Кузьмина Е.Е. Древнейшие скотоводы от Урала до Тянь-Шаня. Фрунзе, 1986.

Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. 1959 Т.7.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979.

Маргулан А.Х. Бегазы-дандыбаевская культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1979.

Оразбаев А.М. Северный Казахстан в эпоху бронзы // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата, 1958. Т.5.

Сорокин В.С. Могильник бронзовой эпохи Тасты-Бутак в Западном Казахстане // Материалы и исследования по археологии СССР. М. – Л., 1962. Т.120.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // Материалы и исследования по археологии СССР. М. – Л., 1960. Т.88.

«Ерте көшпенділер археологиясы» бөлімі бойынша

Акишев А.К. Искусство и мифология саков. Алма-Ата, 1984.

Акишев К.А. Курган «Иссык». М., 1978.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или. Алма-Ата, 1963.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата, 1987.

Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Западного Казахстана. Алма-Ата, 1989.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII – У вв. до н.э. М., 1973.

Кадырбаев М.К. Курганные некрополи верховьев р. Илек // Древности Евразии в скифо-сарматское время. М., 1984.

Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. М., 1971.

Максимова А.Г., Мершиев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чирчики. Алма-Ата, 1968.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. М., 1984.

Тюбстев С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.

Черников С.С. Загадка золотого кургана. М., 1965.

«Кейінгі көшпенділер археологиясы» бөлімі бойынша

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата, 1987.

Ахметжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата, 1989.

Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Уамиро-Алтая // Материалы по археологии СССР. М. – Л., 1952. Т.26.

Назайкин В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.). М., 1988.

Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчака первой половины XII в. из могильника Тасмола // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата, 1970.

Маргулан А.Х. Раскопки погребения воина XVI в. в долине р.Нура // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР, 1959. Т.7.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата, 1992.

Цимман М.З. Методологические проблемы типологии отношений собственности у кочевников. Алма-Ата, 1992.

Шер Я.А. Каменные изваяния Семиречья. М., 1966.

«Ортағасырлық қалалар археологиясы»

бөлімі бойынша

Атеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. 1958. Т.5.

Аяшев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. Алма-Ата, 1972.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Отрар в XIII-XIV вв. Алма-Ата, 1987.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Позднесредневековый Отрар. Алма-Ата, 1981.

Археологические исследования на северных склонах Каратау // Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР. 1962. Т.14.

Байпаков К.М., Нуржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы, 1992.

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. Алма-Ата, 1986.

Бернштам А.Н. Историко-археологические очерки Центрального Тянь-Шаня и Памиро-Алтая // Материалы и исследования по археологии СССР. М. - Л., 1952. Т.26.

Кожемяко П.Н. Раннесредневековые города и поселения Чуйской долины. Фрунзе, 1959.

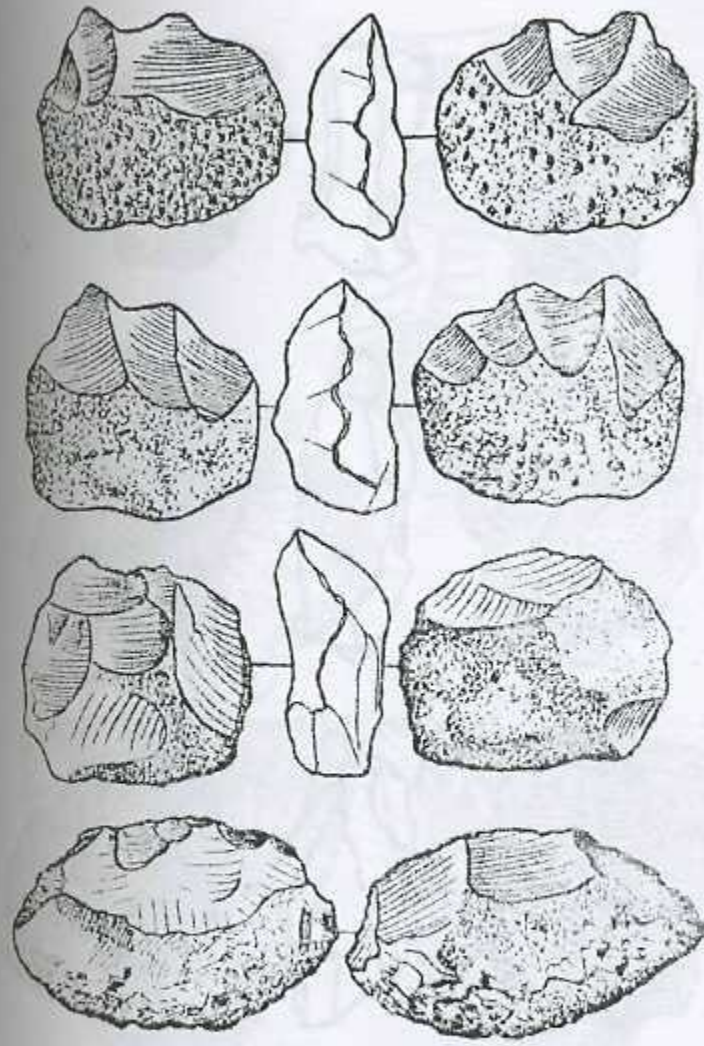
Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата, 1972.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.

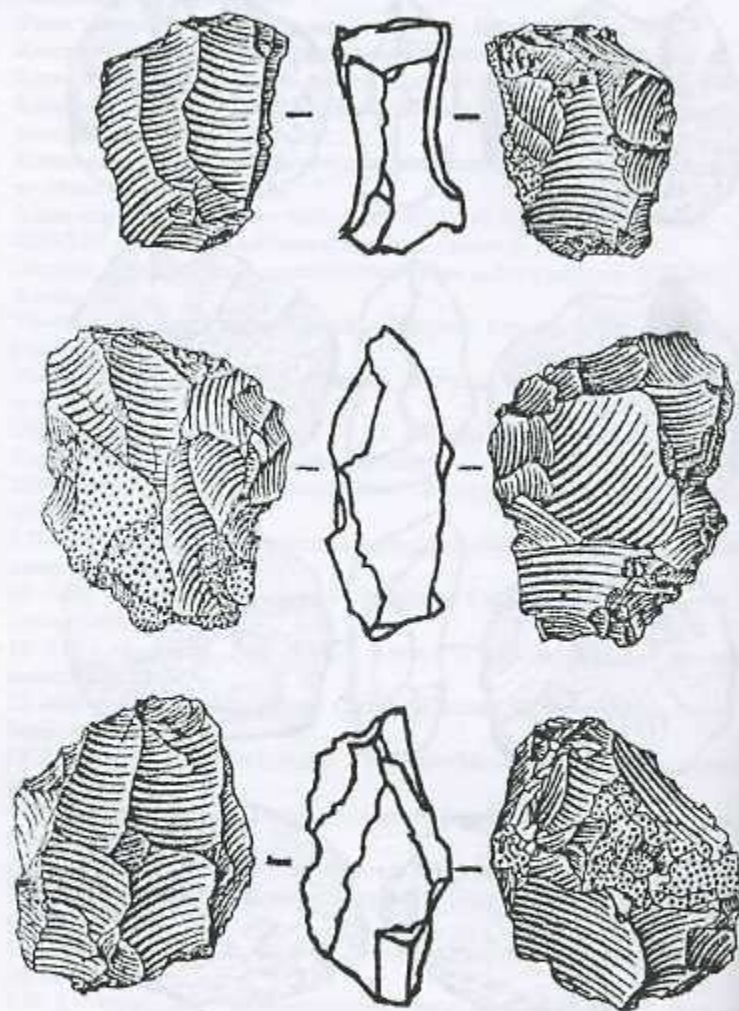
СУРЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Палеолит. Шапқы құралдары. Қаратау жотасы
2. Палеолит. Өзектастар. Шығыс Қазақстан
3. Палеолит. Левадуя өзектасы
4. Палеолит. Биғастар. Семізбұғы тұрағы
5. Палеолит. Биғастар. Семізбұғы тұрағы
6. Палеолит. Қырғыштар. Оңтүстік Қазақстан
7. Палеолит. Призма тәрізді өзектастар. Орталық Қазақстан
8. Палеолит. Өзектастар. Орталық Қазақстан
9. Неолит. Биғас. Қаратөбе тұрағы
10. Неолит. Тас бұйымдары. Қызылсу тұрағы
11. Жазды қорымындағы қабірлердің жоспары. Орталық Қазақстан
12. Ш. Уәлиханов атындағы палеолиттік тұрақтың жоспары
13. Андронов мәдениетінің қыш ыдыстары (ерте қола). Солтүстік Қазақстан
14. Андронов мәдениетінің қыш ыдыстары (ортаңғы қола). Солтүстік Қазақстан
15. Кейінгі қола қыш ыдыстары. Оңтүстік Қазақстан
16. Андронов мәдениетінің қабірінен алынған олжалар. Орталық Қазақстан
17. Қаратау жотасындағы жартас суреттері
18. Тынғалы тас жартас суреттері. Жетісу
19. Тынғалы тас жартас суреттері. Жетісу
20. «Мұртты» оба. Тасмола мәдениеті. Орталық Қазақстан
21. «Мұртты» оба. Реконструкция
22. Бесшатыр қорымының жоспары. Жетісу
23. № 14 обаның қимасы. Бесшатыр қорымы. Жетісу
24. № 3 обаның жоспары мен қиындысы. Бесшатыр қорымы. Жетісу
25. № 6 оба мен жерлеу құрылысының қиындысы. Бесшатыр қорымы. Жетісу
26. Қызылауыз – 1 сак қорымының жоспары. Жетісу
27. Сак қабірінің жоспары. Қызылауыз – 1 қорымы. Жетісу
28. Сактардың қыш ыдыстары
29. Сак заманының қару-жарақтары
30. Сак әшекейлері
31. Сак заманындағы тұрмыстық заттар

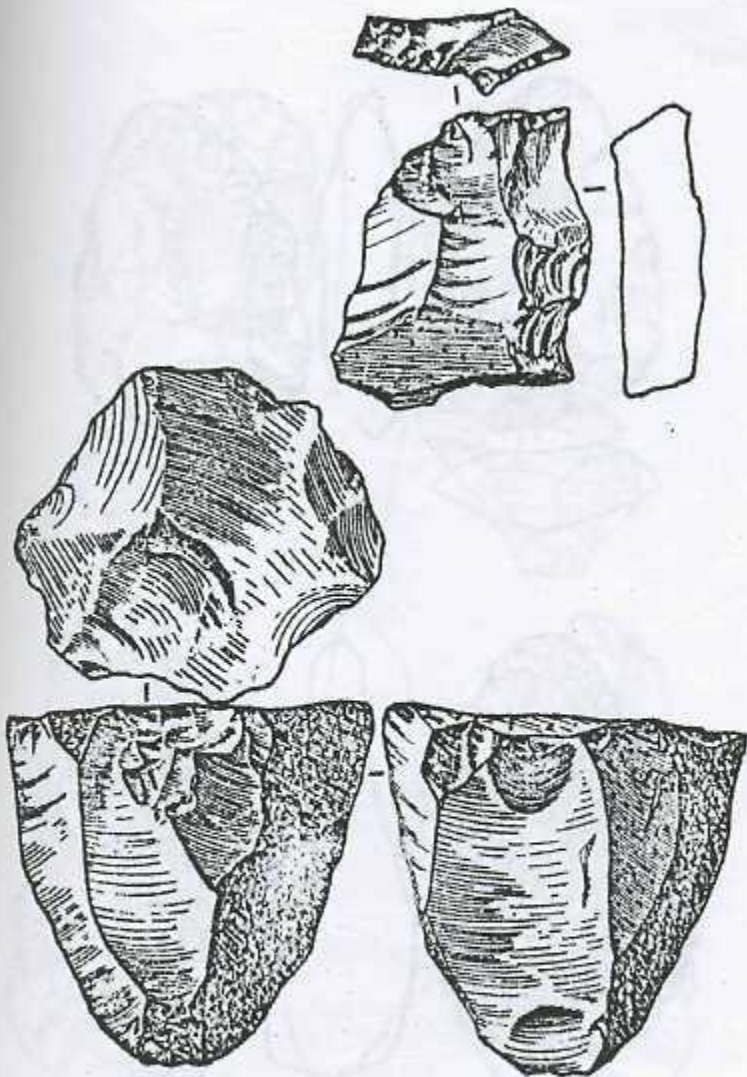
32. Қаңылдардың бұйымдары
33. Түрік заманындағы белбеу мен әшекейлер. Шығыс Қазақстан
34. Қимақтардың Белокаменка қорымынан алынған олжалар ІХ-Х ғғ.
35. Қарашат – І қорымындағы қабірлер саймандары. Шығыс Қазақстан
36. Қарашат – І қорымындағы қабір құрылыстарының жоспары, қиындысы және алынған құрал-саймандар
37. Қоғалы – І қорымындағы қабір құрылыстарының жоспары, қиындысы және алынған құрал-саймандар
38. Шаға қорымындағы наус қабірлер. VI-VIII ғғ. Оңтүстік Қазақстан
39. XIII-XIV ғғ. қыпшақ қабірінен алынған олжалар
40. Шалқар қорымындағы қорамсақтың сүйек қапсырмалары. XIII-XIV ғғ. Батыс Қазақстан
41. VI-VII ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік Қазақстан қалаларының картасы (орыс тілінде)
42. VI-VII ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік Қазақстанның археологиялық кешендері
43. VII ғасырдың II жартысы – IX ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік Қазақстанның археологиялық кешендері
44. VII-IX ғасырдың І жартысындағы Жетісу қалаларының картасы (орыс тілінде)
45. VII-IX ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік-Батыс Жетісудың археологиялық кешені
46. IX-XIII ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан қалаларының картасы (орыс тілінде)
47. IX-XIII ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстанның археологиялық кешендері
48. IX-XIII ғасырдың басындағы Оңтүстік-Батыс Жетісу қалаларының картасы (орыс тілінде)
49. IX-XIII ғасырдың басындағы Оңтүстік-Батыс Жетісудың археологиялық кешені
50. VIII-XIII ғасырдың басындағы Оңтүстік-Батыс Жетісу қалаларының картасы (орыс тілінде)
51. IX-X ғасырлардағы Солтүстік-Шығыс Жетісудың археологиялық кешендері
52. XI-XIII ғасырдың басындағы Солтүстік-Шығыс Жетісудың археологиялық кешендері
53. XIII-XV ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан қалаларының картасы (орыс тілінде)
54. XIII-XV ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік Қазақстанның археологиялық кешендері
55. XIII-XV ғасырдың басындағы Оңтүстік-Батыс Жетісу қалаларының картасы (орыс тілінде)
56. XIII-XV ғасырдың І жартысындағы Оңтүстік-Батыс Жетісудың археологиялық кешені
57. XVI ғасырдың II жартысындағы – XVIII ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстан қалаларының картасы (орыс тілінде)
58. XVI ғасырдың II жартысындағы – XVIII ғасырдың басындағы Оңтүстік Қазақстанның археологиялық кешендері

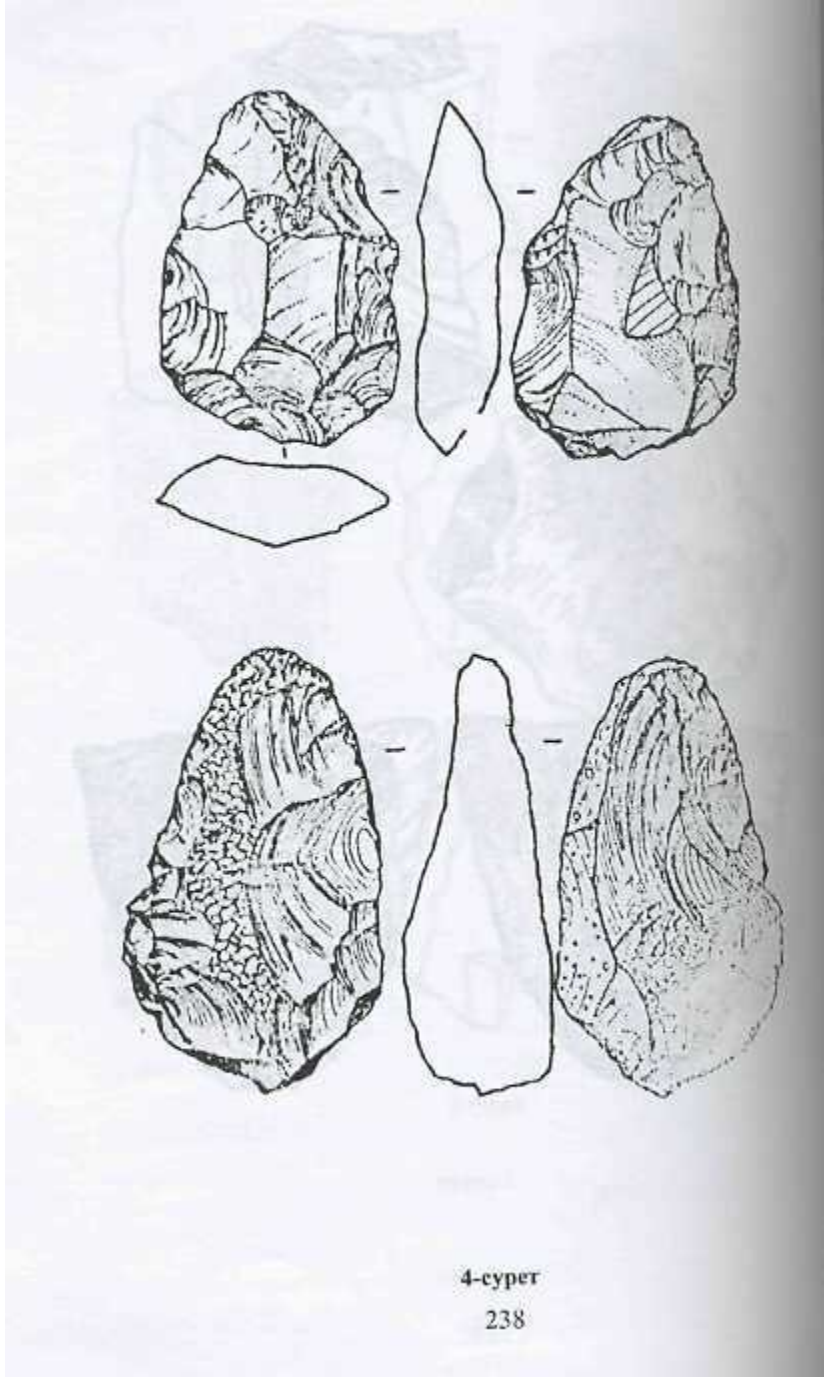
1-cyper

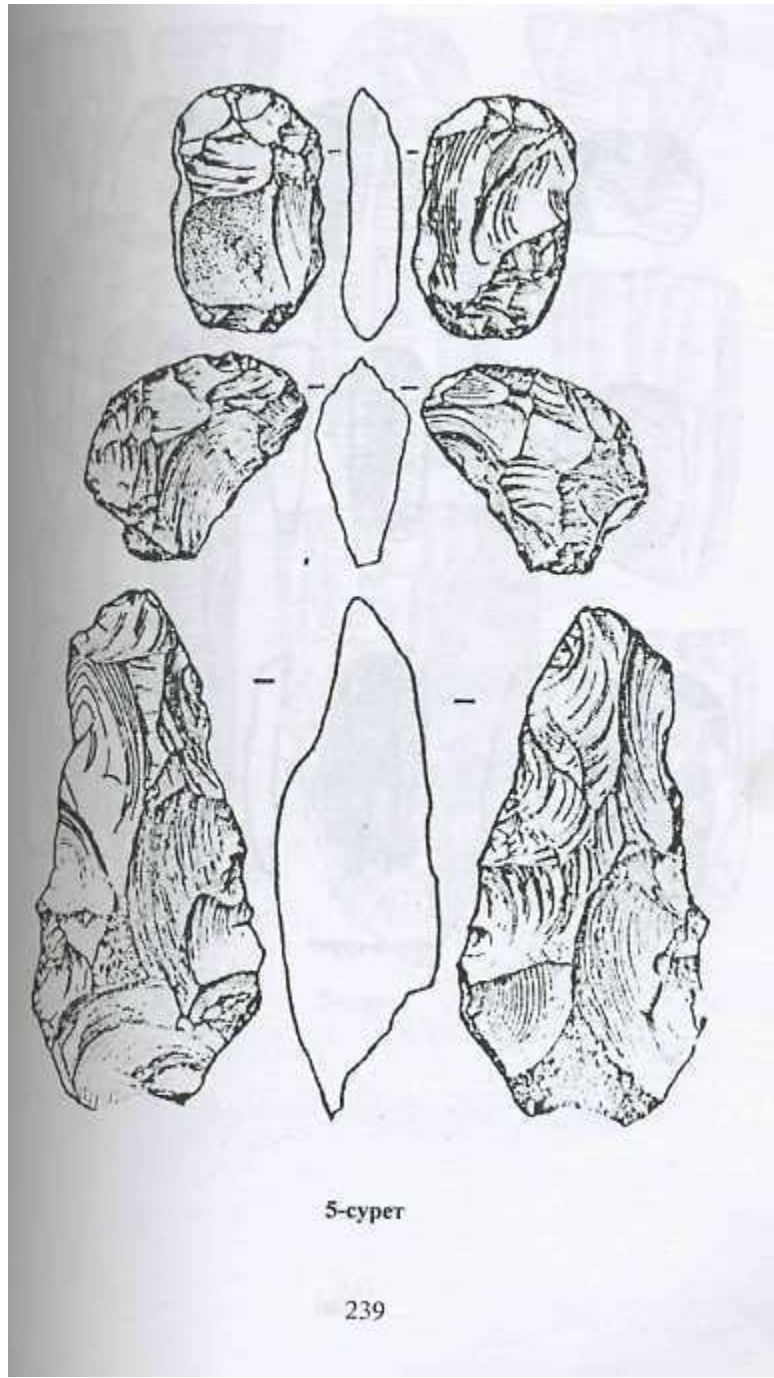

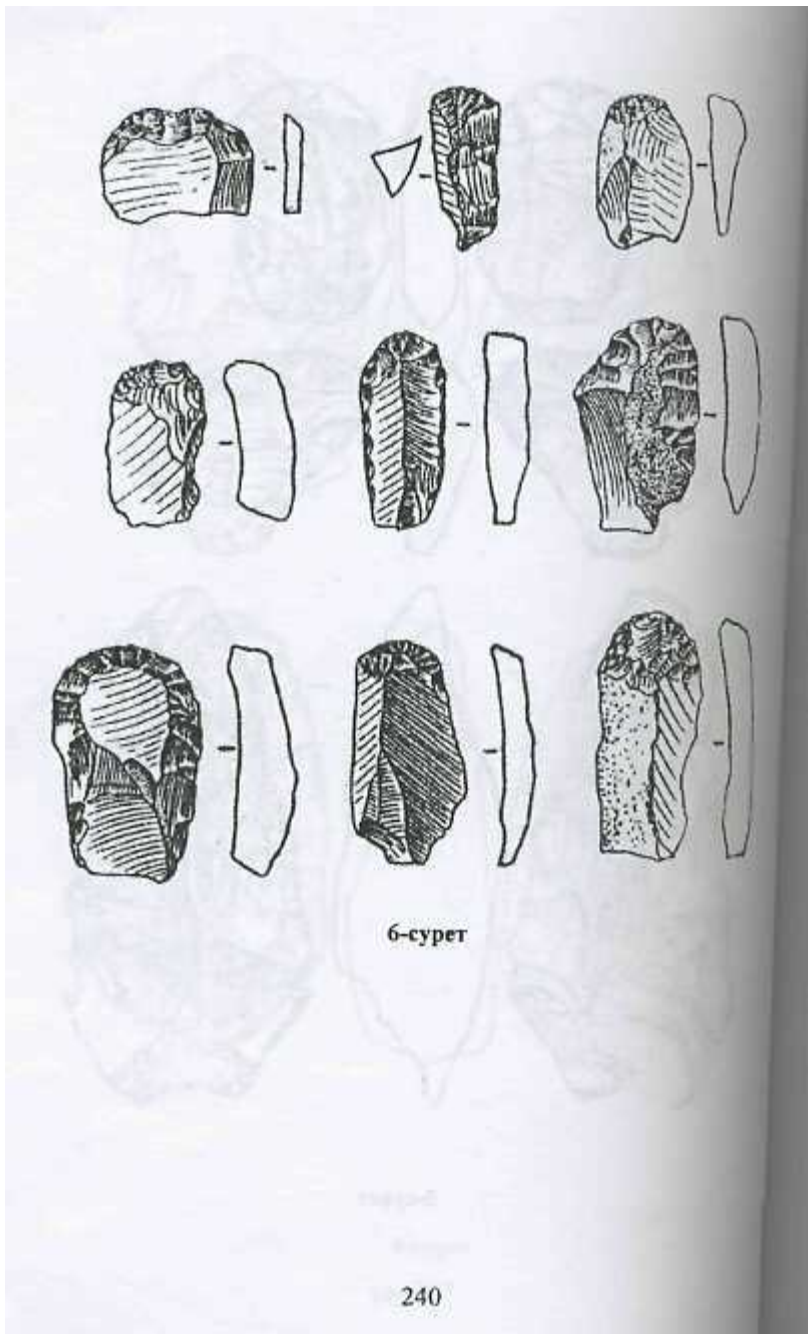
2-cyper

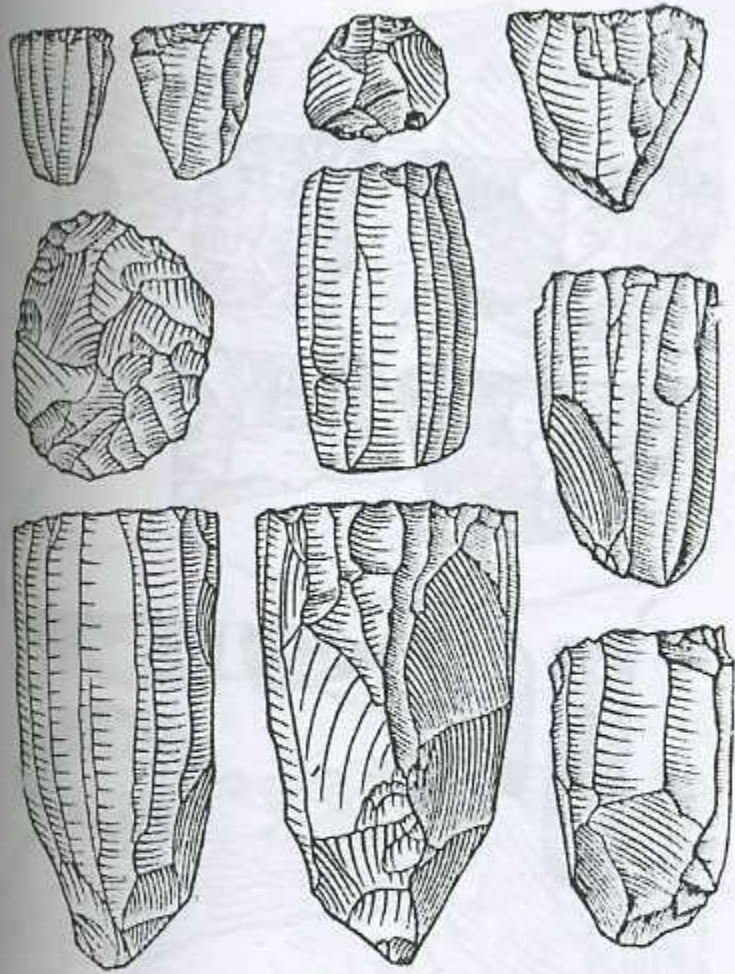

3-cyper

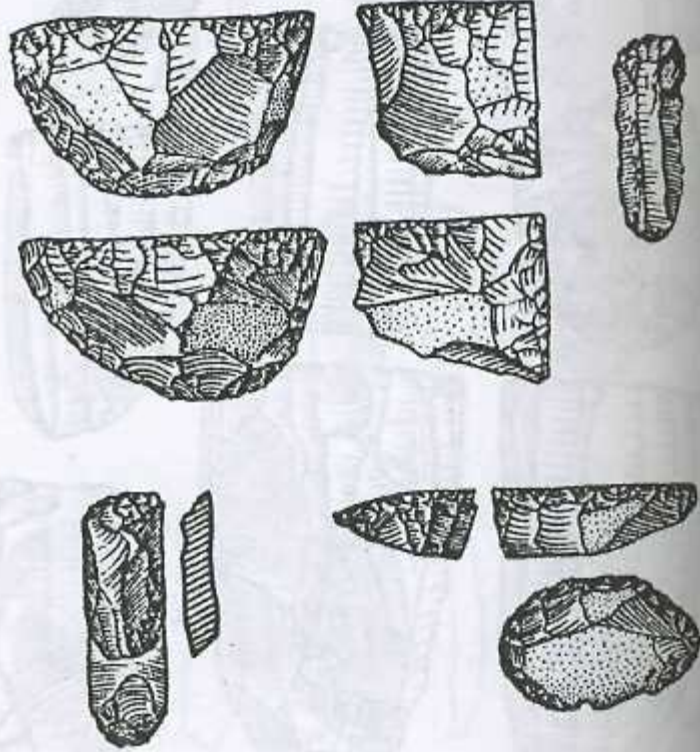

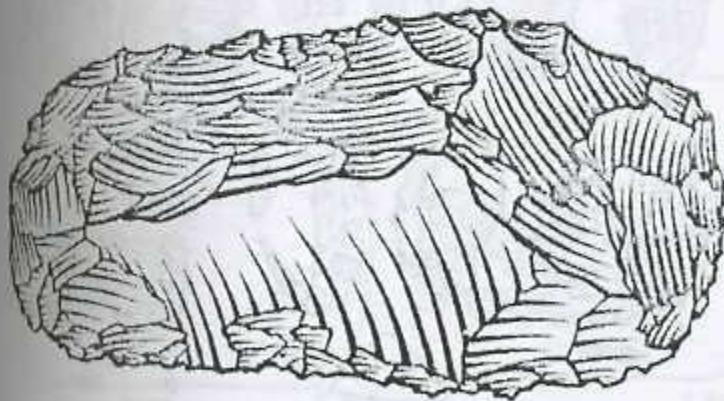
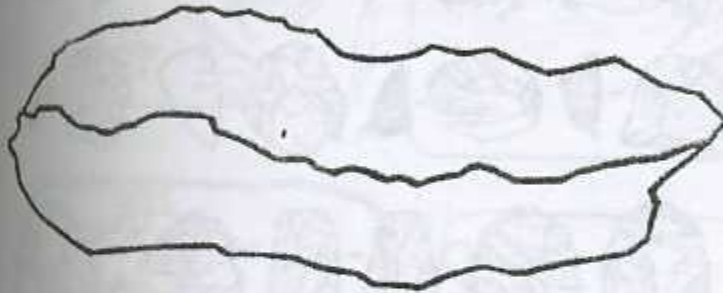
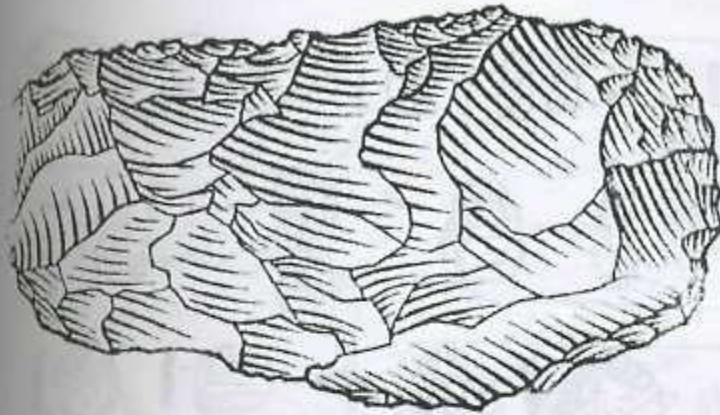

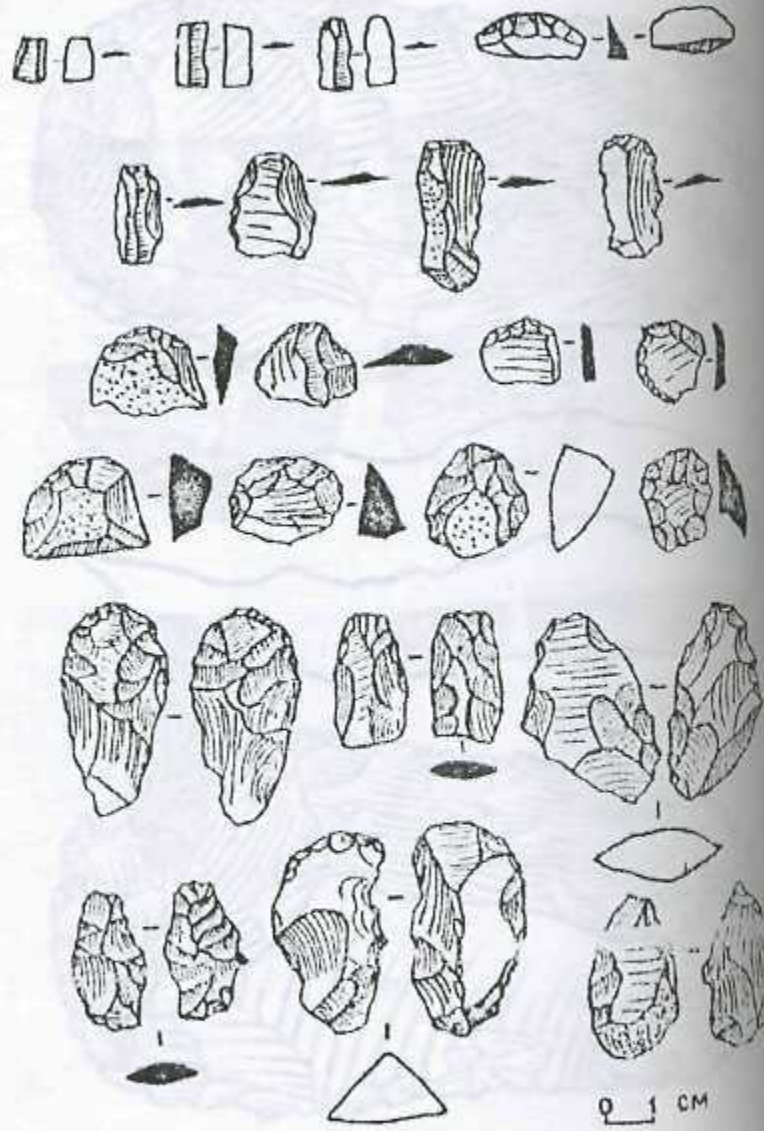
7-cyper

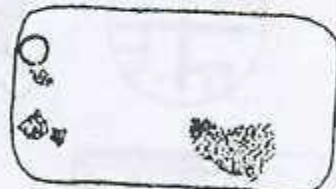
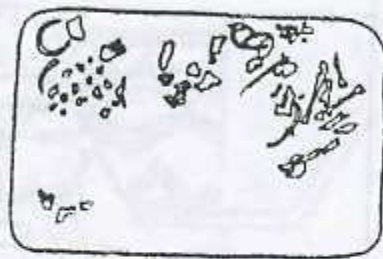
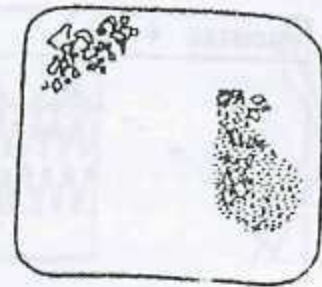
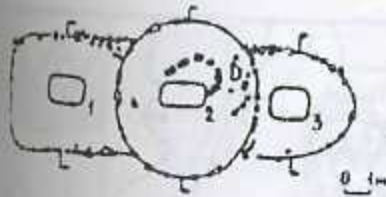
8-сyper

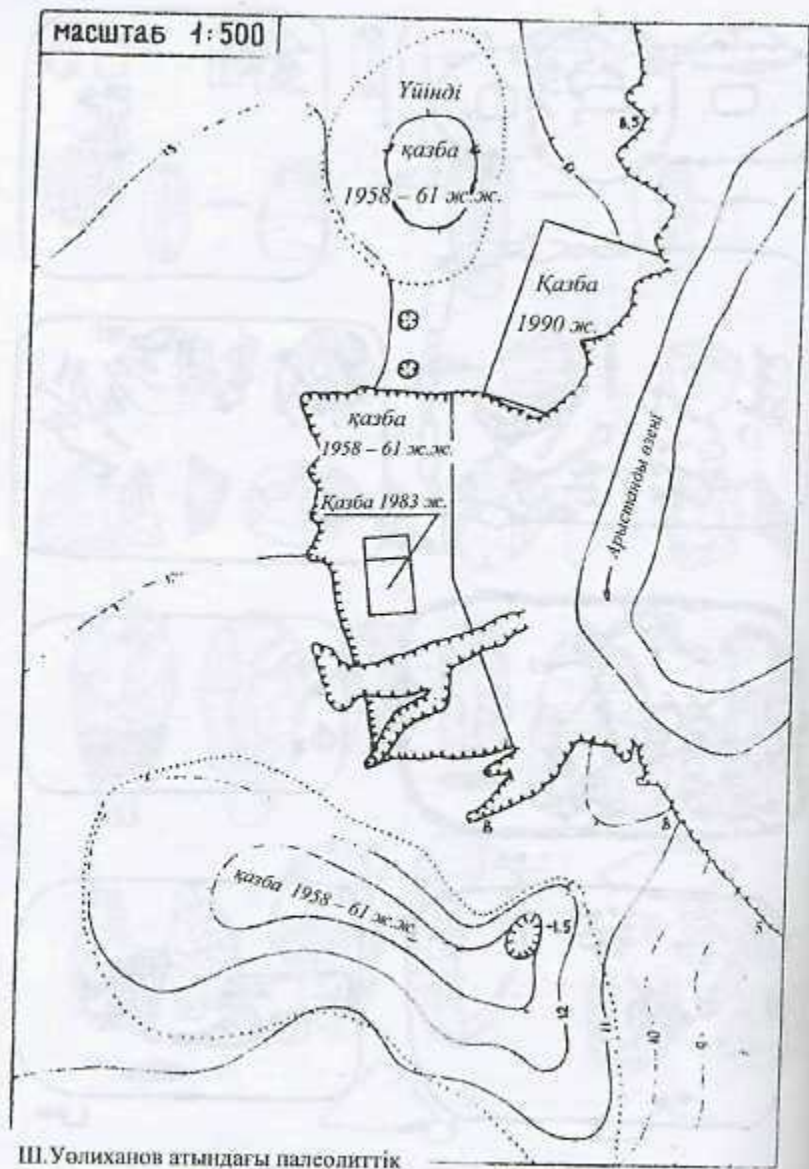
9-cyper

10-супер

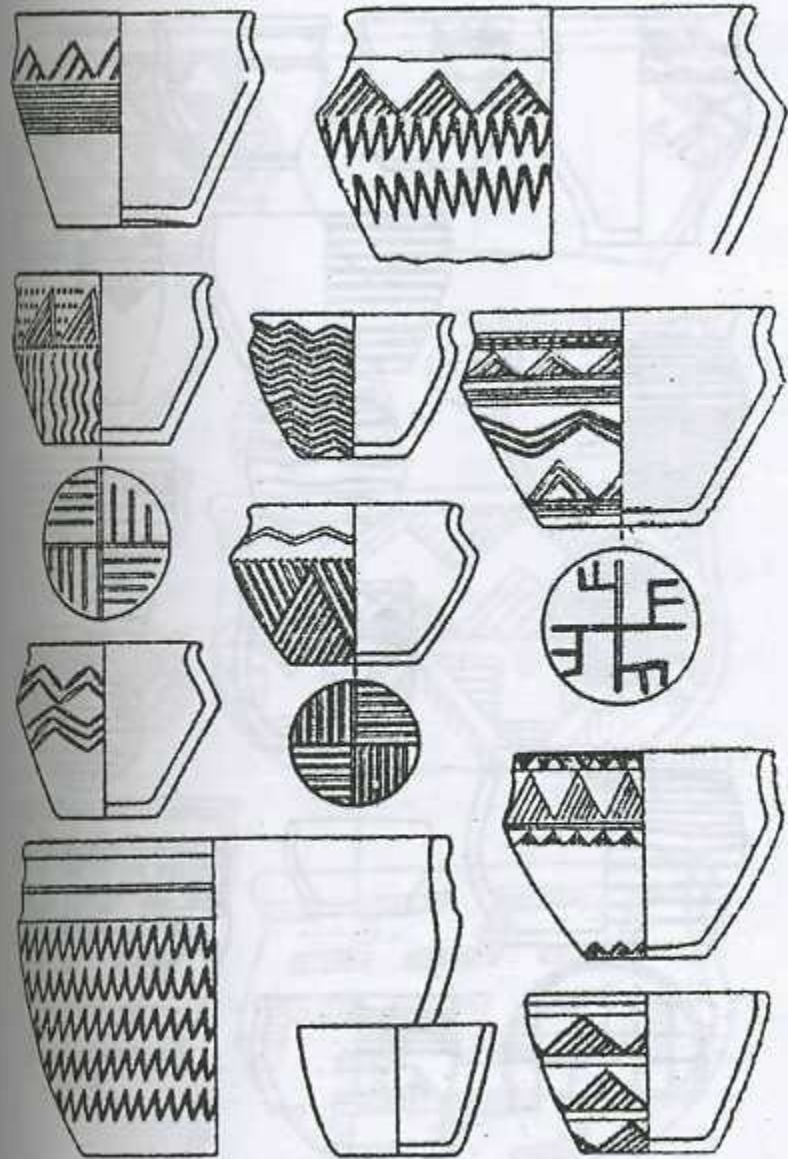

II-cyper

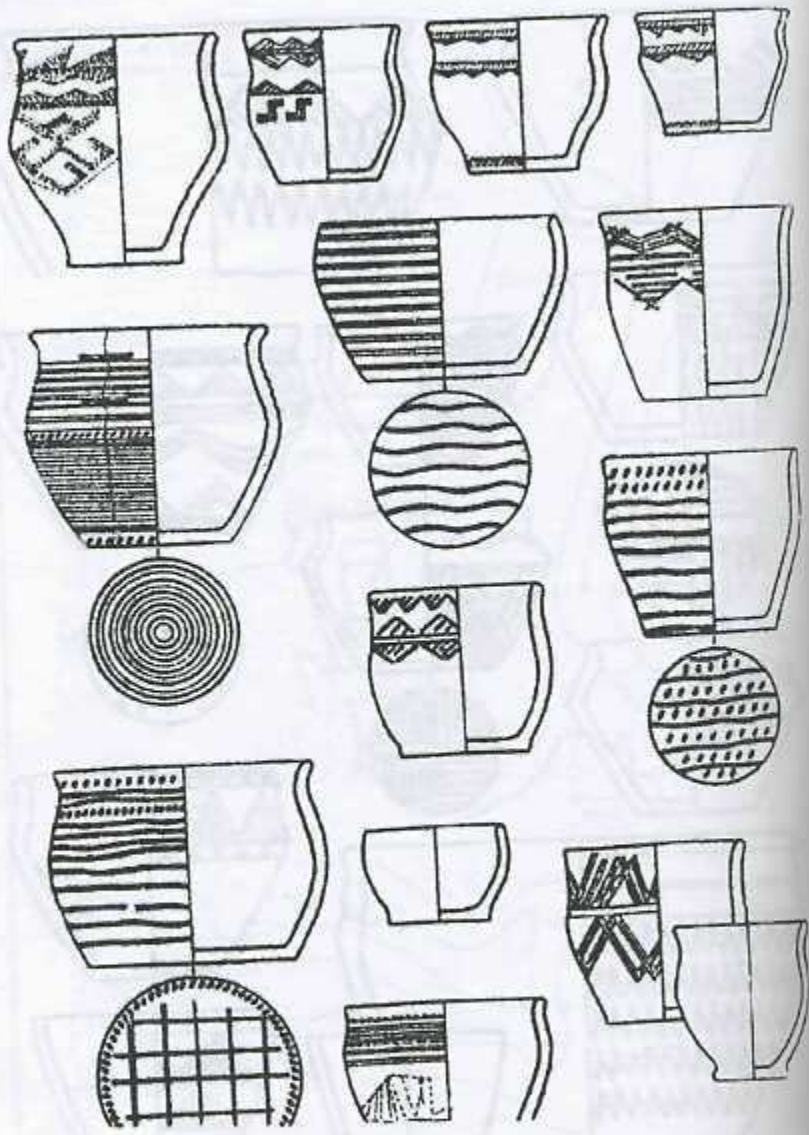

Ш. Уәлиханов атындағы палеолиттік тұрақтың жоспары

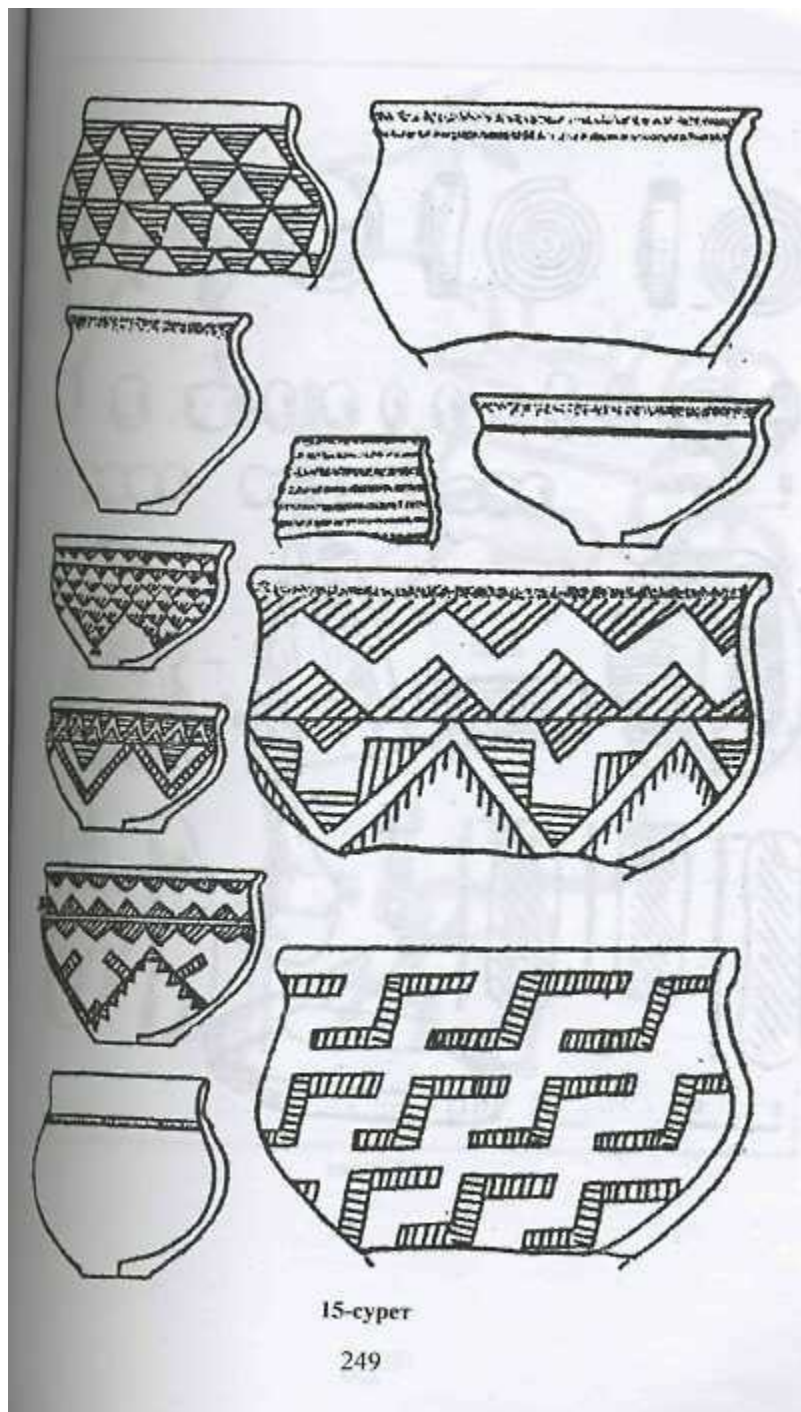
12-сурет

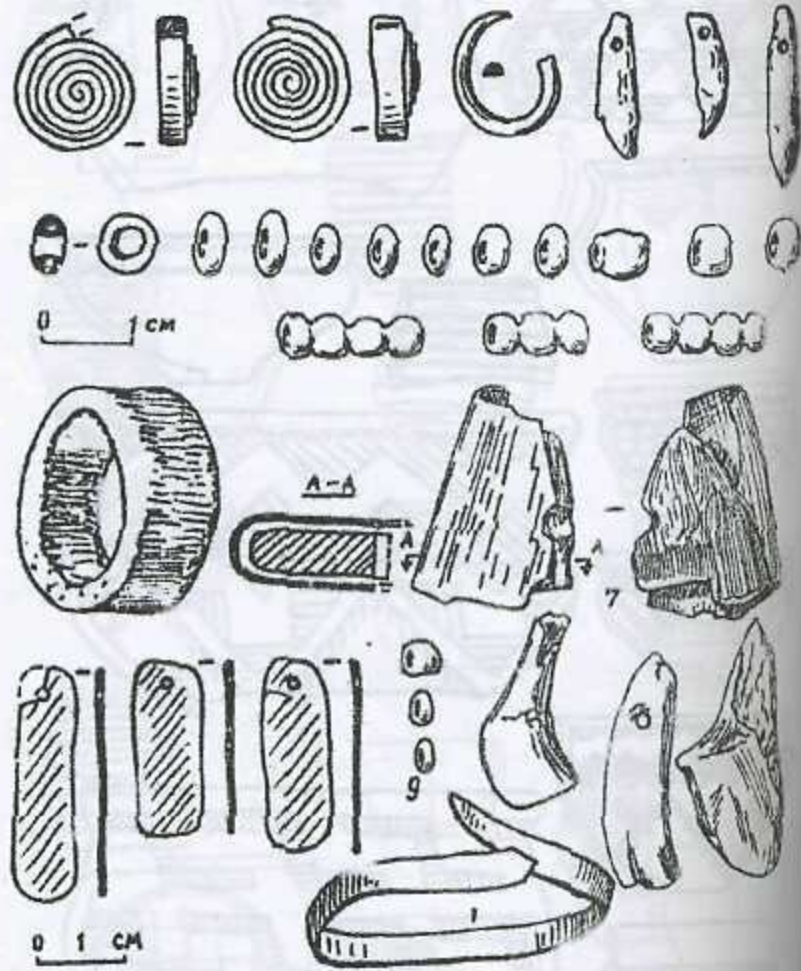

13-cyper

14-cyper

16-cyper

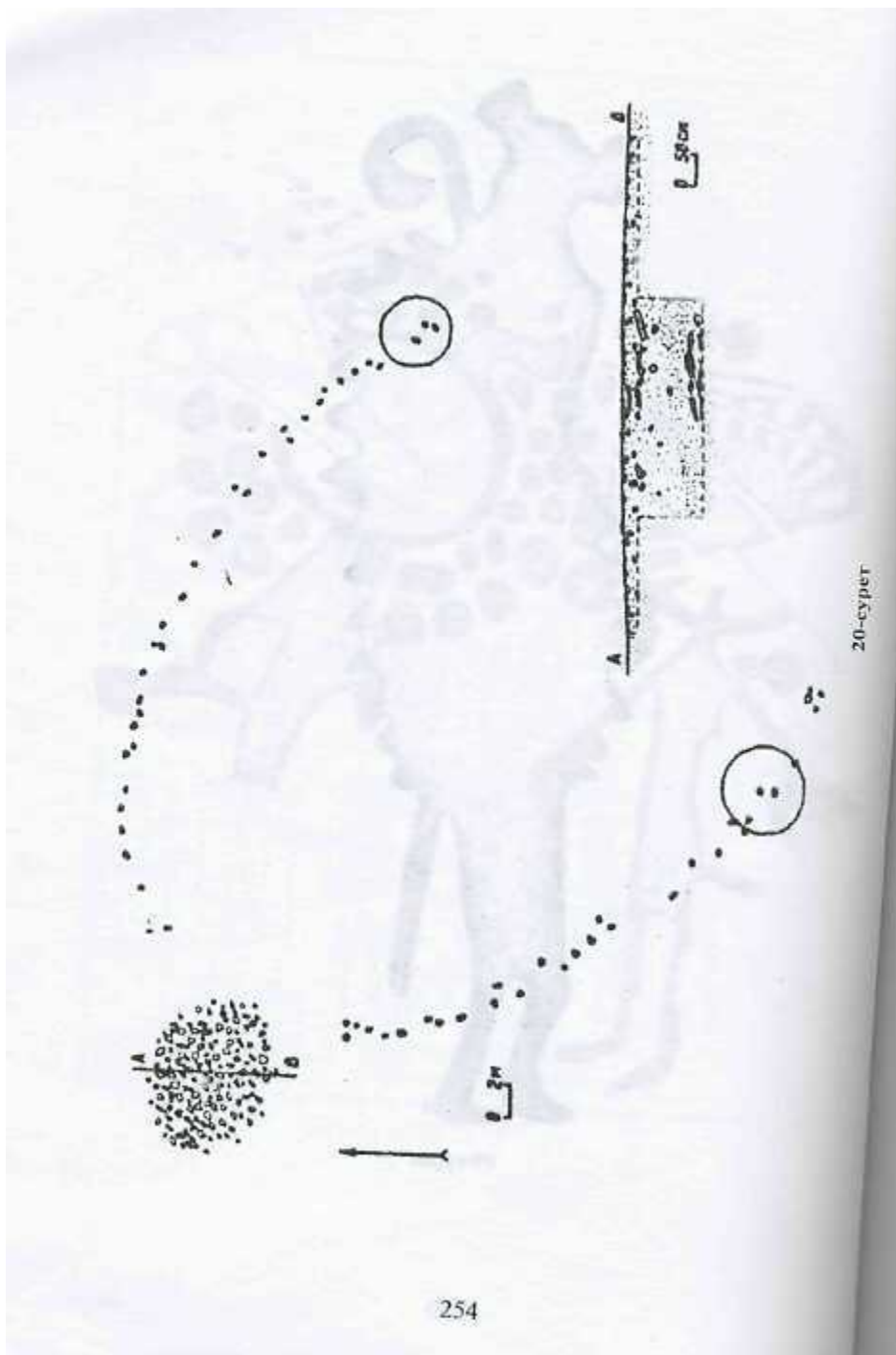
17-cyper

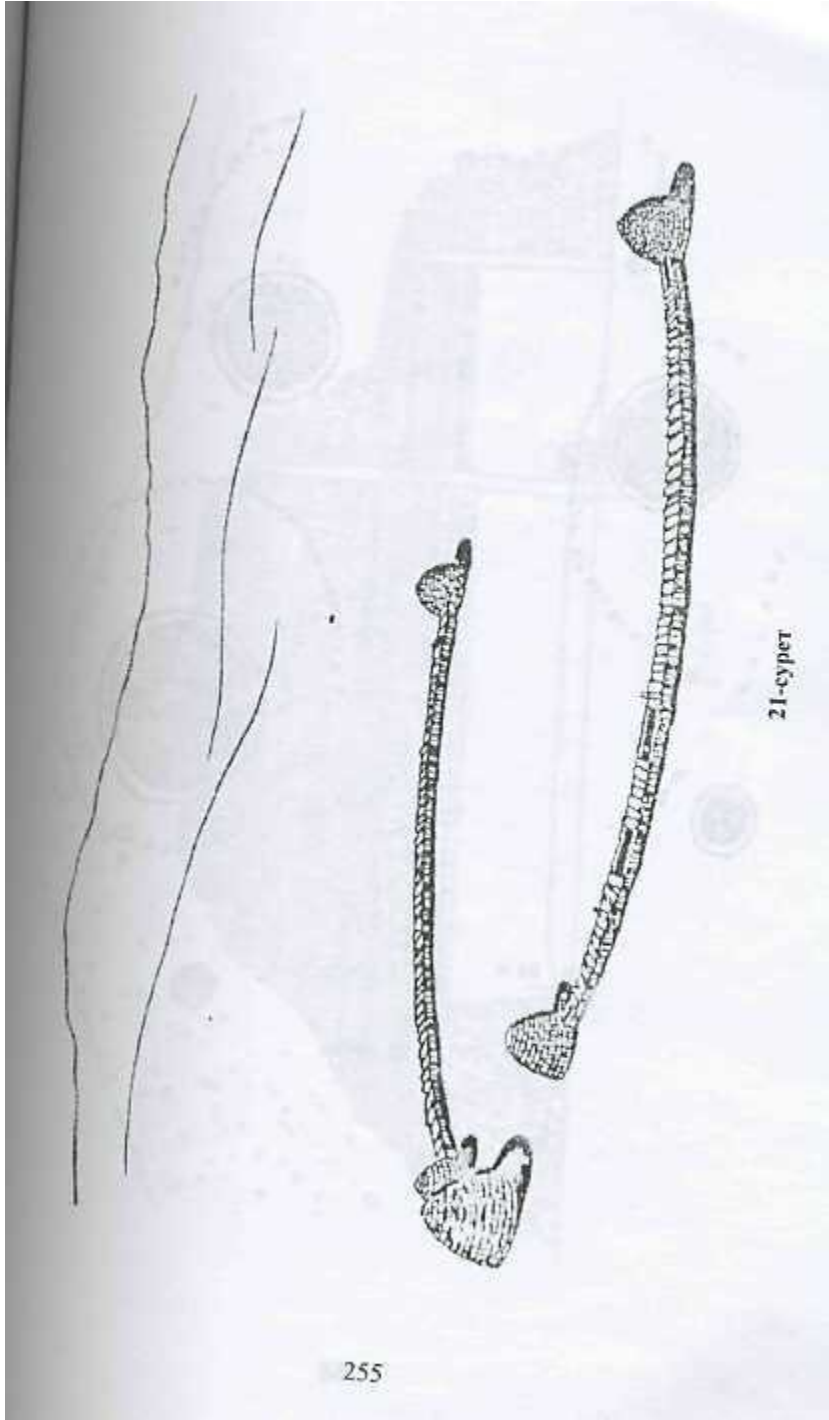

18-cyper

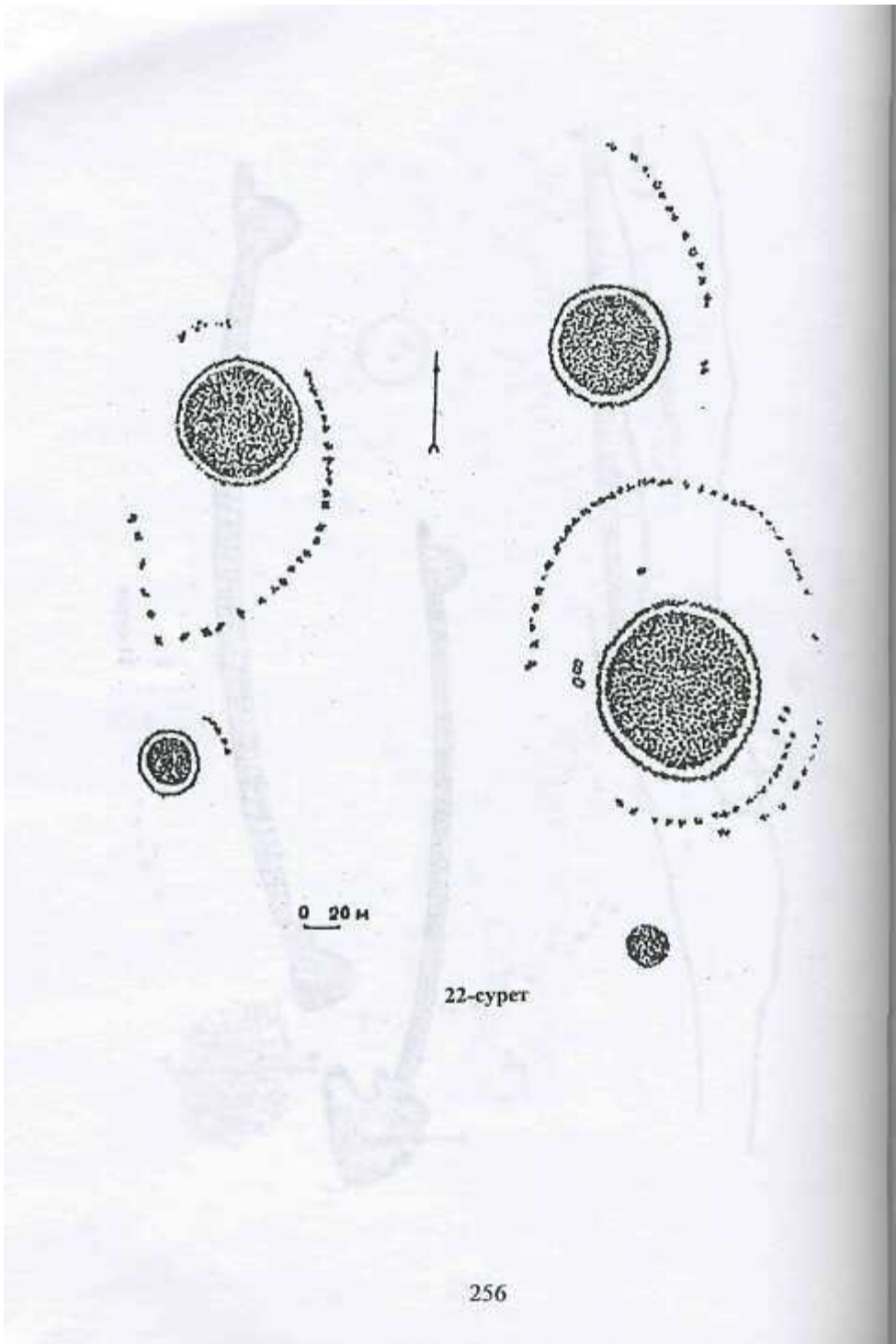

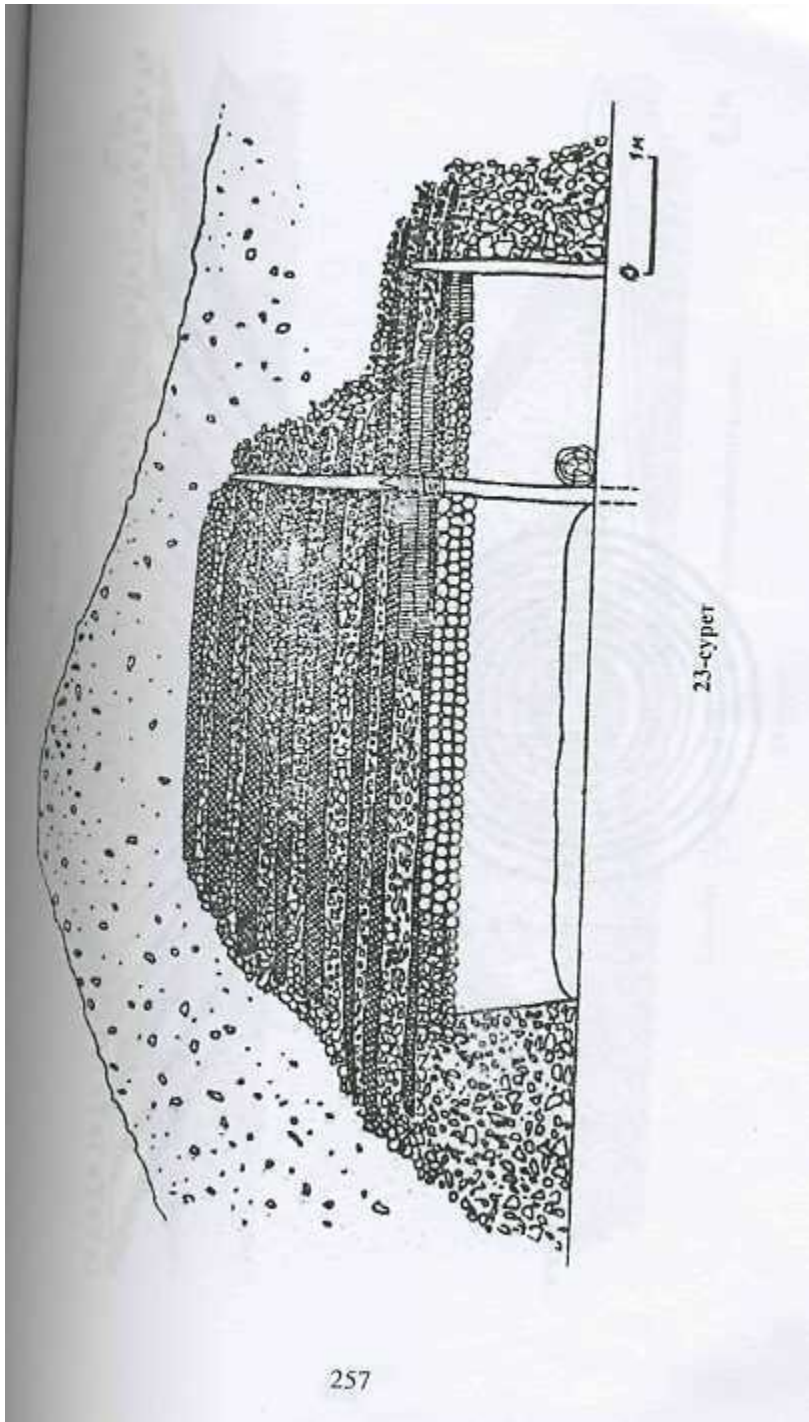
19-cyper

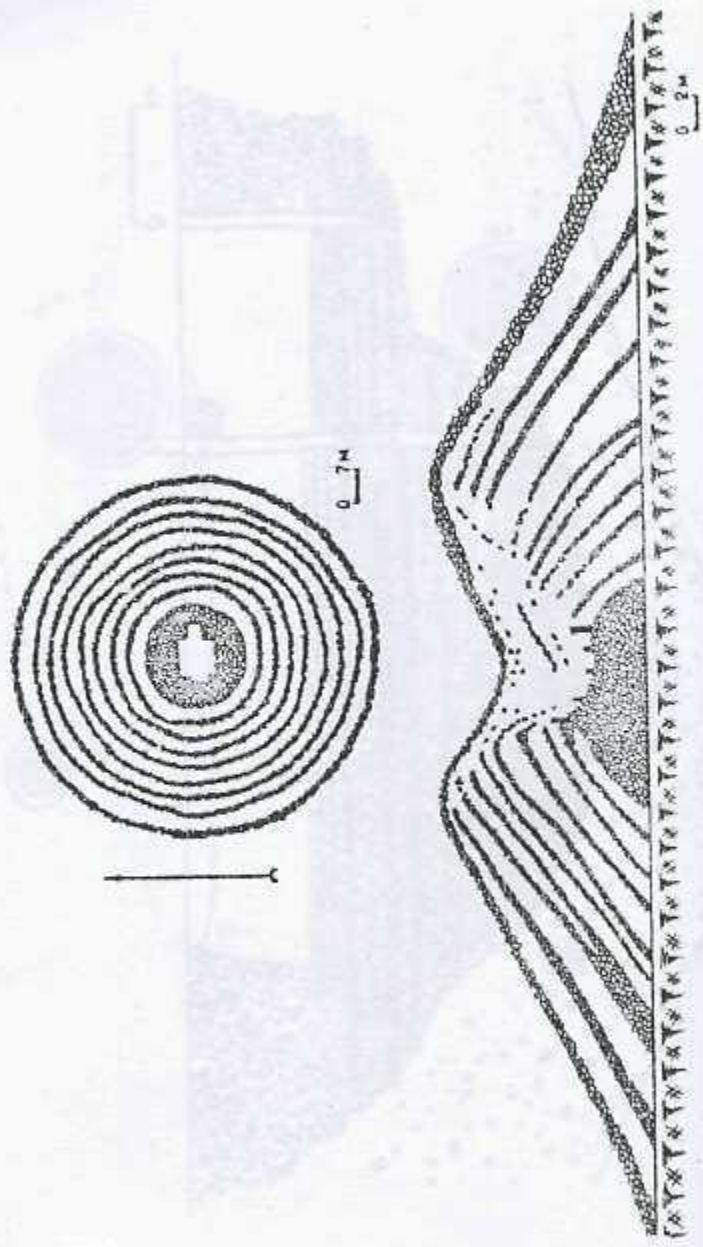

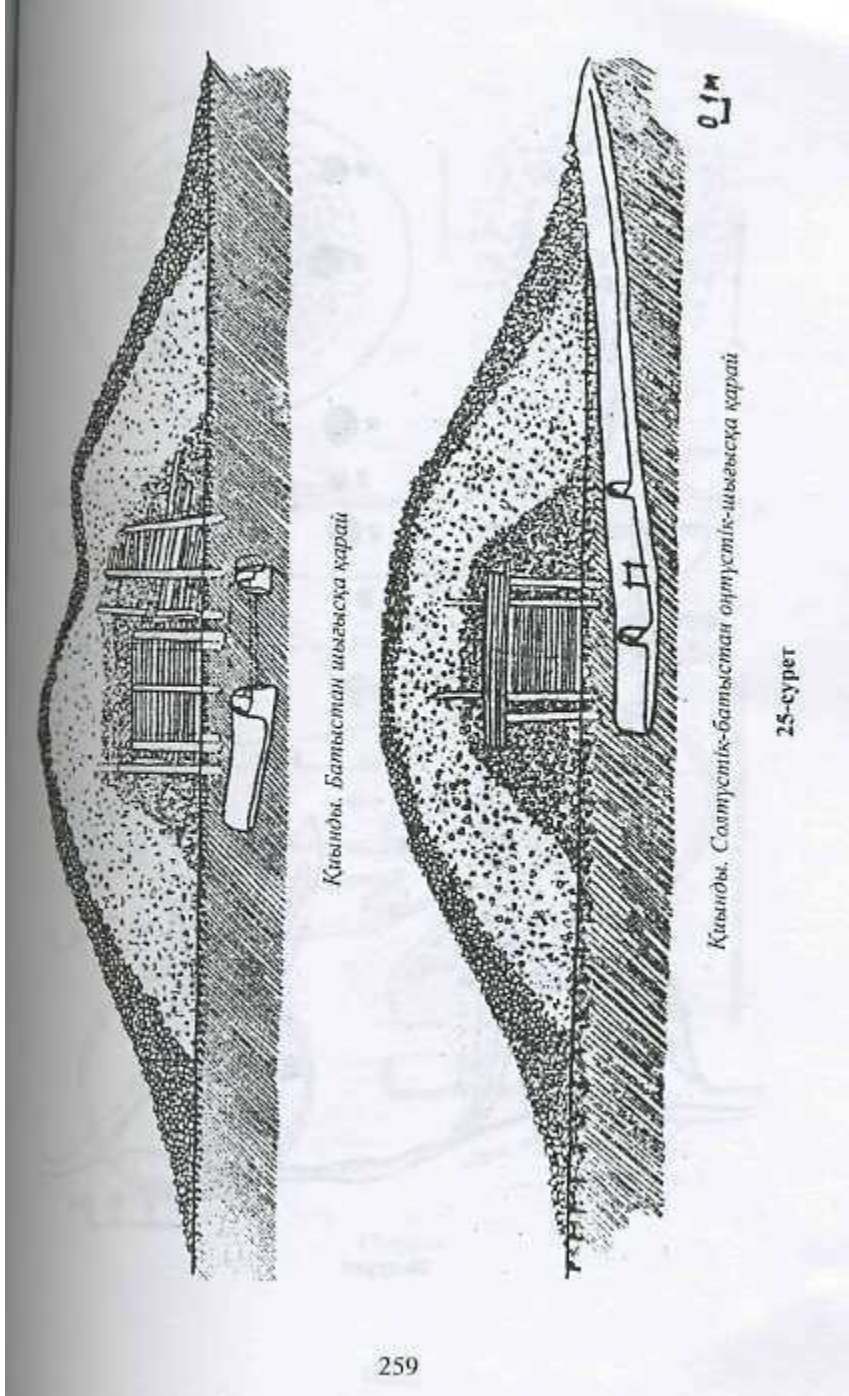
21-сyпер

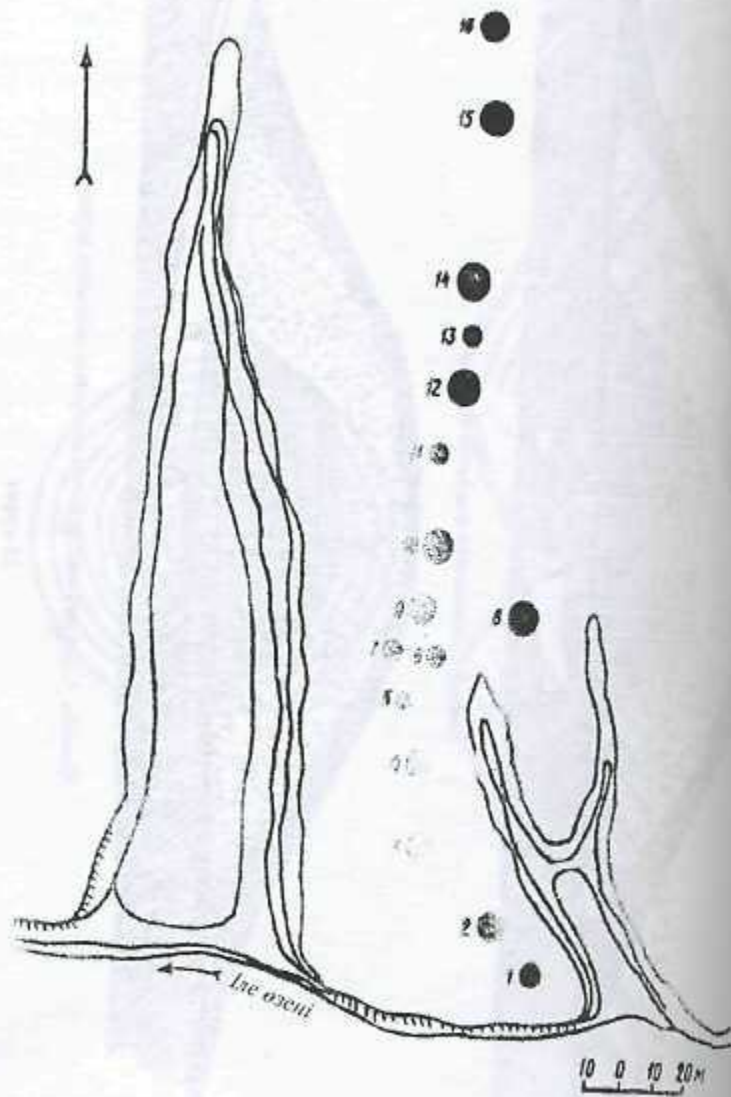

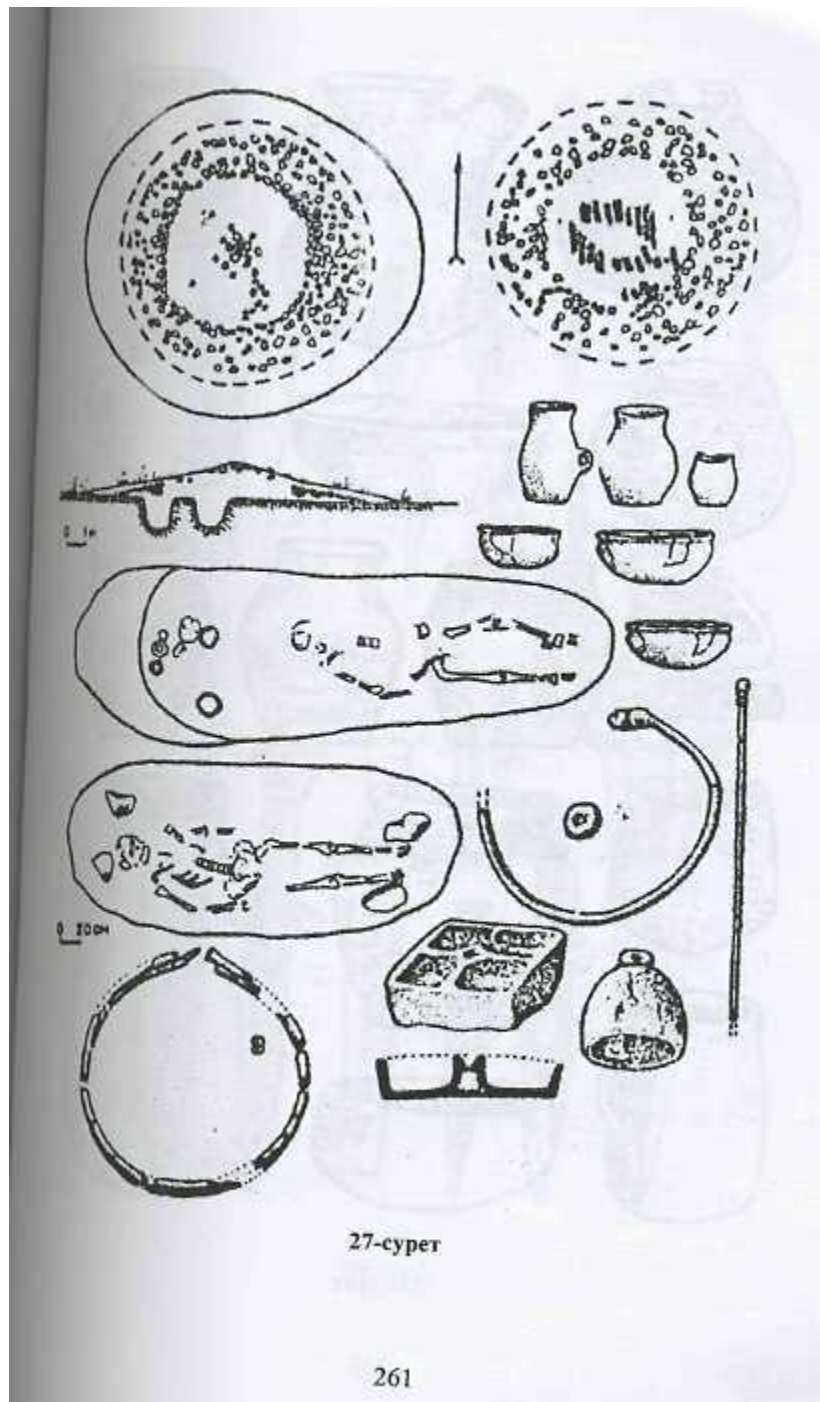

24-cyper

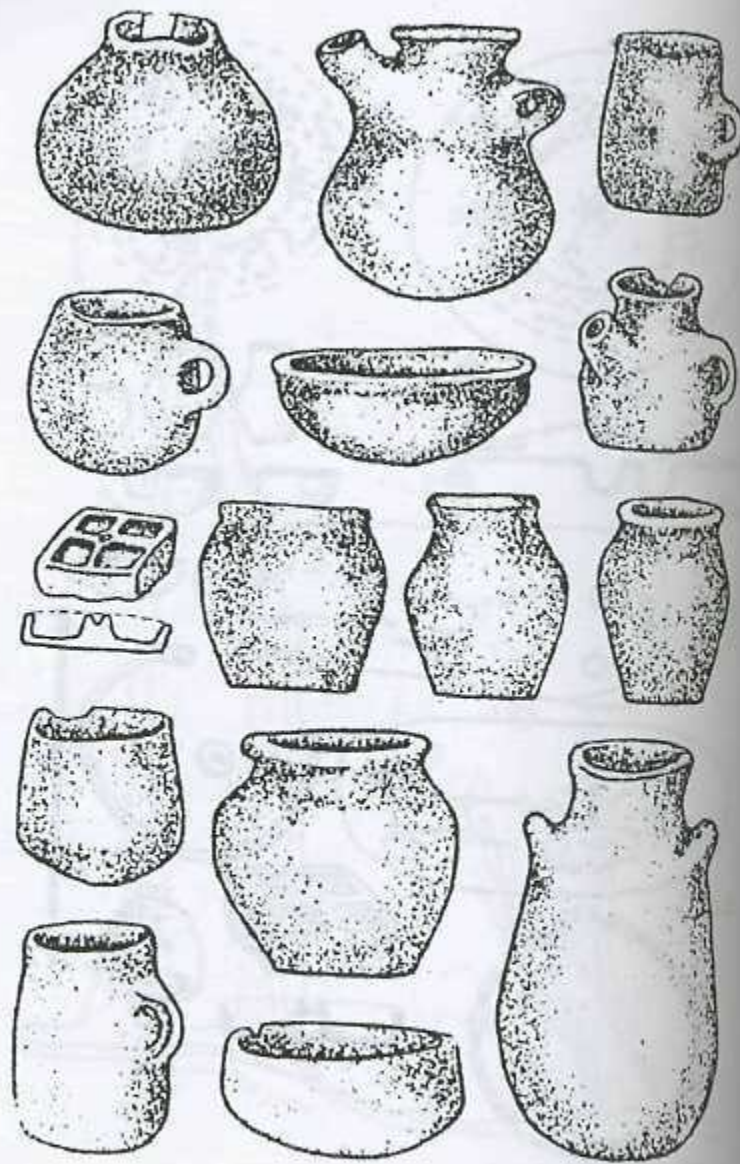

26-cyper

27-cyper

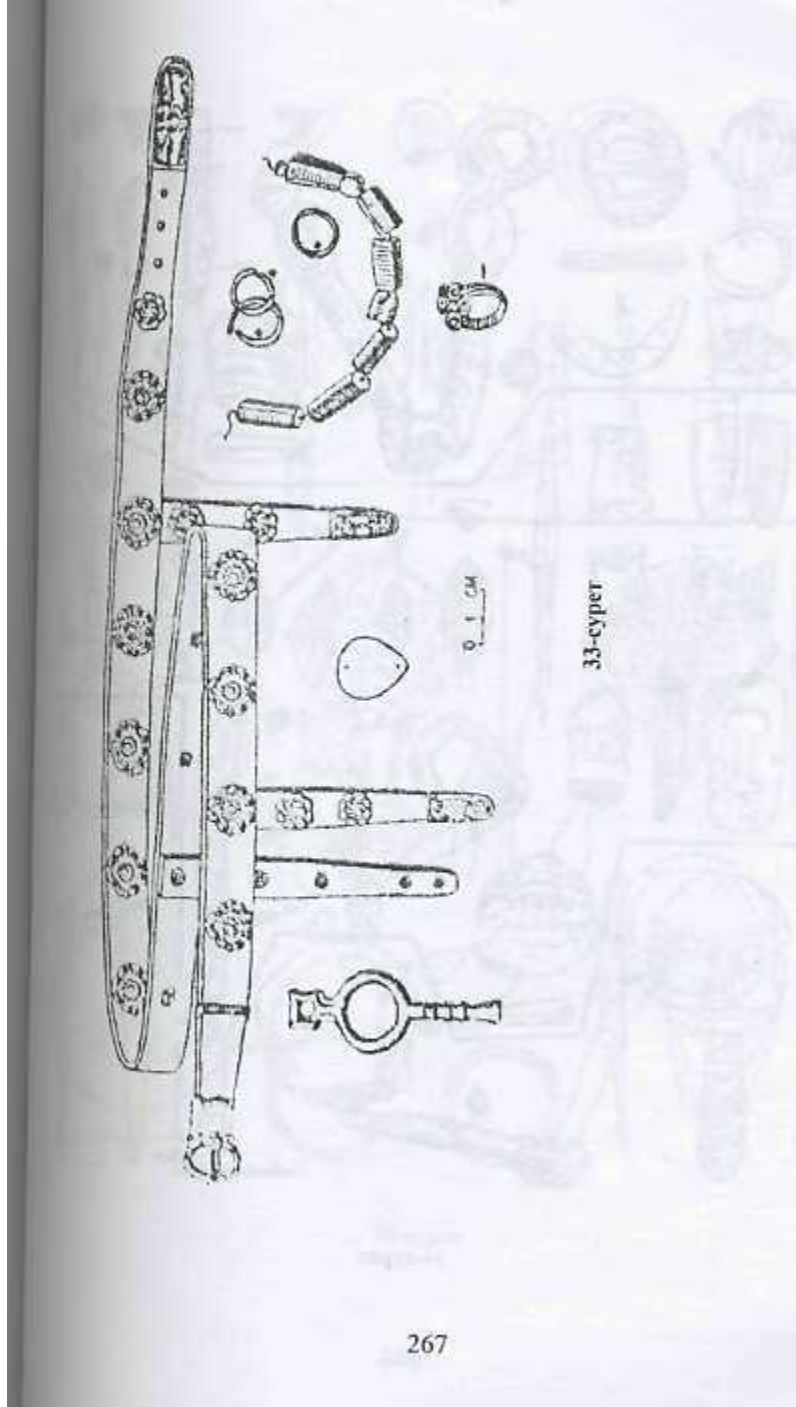
28-cyper

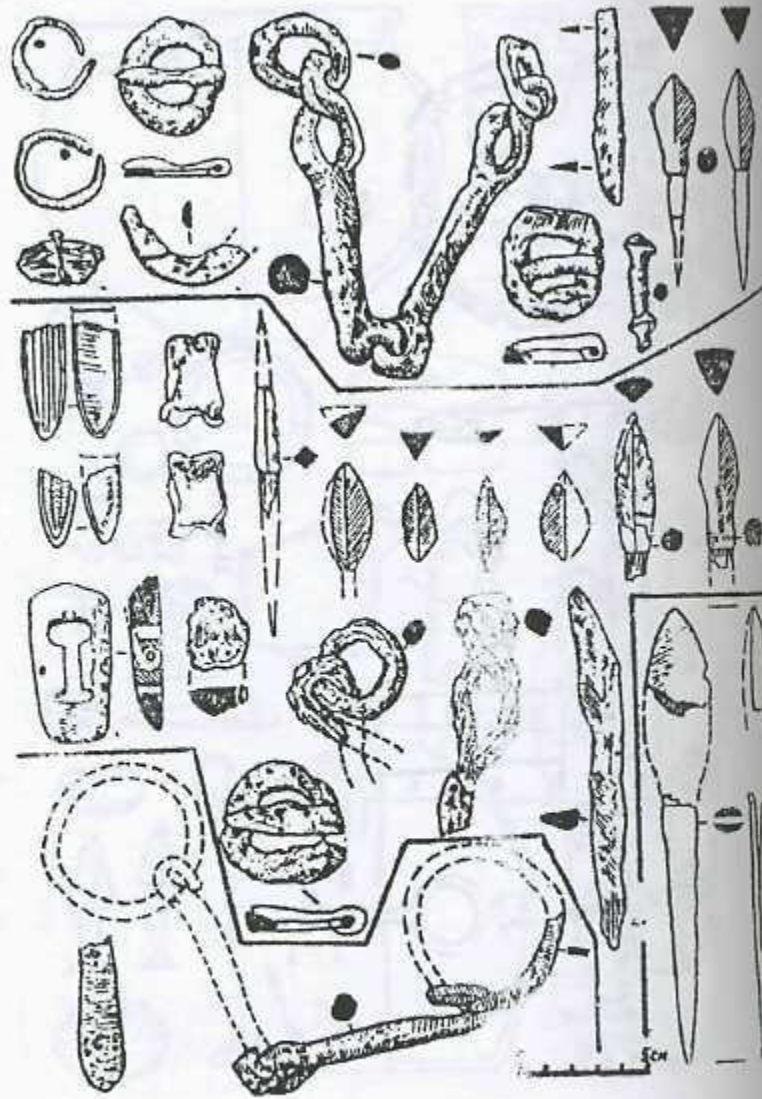

29-cyper

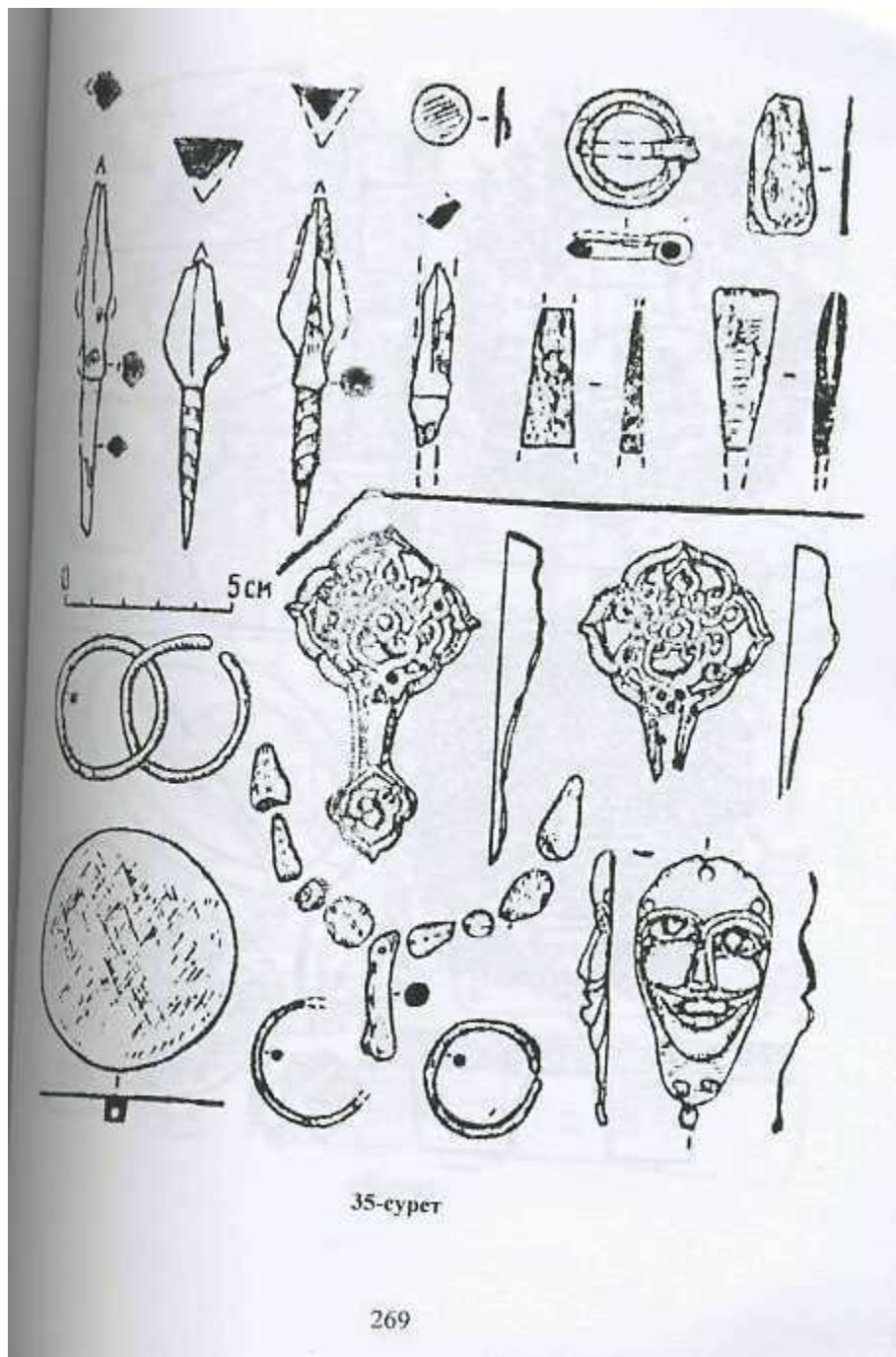

30-cyper

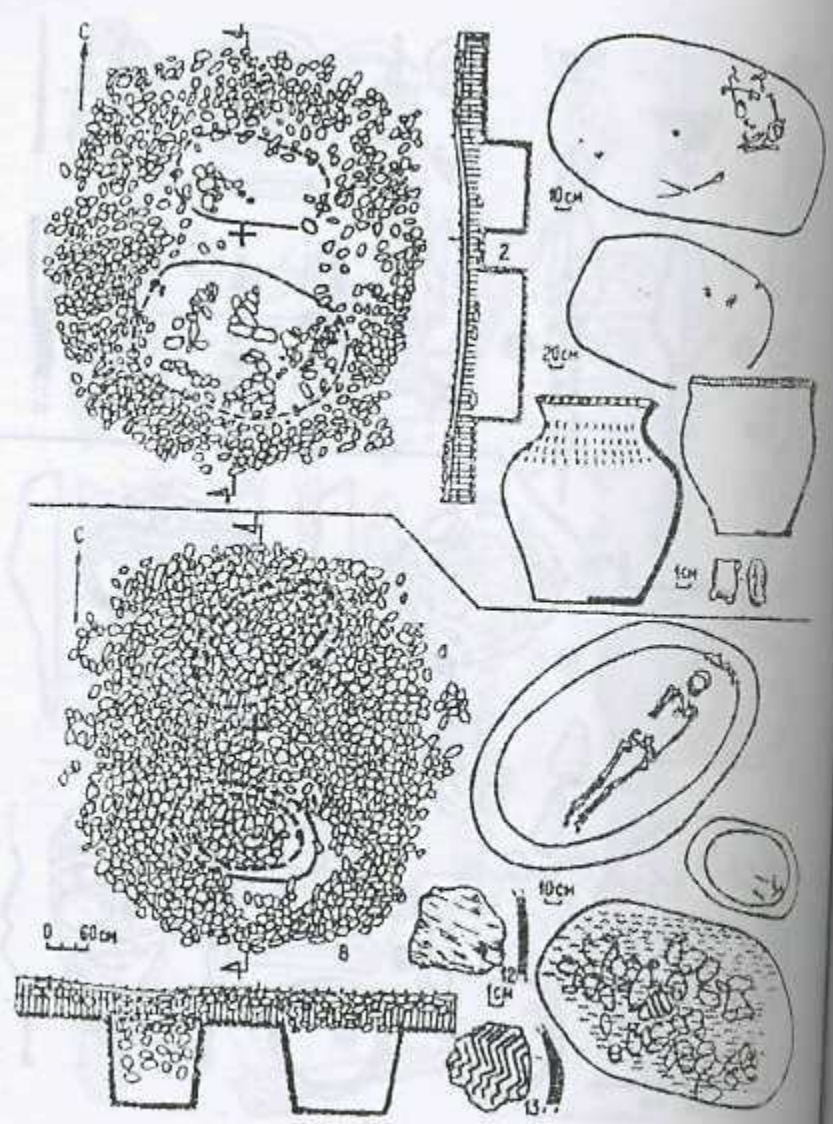

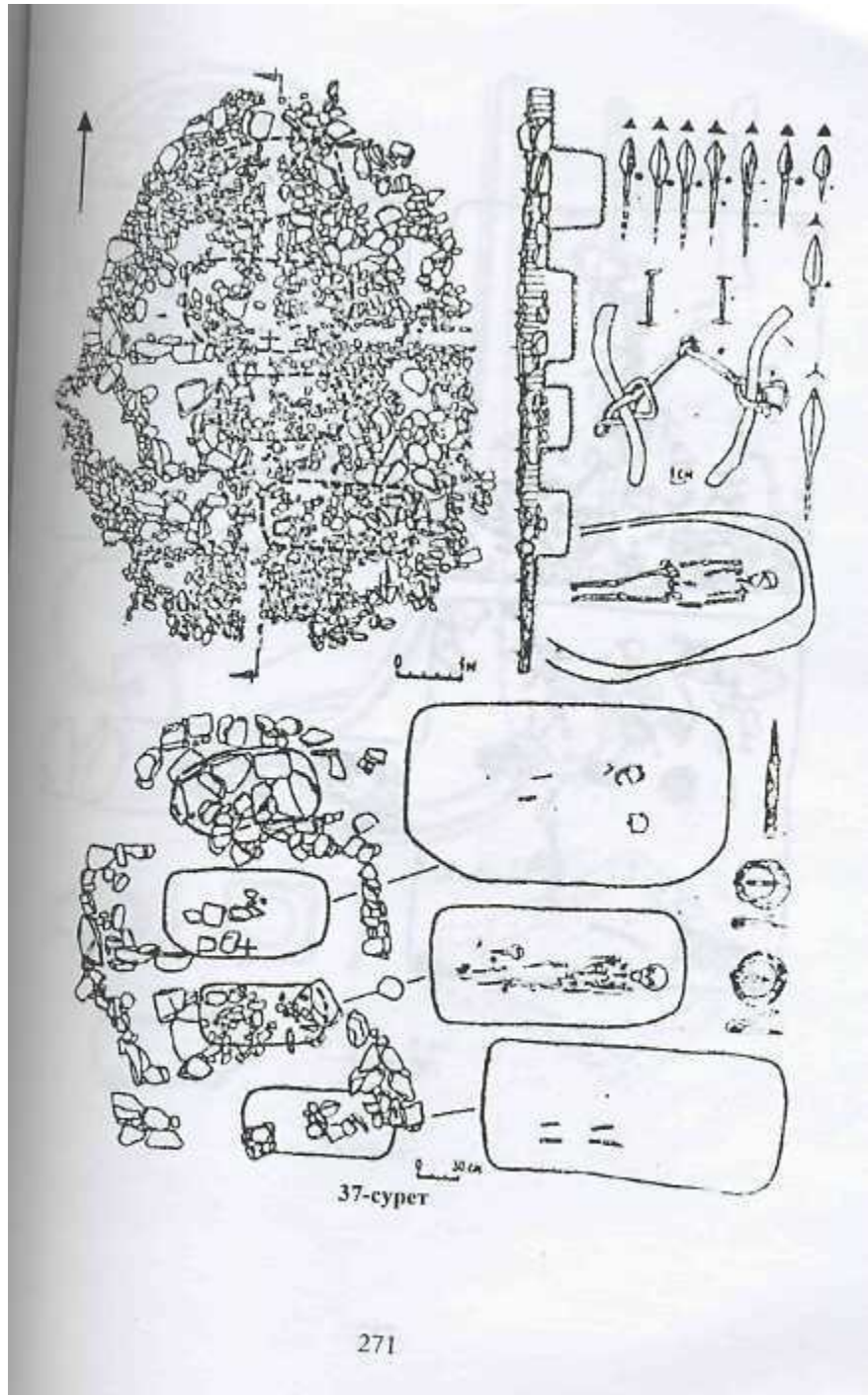
34-cyper

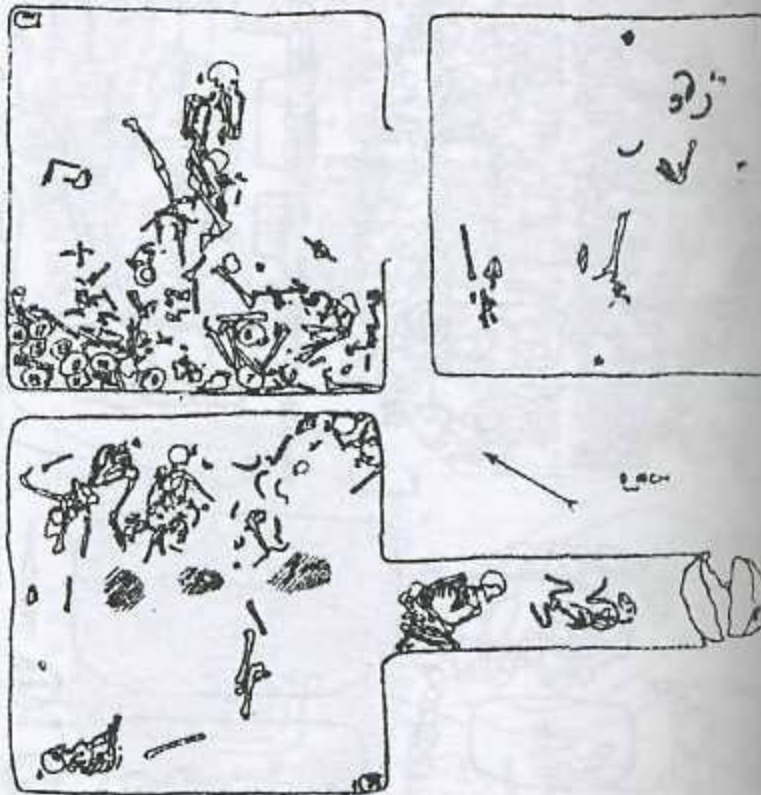

35-супер

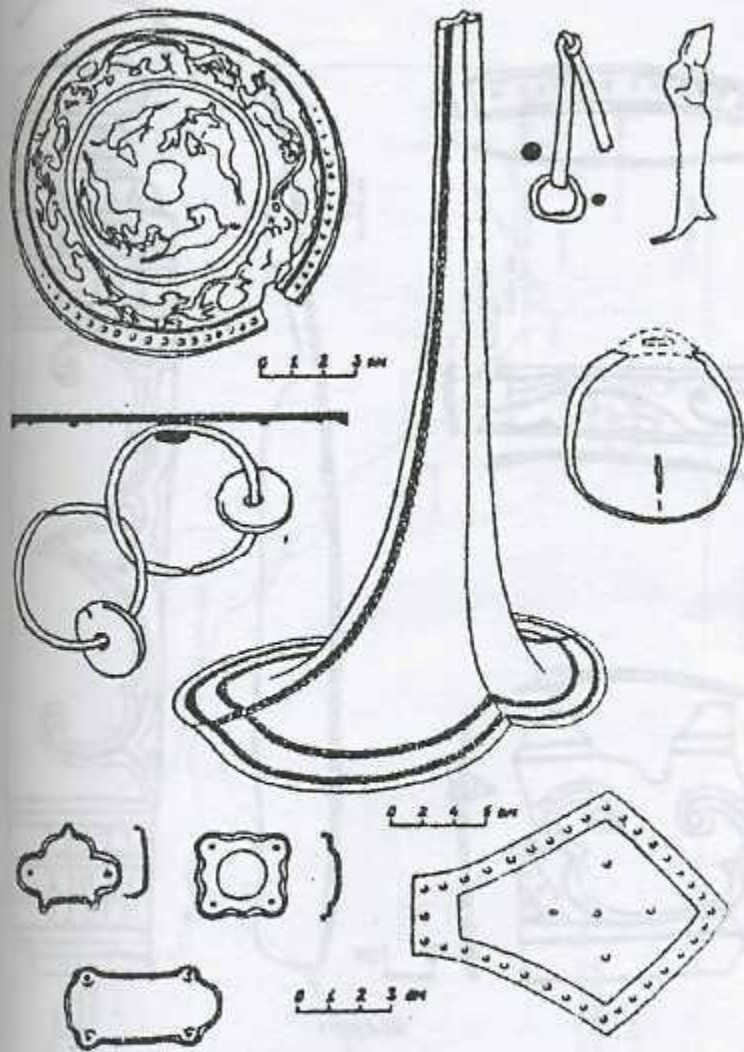

36-cyper

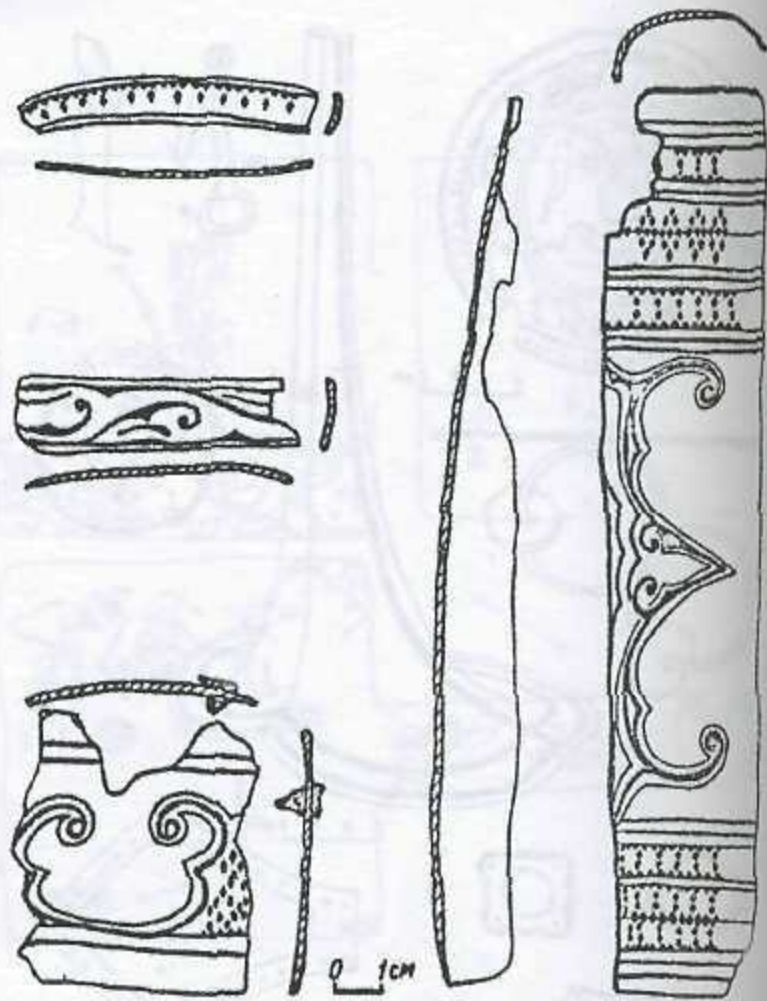

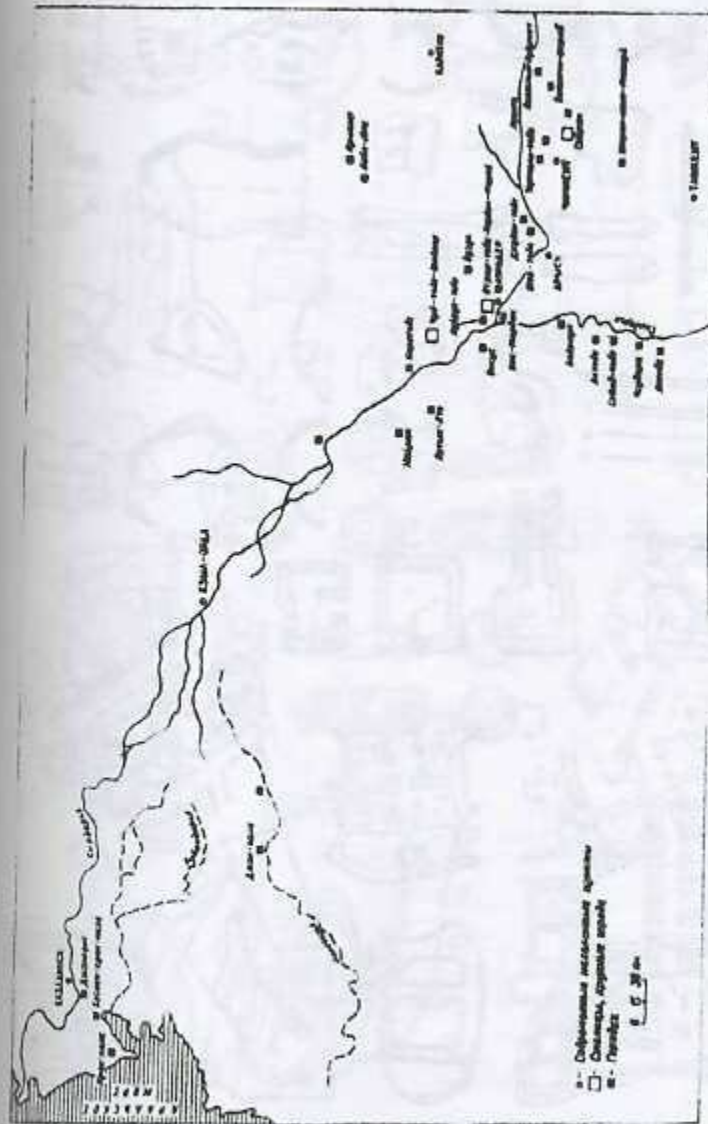
38-cyper

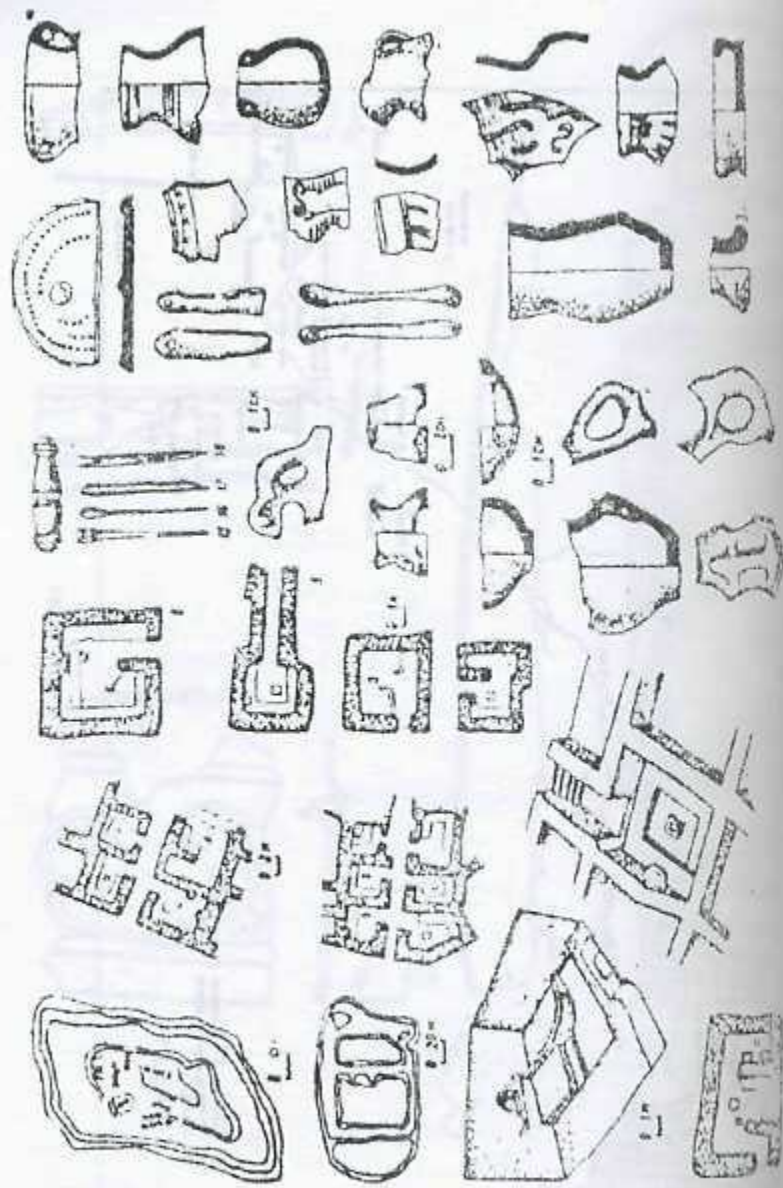
39-супер

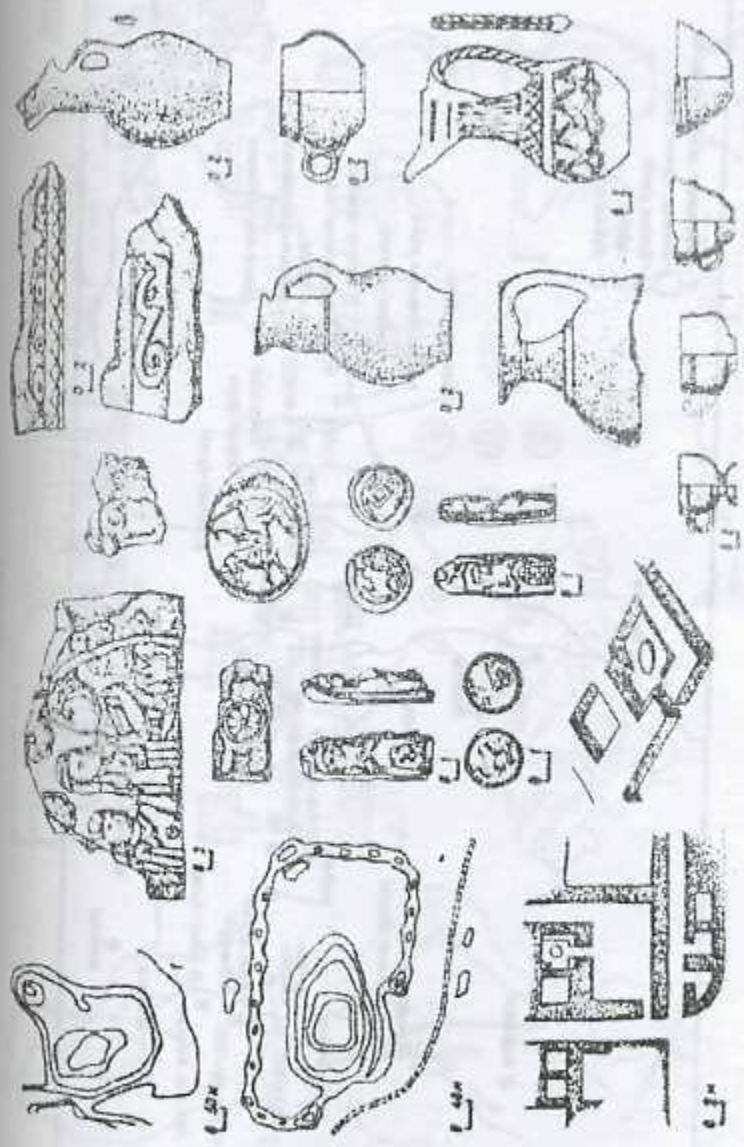
40-cyper

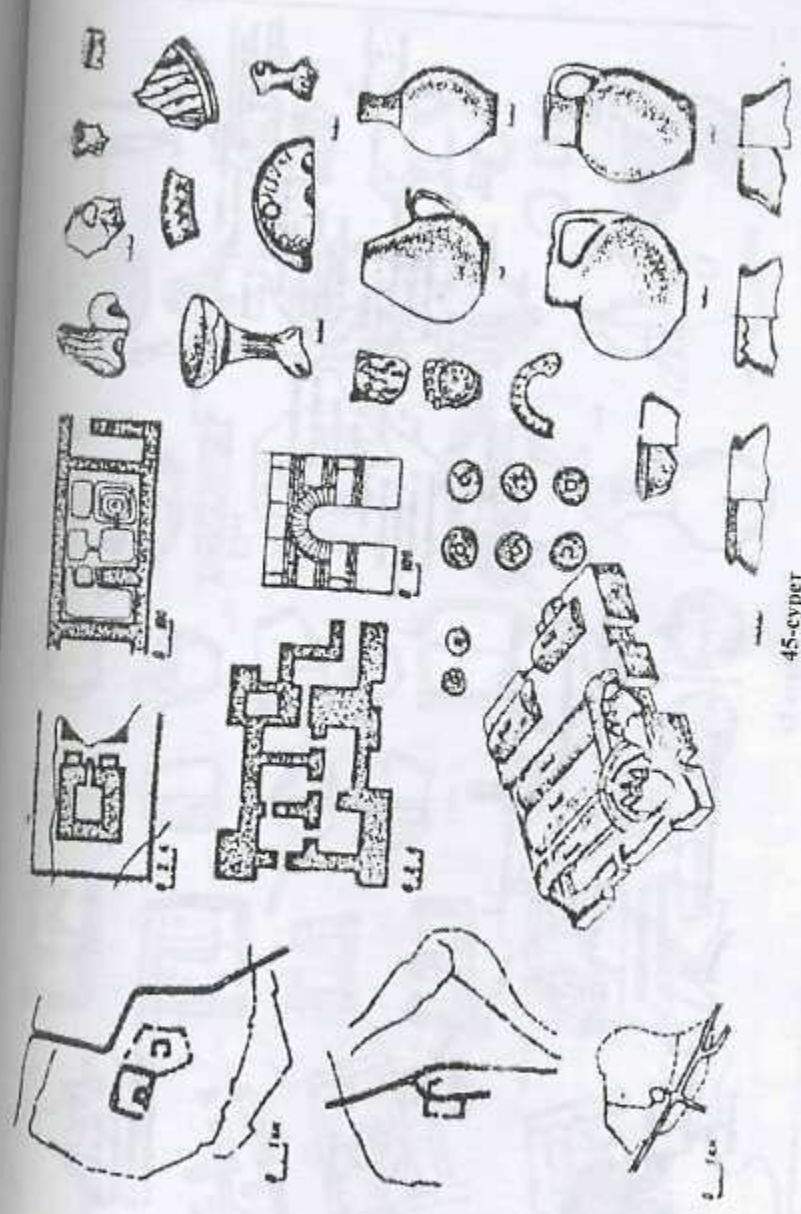
41-супет

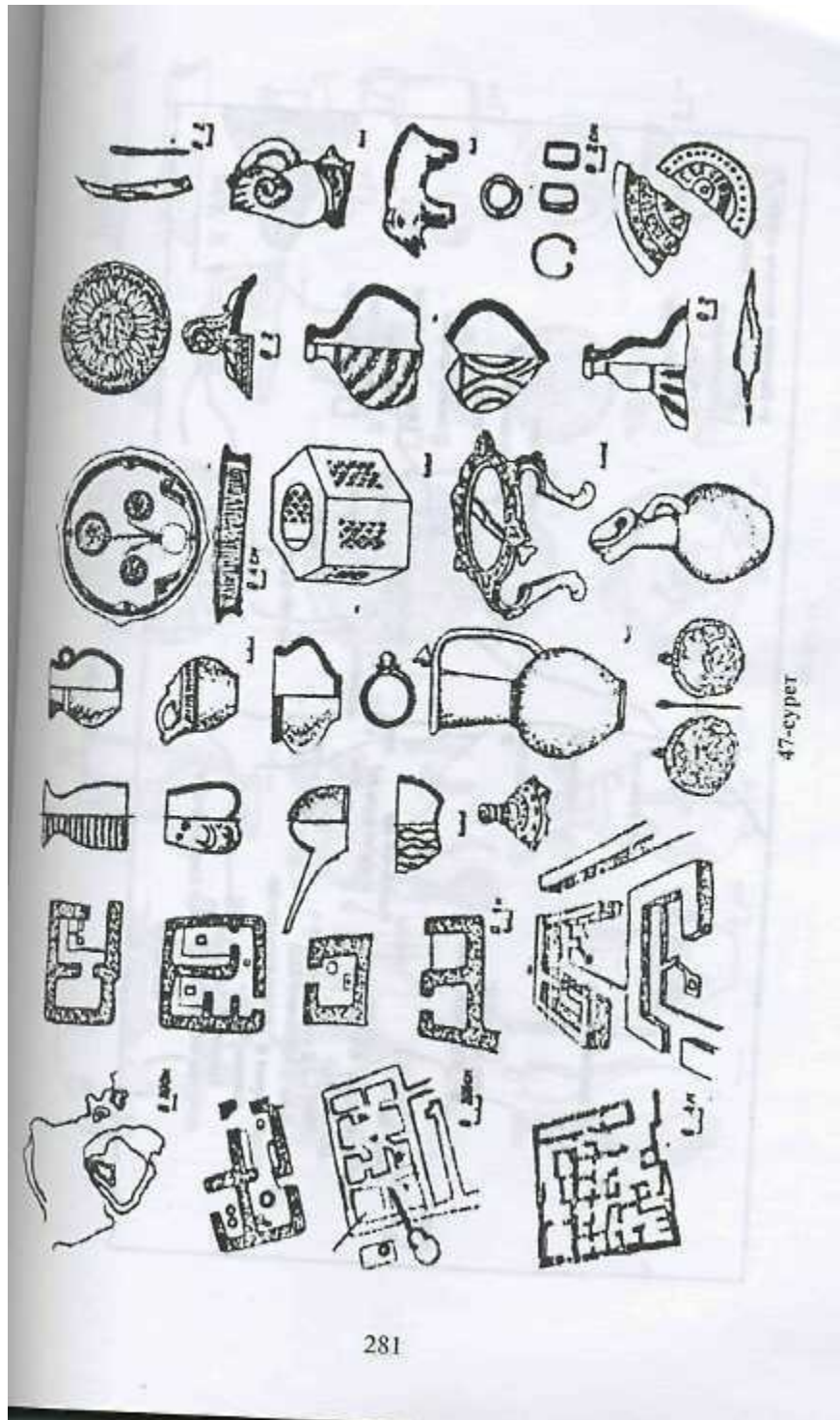
42-cyper

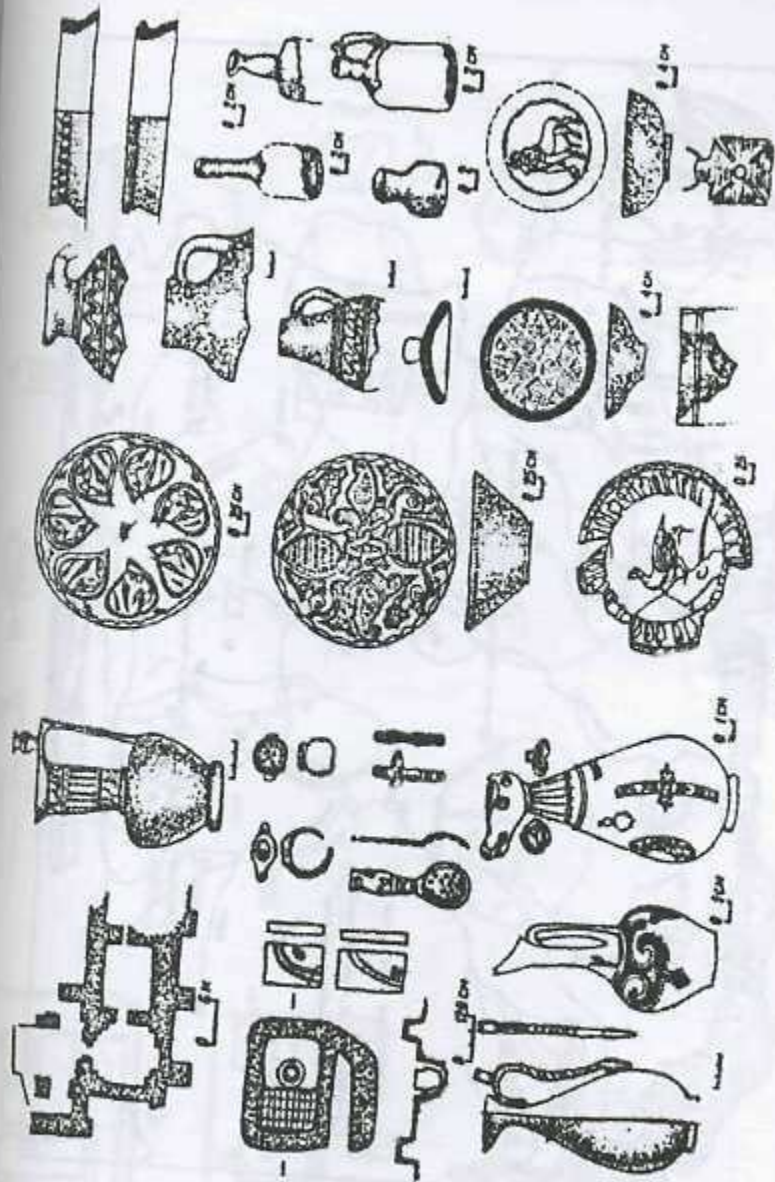

43-супер

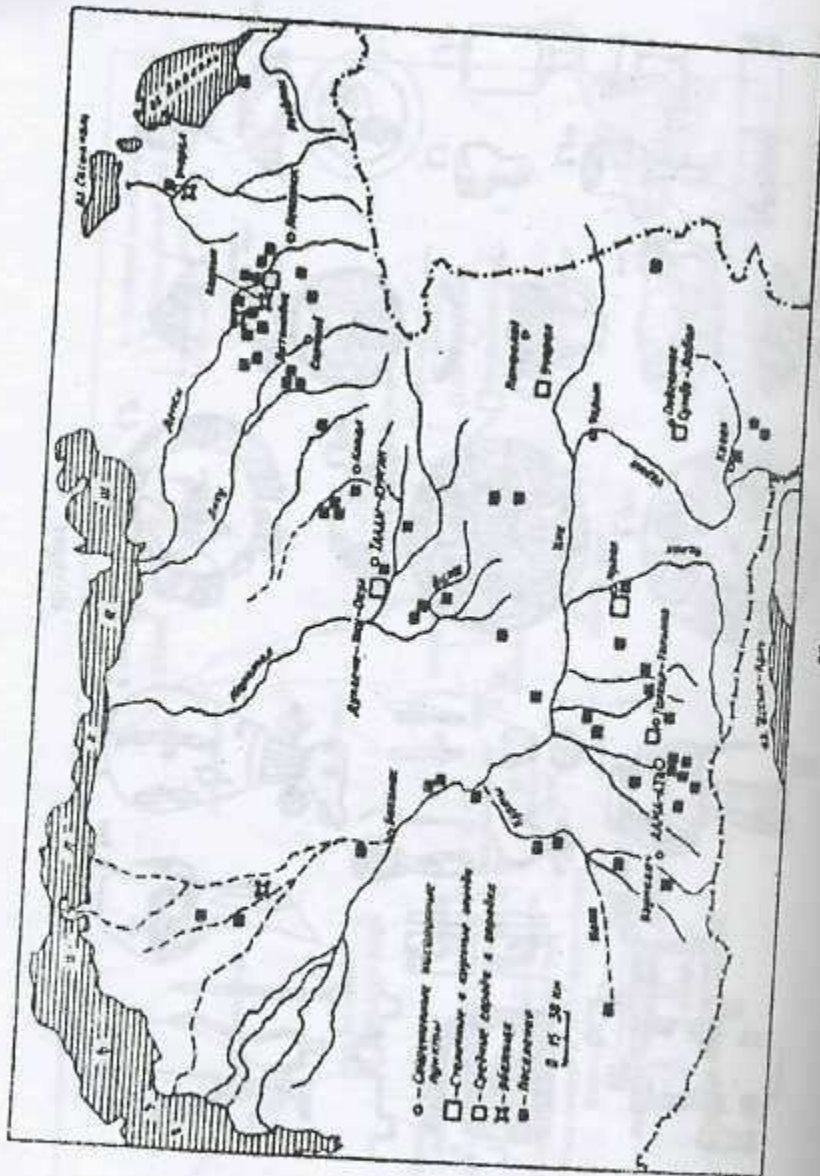

45-cyper

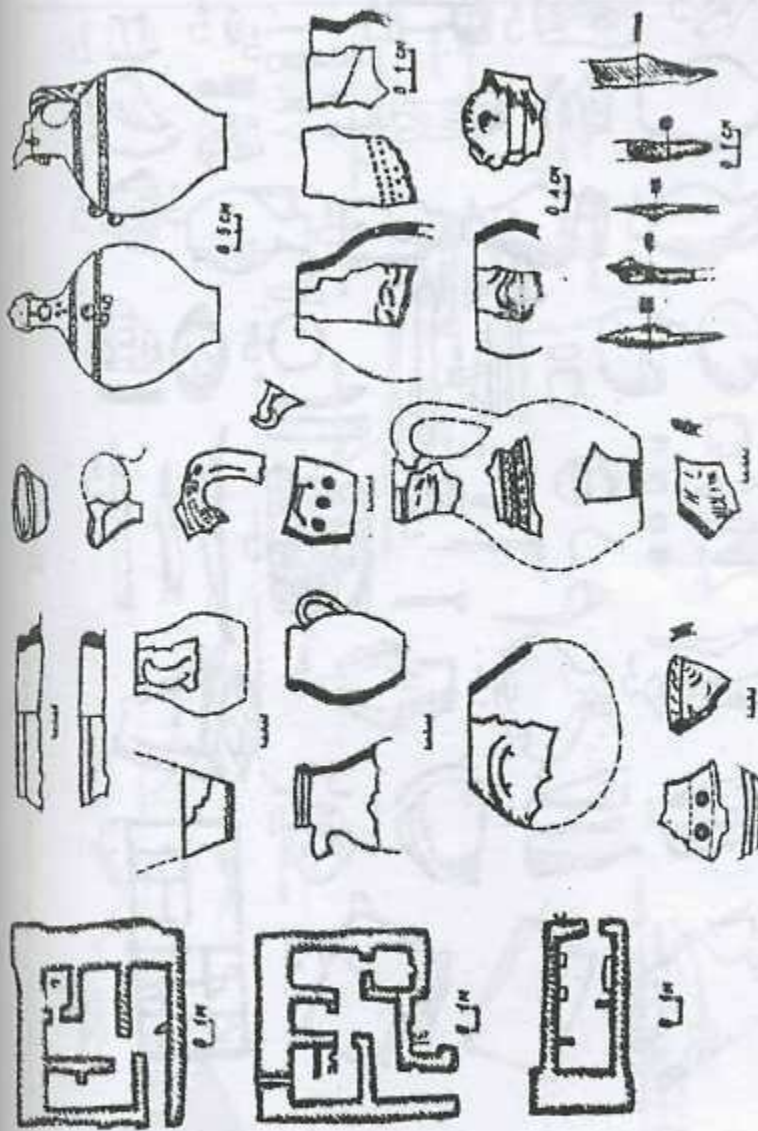

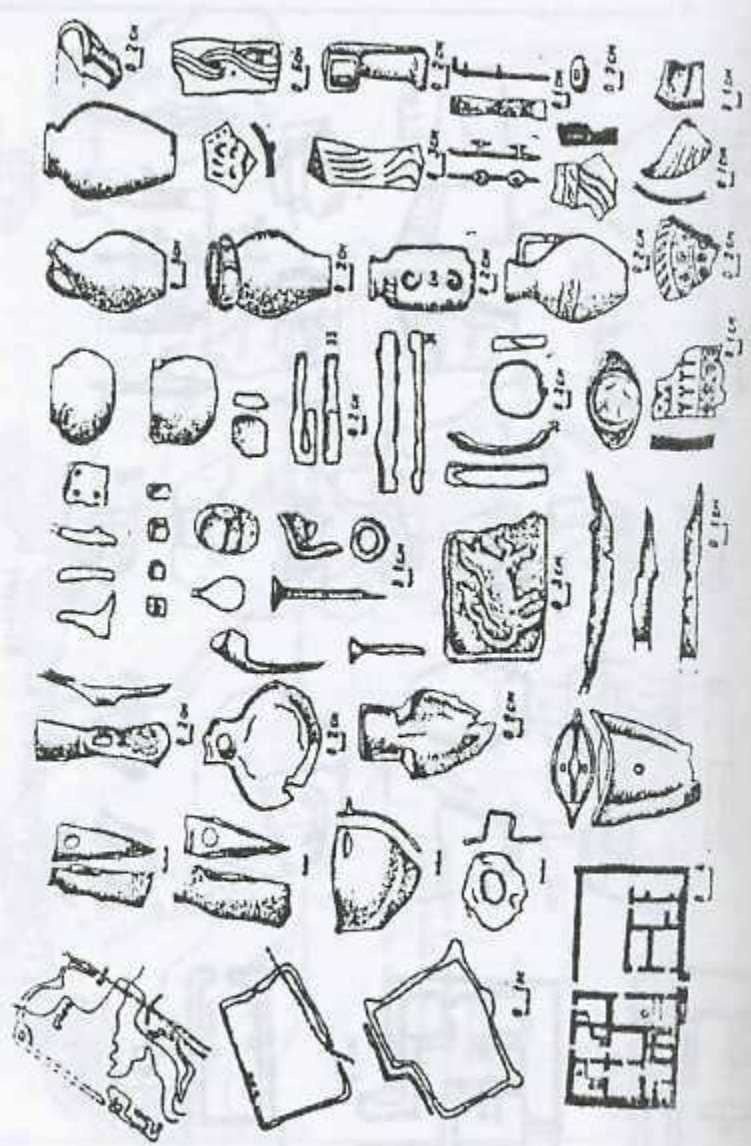
49-сyпер

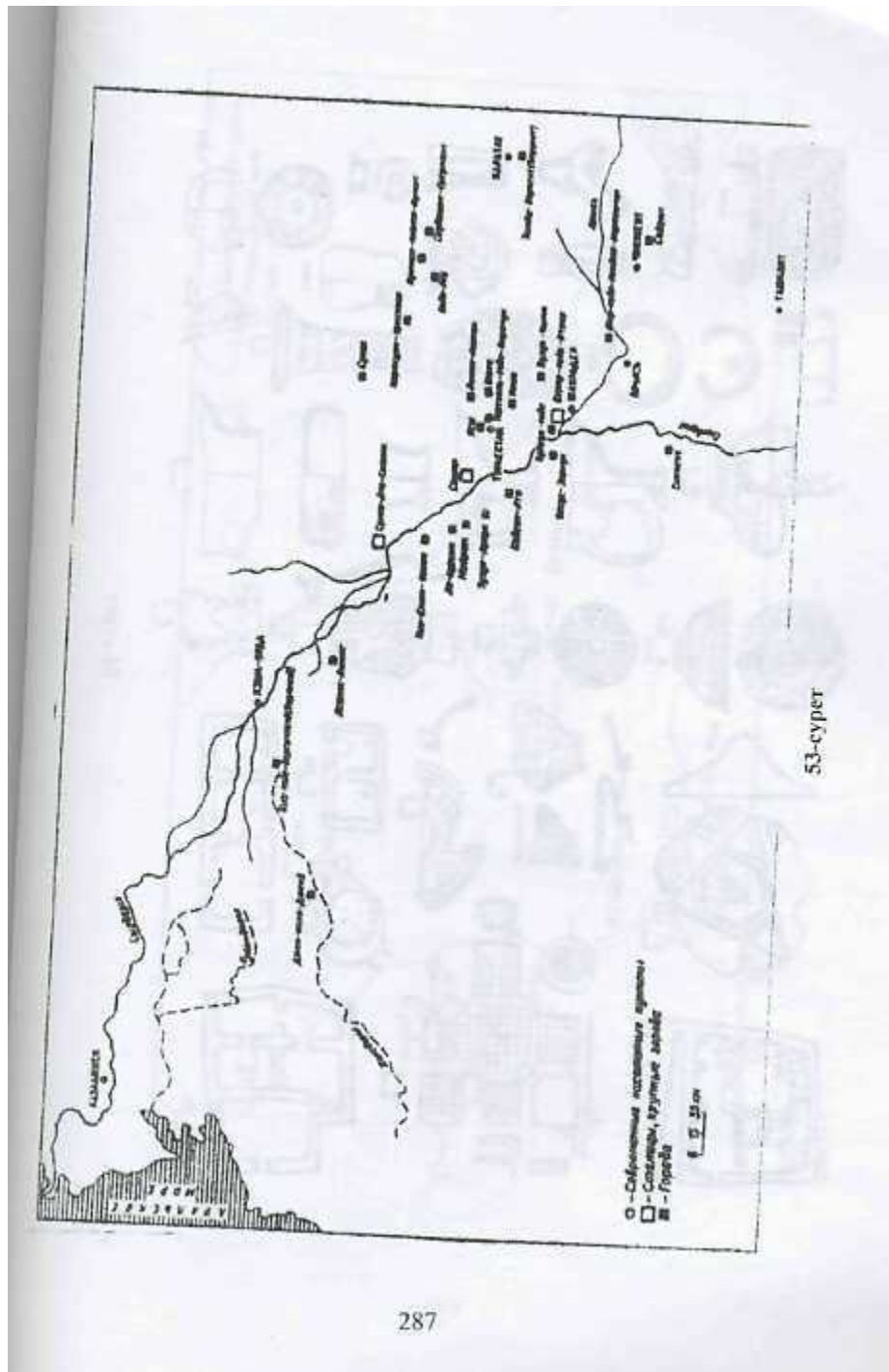
50-супер

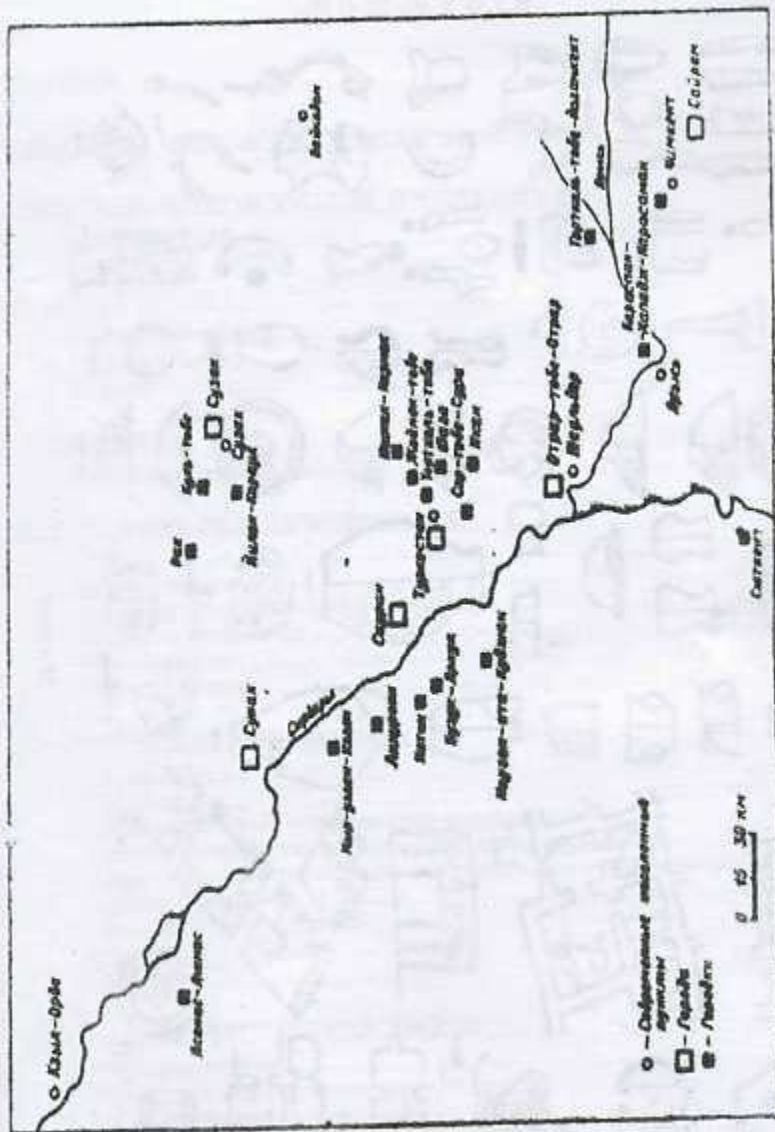

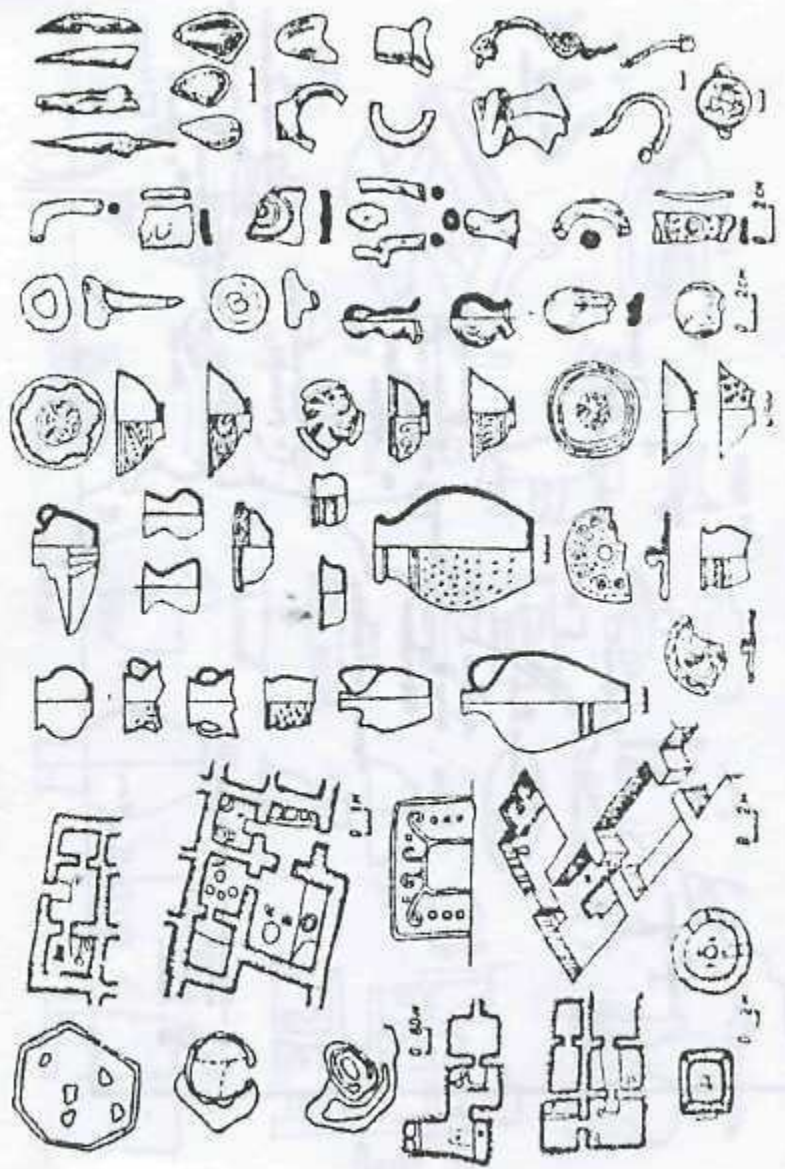
51-супет

S2-cyper

58-cyper

МАЗМҮНІ

МҮБІ СӨЗ.....	3
ҚАЗАҚСТАНДА АРХЕОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫ.....	5
ҚАЗАҚСТАНДА АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН.....	12
ТАС ДӘУІРІ.....	29
Ежелгі палеолит.....	35
Кейінгі палеолит.....	50
Неолит.....	57
ҚОЛА ҒАСЫРЫ.....	72
Тайпалардың қоныстануы.....	73
ЕТІШІЛІК ЖӘНЕ ЖАЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ.....	81
Тау-кен ісі.....	82
Құмыра кәсіпшілігі.....	83
Қоныстар мен тұрғын үйлер.....	85
Қоғамдық қатынастар.....	87
Діни нанымдар.....	88
Жартас суреттері.....	89
ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕР АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	92
Сак тайпалары.....	92
Савроматтар.....	103
Сак және савромат тайпаларының шаруашылығы.....	109
Сак және савроматтар тайпаларының қоғамдық құрылысы.....	111
Сактар мен сарматтардың діни нанымдары мен мифологиясы.....	112
Усундер (Үйсіндер).....	113
Қанлы (Канлюй) мемлекеті.....	120
Сюнну.....	129
Сарматтар.....	132
КЕЙІНГІ КӨШПЕНДІЛЕР АРХЕОЛОГИЯСЫ.....	137
Этносаяси тарихы.....	137
Түріктердің археологиялық ескерткіштері.....	143
Қарлұқтардың археологиялық ескерткіштері.....	149
Қимақтардың археологиялық ескерткіштері.....	150
Сростин мәдениеті.....	153
Оғыз және печенег тайпаларының археологиялық ескерткіштері.....	155
Қыпшақтардың археологиялық ескерткіштері.....	157
Монғол дәуіріндегі археологиялық ескерткіштер.....	160

Кейінгі көшпенділер шаруашылығы	162
Кейінгі көшпенділердің қоғамдық құрылысы	164
Кейінгі көшпенділердің діні мен мифологиясы	166
ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАР АРХЕОЛОГИЯСЫ	168
Қалалардың дамуының саяси алғы шарттары	168
Қалалар мен ауылдық қоныстар. VI-IX ғасырдың алғашқы жартысы	176
Қалалардың топографиясы мен типологиясы	181
IX ғ. - XIII ғ. бас кезіндегі қалалар	188
XIII-XV ғасырдың бірінші жартысындағы қала мәдениеті	203
XV ғ. екінші жартысы – XVIII ғ. бас кезіндегі Қазақстанның қалалық мәдениеті	212
ҚОРЫТЫНДЫ	226
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР	228
СУРЕТТЕР ТІЗІМІ	223

Оқу басылымы

*Байпақов Карл Молдахметұлы
Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы
Жұмағанбетов Талғат*

ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯСЫ

Оқу құралы

Редакторы *А.Х.Шуриева*
Компьютерде беттеген *Т.Е.Сапарова*
Мұқабасын көркемдеген *Қ.С.Өмірбекова*

ИБ № 3738

Басылуға 04. 12. 2006 жылы қол қойылды. Пішімі 60x84 1/16.
Көлемі 18,25 б т. Офсетті қағаз. RISO басылыс. Тапсырыс № 21.
Таралымы 500 дана. Бағасы келісімді. Әл-Фараби атындағы
Қазақ ұлттық университетінің «Қазақ университеті» баспасы,
050038, Алматы қаласы, әл-Фараби даңғылы, 71.
«Қазақ университеті» баспаханасында басылды. #